

IN 4L 3232.3 278

IV 15743

VAISESHIKADARSANA

By Kanāda

(Box on ...)

WITH THE COMMENTARY OF

SANKARA MISRA

EDITED BY

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA, B. A.

Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE SARASWATI PRESS.

1886.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara, B. A.
Superintendent Free Sanskrit College, Calcutta

एतानि मुद्रितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ व्याशुबोधव्याकरणम्	२	२० सर्वदर्शनसंग्रहः	१
२ धातुलुपादर्शः	१॥	२१ भासिनीविलास सटीक	॥
३ शब्दस्तोमसहानिधिः	८	२२ हितोपदेश सटीक	॥
४ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता १०		२३ भाषापरिच्छेदसुक्तावलीसहिता ॥	
५ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त)	॥	२४ वज्रविवाहवाद्	१०
६ तलादानादिपद्धतिः (वङ्गाक्षरैः)	४	२५ दशकुमारचरित सटीक	१
७ गयात्राद्यादिपद्धतिः	१	२६ परिभाषेन्दुशेखर	॥०
८ शब्दार्थरत्नम्	॥	२७ कविकल्पद्रुम धातुपाठः	१
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरैः)	१०	२८ चक्रदत्त (वैद्यक)	१॥
१० छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर		२९ उणादिसूत्र सटीक	२
सटीक	॥०	३० मेदिनीकोष	१
११ वेणीसंहार नाटक सटीक	॥०	३१ पञ्चतन्त्रम्	॥
१२ सुदाराचलस नाटक सटीक	॥	३२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य)	॥
१३ रत्नावली नाटिका सटीक	॥	३३ साधवचम्पू	१०
१४ मालविकाग्निमित्र सटीक	१	३४ तर्कसंग्रह	॥
१५ धनञ्जय विजय सटीक	१०	३५ प्रसन्नराघव नाटक	१
१६ महावीरचरितनाटक	१०	३६ विवेकचूडामणि	११
१७ साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी सटीक	२	३७ काव्यसंग्रह (संपूर्ण)	५
१८ वैयाकरणभूषणसार	॥	३८ लिङ्गानुशासन सटीक	१
१९ लीलावती	॥	३९ कृतसंहार सटीक	११
२० ब्रीजगणित	॥	४० विक्रमोर्वशी (चरीक)	१
२१ शिशुपालवध सटीक (भाषा)	२	४१ वसन्ततिलक भाषा	११
२२ किरातार्जुनीय सटीक	१॥	४२ गयत्रीव्याख्या	॥०
२३ कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक	॥	४३ साङ्ख्यदर्शन (भाष्यसहित)	२
२४ कुमारसम्भव उत्तरखण्ड	॥	४४ भोजप्रबन्ध	॥
२५ अष्टकम् पाणिनीयम्	॥०	४५ नलोदय सटीक	११
२६ वाचस्पत्यस् (वृहदभिधान)	१००	४६ ईश केन कठ प्रश्न सुख	
२७ कादम्बरी सटीक	१॥	साङ्ख्य (सटीक सभाष्य)	५
२८ राजप्रशस्ति	११	४७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य	५
२९ अनुमानचिन्तामणि तथा		४८ तैत्तिरीय ऐतरेय इताश्चत्तर	
अनुमानदीपिति	४	उपनिषद् सभाष्य सटीक	२

वैशेषिकदर्शनम् ।

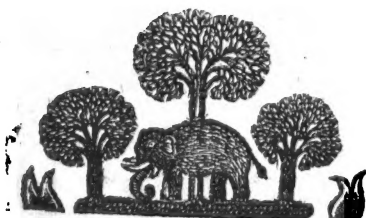
कणादमुनिप्रणीतम् ।

श्रीशङ्करमिश्रकृतवैशेषिकसूत्रोपस्कार-
समलङ्कृतम् ।

वि. ए. उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

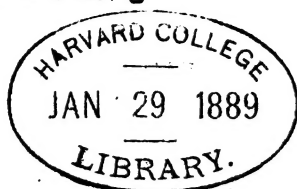

कलिकातानगर्या

सरस्वती वन्धे मुद्रितम् ।

५३८५६ ।

~~IV~~ . 5743
Ind h 3232.3
2/19/12

Wales fund.

BOUND JUN 22 1913

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট। কলিকাতা
প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রেনোহনমুখোপাধ্যায়
আমহার্ট ষ্ট্রীট ৫৬ সংখ্যকভবন।

वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

मङ्गलचरणधर्मनिरूपणप्रतिज्ञादि ...	१	४
धर्मलक्षणम् ...	२	७
वेदप्रमाणकथनम् ...	२	२४
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रदर्शनम् पदार्थोद्देशश्च	४	२८
द्रव्यविभागसूत्रम् ...	८	२२
गुणविभागसूत्रम् ...	८	१२
कर्मविभागसूत्रम् ...	१०	१८
द्रव्यादितयसाधर्म्यकथनम् ...	१२	८
कर्मणोद्रव्यगुणवैधर्म्यकथनम् ...	१३	७
द्रव्यस्य गुणकर्मवैधर्म्यकथनम् ...	१४	२
द्रव्यलक्षणम् ...	१४	१८
गुणलक्षणम् ...	१५	१५
कर्मलक्षणम् ...	१६	५
द्रव्यगुणकर्मणां कारणसुखेन साधर्म्यकथनम्	१६	१८
एकस्मिन् कार्ये बहुनाभारम्भकत्वम् ...	१८	४

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

कार्यकारणभावव्यवस्थापनम् ...	२१	११
सामान्यपदार्थस्य लक्षणादिकथनम् ...	२२	१२
सत्तासामान्यव्यवस्थापनादिकम् ...	२७	७
द्रव्यत्वसामान्यव्यवस्थापनादि ...	२८	१०

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्याङ्काः ।

गुणत्वसामान्यव्यवस्थापनादि	...	२८	२५
कर्मत्वजाजिव्यवस्थापनादि	...	२९	८
सत्ताया नानात्वनिराकरणम्	...	२९	१८

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिव्या लक्षणम्	३०	८
जललक्षणम्	३२	७
तेजोलक्षणम्	३४	२८
वायुलक्षणादि	३५	१६
वायुसाधनप्रकरणम्	३७	२०
देवराहुमानप्रकरणम्	४४	५
आकाशनिरूपणम्	४५	१२

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

मन्त्रस्य स्वाभाविकत्वोपाधिकत्वादिकथनम्	...	४९	९
चण्डस्यस्य तेजोमात्रनिष्ठत्वकथनम्	५०	९
शीतस्यस्य जलमात्रवृत्तिताप्रतिपादनम्	...	५०	१७
कालनिरूपणम्	५१	२
दिशोलक्षणादिकम्	५२	१०
शब्दपरीक्षार्थसंशयव्युत्पादनम्	५५	२५
शब्दव्यवस्थापनादि	५८	१५

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

आत्मपरीक्षाप्रकरणम्	६४	२२
व्याप्तिज्ञानस्य न्यायोपयोगित्वादि	६८	२४
प्रसङ्गतोहेत्वाभासनिरूपणम्	७२	७
आत्मसाधने ज्ञानहेतोरेनाभासत्वकथनम्	७४	२४
परात्माहुमानप्रकारः	७६	२

तृतीयाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

प्रकरणम् ।	श्रुताङ्काः ।	प्रकृतङ्काः ।
जनोक्तिरूपम् ...	७६	१३
आत्मसाधकविज्ञानरक्षणनादि ...	७८	२४
नित्यज्ञानस्यात्मतानिराकरणम् ...	८६	३७
आत्मनानात्वप्रकरणम् ...	८७	१८

तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।

परमाण्वमूलकारणताव्यवस्थापनादि ...	८८	१८
परमाण्वोरनित्यतानिराकरणादि ...	९०	४
परमाण्वोरतीन्द्रियत्वोपपादनादि ...	९१	२
गुणप्रत्यक्षताप्रकरणम् ...	९२	६
परमाण्वुरसादोनामप्रत्यक्षता ...	९२	२७
गुणत्वादेरप्रत्यक्षताप्रतिपादनम् ...	९३	२२
द्वीन्द्रियप्राप्त्युपकथनम् ...	९४	५
अयोग्यवृत्तीनां तेषामप्रत्यक्षत्वप्रतिपादनम्	९४	२२
सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियप्राप्तताप्रतिपादनम्	९५	२

चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

अनित्यद्रव्यविभागः ...	९५	१३
शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वप्राप्त्यभौतिकत्वयोर्निराकरणम् ९६	९६	६
शरीरस्य भूतत्ववारव्यतानिराकरणम् ...	९६	२०
शरीरविभागः ...	९७	१०
अयोनिजशरीरविशेषोत्पत्तिप्रकारः ...	९८	७
अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे मानादिकथनम्	९८	२५

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।

कर्मपरिचरम्भः प्रयत्ननिष्पाद्यकर्मप्रतिपादनम्	१००	१०
चेष्टाधीनकर्मप्रतिपादनम् ...	१००	२०
चेष्टाव्यतिरेकेण जायमानकर्मप्रतिपादनम्	१०१	४

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

मूषलेन सहोत्पत्तयोक्तस्य कर्मस्य कारणाभि-

धानम्	१०१	५
प्रतिबन्धकाभावबहुतस्य शुद्धत्वस्य पतनकारण-				
त्वाभिधानम्	१०२	१२
लोटादिस्त्रियाविशेषे हेतुविशेषकथनम्	१०२	२२
व्याततायिबधजनककर्मस्य पुण्यपापाहेतुत्वकथनम्	१०२	१७
यज्ञानधीनकर्मकथनम्	१०२	२७
अभिमन्त्रितकांक्षादेस्तस्कराभिमुखम्-				
मनस्य सूच्यादीनामयस्कान्ताभिमुख-	}	...	१०४	८
गमनस्य दृष्ट्यादेष्टृषकान्ताभिमुख-				
गमनस्य चादृष्टाधीनत्वकथनम्				
वाचक्षेपादिस्थले उपरमपर्यन्तं कर्मणां नानात्वम्	१०४	१६
वेगजनककर्मकथनम्	१०५	५
वेगनाशानन्तरशरादिपतने हेतुकथनम्	१०५	२१

पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकवसाम्निः ।

नोदनादेः कर्महेतुताकथनम्	१०६	१२
भूकम्पादौ हेतुविशेषकथनम्	१०६	१२
द्रवद्रव्यकर्मपरीक्षा	१०६	२२
जलादीनां स्यन्दने हेतुविशेषकथनम्	१०७	५
भूस्थजलस्रोतुर्गमने हेतुकथनम्	१०७	१०
दृष्टमूले विस्तृतस्य दृष्ट्याभ्यन्तरेणोर्गमने हेतु-				
विशेषकथनम्	१०७	२४
हिमकरकादेस्तत्तिप्रकारः	१०८	६
वज्रनिर्घोषे हेतुकथनम्	१०८	४
दिग्दाहभक्तादौ हेतुविशेषकथनम्	१०८	१४
जर्ज्वज्वनादौ हेतुविशेषकथनम्	१०८	२१

वैशेषिकदर्शनस्य निघण्टुपत्रम् ।

५

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

इन्द्रियसंयोगजनकर्मणः कर्मणि हेतुविशेषकथनम्	११०	४
मनःकर्मणि मानकथनम्	११०	१२
मनसः स्थैर्यसम्पादने हेतुविशेषकथनम्	११०	
मरणावस्थायां मनसो देहादुत्क्रमणं देहान्तर- प्रवेशे च हेतुविशेषकथनम्	१११	१४
तत्त्वसोऽभावसंक्षेपत्वकथनम्	११२	१६
आर्काद्यादीनां निष्क्रियत्वकथनम्	११२	७
गुणादिसम्बन्धस्य समवायस्याजन्वत्वकथनम्	११२	१७
गुणादीनामसमवायिकारणताकथनम्	११२	२२

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

वेदप्राप्ताख्योपपादनम्	११५	२
धर्मादीनां स्वाधिकरणं स्वर्गादिजननम्	११६	११
आह्वानो दुष्टब्राह्मणभोजनायां फलाभावः	११७	१४
दुष्टब्राह्मणलक्षणम्	११७	२१
दुष्टसंसर्गादपि दोषोत्पत्तिः	११७	२५
दुष्टब्राह्मणद्वारा कर्मसम्पादने पुनस्तत्कर्मणः अदुष्टद्वारा कर्तव्यताकथनम्	११८	८
उत्तमाश्रमे हीनसमादुष्टब्राह्मणग्रहणम्	११८	१५
हीनसमविशिष्टेभ्यः प्रतियुक्ते फलतारतम्यम्	११८	२०
प्राणसंशये परस्परग्रहणे न दोषः एवं तदुपग्रहणप्रति- बुद्धस्य वधे न धर्महानिर्न वाऽधर्मोत्पत्तिः	११९	७
तत्र हीनसमविशिष्टेषु विशेषः	११९	१५

षष्ठाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

वैधर्म्यफलविवेचनम्	१२०	८
अदुष्टफलककतिपयकर्मप्रदर्शनम्	१२१	६
वैधर्म्यसाधनकथनम्	१२१	२४

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

शुच्यशुचिनिरूपणम्	१२२	१०
संयमस्य कर्मसङ्कारिताकथनम्	१२३	२
दोषनिदानकथनम्	१२३	१८
दोषाणां प्रवृत्तिद्वारेण धर्मादिहेतुत्वम्...	...	१२४	२५
धर्मादीनां प्रेत्यभावे निदानत्वकथनम्	१२५	१०
मोक्षोपायकथनम्	१२५	१७

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

नित्यानित्यरूपादिकथनम्	१२६	१८
केषाञ्चित् कारणगुणपूर्वकत्वं केषाञ्चित्पाकजत्वञ्च	...	१२८	७
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वसाधनम्	...	१३२	२०
परिमाणपरीक्षा	१३३	४
परिमाणानित्यत्वादि	१३६	२७
आकाशादौ परिमाणविशेषकथनम्	१३८	५
मनसो महत्त्वाभावः	१३८	२२
दिगादीनां परममहत्त्वकथनम्	१३८	८

सप्तमाध्यायप्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

साङ्ख्यापरीक्षा	१४०	७
पृथक्त्वपरीक्षा	१४१	४
गुणादीनां निःसंख्यत्वम्	१४२	५
गुणादावेकत्वादिवृद्धेर्भ्रमत्वम्	१४२	१५
अवयवावयविनोरभेदनिराकरणम्	१४३	२
संयोगपरीक्षारम्भः	१४७	२१
विभागे तदतिदेशः	१४८	११
अवयवावयविनोः संयोगविभागाभावः	...	१५३	२
पदपदार्थयोः साङ्केतिक सम्बन्धसाधन प्रकरणम्	...	१५३	७
परत्वापरत्वपरीक्षा	१५५	२१

प्रकरणम् । पृष्ठाङ्काः । पङ्क्त्याङ्काः ।

समवायपरीक्षा ... १५८ २२

सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।

बुद्धिपरीक्षारम्भः ... १६१ १७

प्रत्यक्षहेतुसन्निकर्षविशेषकथनम् ... १६४ १४

विशिष्टप्रत्यक्षहेतुविशेषादिकथनम् ... १६६ ७

अष्टमाध्याय प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

अर्थपदपरिभाषा ... १६८ ६

इन्द्रियविशेषाणां सुपादानविशेषस्य व्याख्याविशेषस्य

च कथनम् ... १६८ १८

अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।

अभावप्रत्यक्षकथने भूमिका ... १६९ १२

ध्वंसप्रत्यक्षसाम्योक्तकथनम् ... १७१ २२

प्रागभावे तदतिदेशः ... १७२ १०

अन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रकारः ... १७२ १८

अत्यन्ताभावप्रत्यक्षप्रकारः ... १७३ १०

योगजसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षकथनम् ... १७४ २०

नवमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

तैत्तिरीयज्ञाननिरूपणम् ... १७७ २

शाब्दबोधस्यानुमितत्वान्तर्भावः ... १८० ४

उपमित्यादीनामनुमितत्वान्तर्भावः ... १८२ २

सृष्टिनिरूपणम् ... १८४ २५

स्वप्नहेतुनिरूपणम् ... १८५ १५

स्वप्नान्तिकज्ञानहेतुकथनम् ... १८६ ८

भ्रमज्ञाने हेतुकथनम् ... १८६ २२

अविद्यालक्षणम् ... १८७ ४

विद्यालक्षणम् ... १८७ ११

८ वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्ताङ्काः ।

व्याप्यज्ञानविशेषहेतुकथनम् ... १८७ १५

नवमाध्यायसमाप्तिः ।

सुखदुःखयोर्भेदप्रतिपादनम् ... १८८ ८

तयोर्ज्ञानानन्तर्भावकथनम् ... १८९ ६

शरीरावयवाणां परस्परभेदसंस्थापनम् १९१ ७

दशमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

त्रिविधानां कारणानां विशेषविवेचनम् १९२ २

आन्त्रायप्रामाण्यस्य दार्ढ्यसम्पादनम् ... १९४ ३

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्राणां निर्घण्टपत्रं समाप्तम् ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्ताङ्काः ।
मङ्गलवाचरणादि ...	१	५
धर्मव्याख्यानप्रतिज्ञावतरणिका ...	१	११
मङ्गलविचारः ...	२	४
श्रुतेरप्रामाण्यसाधिकानां बोद्धोक्तानां युक्तीनां कथनम् ...	३	२५
तत्त्वखण्डनम् ...	४	१८
सुक्लविचारः ...	५	१४
एवकारार्थविचारः ...	८	१०
कर्मविचारः ...	१०	२५
एकतन्तुकपटनिराकरणम् ...	१८	८

प्रथमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

कार्यकारणभावसिद्धिप्रकारः ...	२१	१५
सांख्यानं सत्कार्यवादस्य निराकरणप्रकारः ...	२२	७
जातिविचारः ...	२३	२६
द्रव्यत्वादजातिसिद्धिः ...	२६	२
आदित्यगत्यनुमानप्रकारः ...	२६	२२

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिवीलक्षणानि ...	३०	११
व्यतिरेकिहेतुस्य दोषाः ...	३१	७
तत्परीकारः ...	३१	२४

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्ताङ्काः ।

जले शुक्लरूपमधुररसगीतकस्यैव्यवस्थापनम्	२३	१०
तेजस उद्भूतरूपस्यार्द्रादिभेदेन चातुर्विध्यकथनम्	३५	११
वायुलक्षणानि	२५	१८
व्याकाशे शुक्लनीलरूपभ्रान्तौ वीजकथनम्	२५	२७
सुवर्णादीनां तेजस्वसिद्धिप्रकारः	२६	२५
वायोरनुमानप्रकारः	२८	२०
वायोरतीन्द्रियत्वव्यवस्थापनम्	२८	१२
परमाणुसिद्धिप्रकारः	३१	१०
ईश्वरानुमानप्रकारः	३३	१३
चित्त्वादिगुणकथनम्	३८	२४

द्वितीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

महाकालसिद्धिप्रकारः	५१	७
तदेकत्वव्यवस्थापनम्	५२	१२
टिक्सिद्धिप्रकारः	५३	१७
शब्दे विप्रतिपत्तयः पञ्च	५६	४
न्यायभाष्योक्तसंशयपञ्चविधत्ववार्तिकोक्तत्वैविध्ययोः		

खण्डनम् एकविधत्वव्यवस्थापनञ्च	५६	२१
संशयनलक्षणकथनम्	५७	४
स्फोटवादनिराकरणम्	५८	२२
शब्दस्यैव विचारः	६२	२३

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

प्रसङ्गाद्याग्निनिरूपणम्	६८	५
उपाधिविचारः	७०	२८
अनुकूलतर्कभावादेरसिद्धिमध्ये प्रवेयः	७३	८
हेतोः केवलान्वयादिभेदेन त्रैविध्यकथनम्	७३	१२
हेत्वाभासस्य त्रैविध्यकथनम्	७४	१८

प्रक्षरस्यम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्याङ्काः ।

अचिकर्विज्ञानात्मवादस्य योगाचारोक्तस्य निरा-

करस्यम्	७५	२
---------	-----	-----	----	---

तृतीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

मनोऽणुत्वविचारः	७६	२२
-----------------	-----	-----	----	----

देहात्मवादविचारः	७८	२७
------------------	-----	-----	----	----

तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।

परमात्मौ विप्रतिपत्तिनिरासः	८८	१२
-----------------------------	-----	-----	----	----

परमात्मीरनित्यतायां हेतवः पराभिन्नताः	८०	१७
---------------------------------------	-----	-----	----	----

अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रत्यक्षोपयोगिताव्यवस्थापनम्	८१	११
---	-----	-----	----	----

उज्ज्वलत्वादिनिर्वचनम्	८२	१८
------------------------	-----	-----	----	----

सङ्करस्य गुणगतजातिबाधकत्वाभाववादिसतम्	८३	२
---------------------------------------	-----	-----	----	---

अभिभवस्वरूपकथनम्	८३	१४
------------------	-----	-----	----	----

मतविशेषे गुरुत्वस्य स्मार्थनप्रत्यक्षकथनम्	८४	८
--	-----	-----	----	---

चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

शरीरत्वस्वरूपनिर्वचनम्	८५	१७
------------------------	-----	-----	----	----

इन्द्रियत्वनिर्वचनम्	८५	१८
----------------------	-----	-----	----	----

विषयत्वनिर्वचनम्	८६	२
------------------	-----	-----	----	---

इन्द्रियाणां विशेषधर्मकथनम्	८८	१५
-----------------------------	-----	-----	----	----

प्राणादीनां पार्थिवत्वसाधनप्रकारः	८८	१८
-----------------------------------	-----	-----	----	----

पृथिव्यादीनां विषयाभिधानम्	८८	२३
----------------------------	-----	-----	----	----

विषयरूपतेजसश्चातुर्विध्यकथनम्	८८	२८
-------------------------------	-----	-----	----	----

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।

चेष्टास्वरूपकथनम्	१००	१७
-------------------	-----	-----	-----	----

पतनप्रतिबन्धककथनम्	१०२	१७
--------------------	-----	-----	-----	----

आततायिककथनम्	१०३	२०
--------------	-----	-----	-----	----

कर्मनाशप्रकारः	१०४	२२
----------------	-----	-----	-----	----

पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
हिमकरकादौ द्रवत्वाभावकथनम् ...	१०८	११
जलमध्ये दिव्यतेजोऽनुप्रवेशे प्रमाणम्...	१०९	२
अपवर्गीत्यसिप्रकारः ...	११२	२

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

वेदस्य लक्षणाभिधानम्...	...	११४	१३
सुवक्ततन्त्राद्वादेः पितृस्वर्गादिजनकताविचारः	११६	१७	
शुधापीडितात्मादिरक्षणार्थं सप्तमदिवसादौ शूद्रादि-			
धनापहारे दोषाभावः ...	११९	२	

आत्मरक्षणार्थं परद्रव्यापहारसमये तत्प्रतिकूलस्य

बधादौ दोषाभावे प्रमाणम् ...	११९	१२
-----------------------------	-----	----

षष्ठाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

प्रवृत्तिविशेष प्रतिपादनम् ...	१२५	५
आत्मकर्मस्वरूपकथनम् ...	१२५	२०

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

गुणलक्षणाणि	१२६	१३
नीलादेरेकताखण्डनम्...	...	१२८	२०
नीलादेर्द्रव्यभित्तत्वप्रतिपादनम्	१२८	२७
चित्स्वरूपकथनम्	१२९	१४
कर्कशादौ माधुर्यव्यवस्थापनम्	१२९	२२
पाकजप्रक्रियाभिधानम्...	...	१३०	११
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वविधिप्रकारः	१३२	२३	
परिमाण्वातुर्विध्यादिकथनम् ...	१३३	२४	
दीर्घत्वादिपरिमाणानङ्गीकृतं मतम् ...	१३३	२८	
जम्बपरिमाणानां हेतुविशेषकथनम्...	१३४	७	
परिमाणनाशकादिकथनम् ...	१३७	४	

सप्तमाध्यायप्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

एकत्वसंख्यायाः सामान्यत्वखण्डनम् ...	१४०	१४
--------------------------------------	-----	----

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
भूषणमतखण्डनम्	१४०	२२
पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपताखण्डनम्...	१४१	८
पृथक्त्वस्य वैधर्म्यरूपतादिखण्डनम्	१४१	१६
द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमाभिधानम् ...	१४४	५
संयोगे प्रमाणाभिधानम् ...	१४७	२३
संयोगजसंयोगोत्पत्तौ विशेषाभिधानम्	१४८	३
विभूद्वयसंयोगनिराकरणम् ...	१४८	१७
संयोगनाशकहेतुकथनम्... ..	१४८	२४
संयोगस्य द्रव्यारम्भे निरपेक्षत्वं गुणाद्वारम्भे साधे-		
क्षत्वमव्याप्यवृत्तित्वञ्च ...	१४९	२
विभागजविभागविभागादि ...	१४९	१९
विभागस्य संयोगाभावादिनाऽन्यथासिद्धत्वखण्डनम्	१४९	२४
विभागनाशककथनम्	१५०	८
विभागस्य कार्यविशेषकत्वनम्	१५०	२०
विभागनाशे विशेषाभिधानम्	१५१	२५
सङ्केतस्याहकहेतुगणाभिधानम् ...	१५४	२४
जातिर्येक्तिवादिभट्टमतभिधानम् ...	१५५	१५
प्राभाकरमतभिधानम्	१५५	१६
नैयायिकमतभिधानम्	१५५	१८
परत्वापरत्वयोः सप्तधाविनाशप्रकारः...	१५६	२१
काविकपरत्वापरत्वनाशे विशेषः ...	१५८	७
अयुतसिद्धिलक्षणम्	१५९	४
समवायस्यैकत्वनित्यत्वव्यवस्थापनम् ...	१५९	११
समवायस्य नानात्वमनित्यत्वञ्चेतिप्राभाकरमतः		
खण्डनम्	१६१	८
समवायस्यातोन्द्रियत्वव्यवस्थापनम्.....	१६१	१०
सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।		

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
संख्यसमते वृक्षादिनिरूपणम् ...	१६२	४
तन्मतखण्डनम् ...	१६२	१८
विद्यादिभेदेन ज्ञानद्वैविध्यम् प्रत्य- क्षादिभेदेन विद्यायाश्चातर्विध्यम्, मंशवादिभेदेनाविद्यायाश्चातर्विध्यञ्च } ...	१६२	३
सर्वश्रीवादिभेदेन प्रत्यक्षद्वैविध्यम् ...	१६२	६
सर्विल्लकनिर्विल्लकभेदेनासर्वश्रीयप्रत्यक्षद्वैविध्यम्	१६२	१६

अष्टमाध्याय प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

प्राचादीनां गन्धादिमन्त्रे प्रमाणकथनम्	१६८	२१
--	-----	----

अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।

प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वादि ...	१७०	८
अन्योन्याभावप्रत्यक्षे विशेषः ...	१७२	२४
अन्तन्ताभावप्रत्यक्षे विशेषः ...	१७३	१५
नास्तिवटोगेहे इति प्रतीतिविवेचनम्...	१७४	४
युक्तवियुक्तयोः स्वरूपकथनम् ...	१७४	२१
असमाङ्गितान्तःकरणस्य प्रत्यक्षप्रकारः...	१७५	१६
योगजधर्मस्य प्रभावविशेषकथनम् ...	१७६	८

नवमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

प्रकृतानिर्वचनम् ...	१७७	८
ज्ञायमाननिष्कृष्टानुमितिकरणत्वव्यवस्थापनम्	१७७	२०
अनौपाधिकत्वनिश्चयप्रकारः ...	१७८	६
स्वार्थपरार्थभेदेन अतुमानद्वैविध्यादिकथनम्	१७८	१३
न्यायतदवयवादिष्वन्याभिधानम् ...	१७८	१८
शब्दजन्यबोधस्य च अतुमानिकबोधप्रकारः	१८०	८
चेष्टायाः प्रमाणान्तरत्वखण्डनम् ...	१८१	२१
करणगतेर्द्वैविध्याभिधानम् ...	१८२	१८

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
उपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८२	८
अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८४	२४
सम्भवस्यानुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८४	१०
अभावस्य मानान्तरत्वसङ्ख्यनम् ...	१८४	१५
अनुपलब्धेः प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावः ...	१८४	१७
ऐतिह्यस्य प्रमाणांतरत्वसङ्ख्यनम् ...	१८४	२०
आप्तज्ञानविशेषकथनम् ...	१८५	३
स्वप्नज्ञानस्य त्रैविध्यादिकथनम् ...	१८५	२०
सिद्धदर्शनस्य विशेषाभिधानम् ...	१८७	२७

नवमाध्यायसमाप्तिः ।

सुखस्य चातुर्विध्यकथनम् ...	१८८	१८
सुखदुःखयोरनुभवभेदानुमानप्रकारः,...	१८९	५

दशमाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।

असमवायिकारणतः सञ्चयविभागौ ...	१८२	१५
अवयवावयवसंयोगस्यावयविकारणतामतम्	१८२	१३
वेदानामाप्नोक्तत्वसाधनप्रकारः ...	१८५	४
अन्यकर्तृमातापितृर्नामानुकीर्तनम् अन्यकर्तृर्नाम- कीर्तनश्च ...	१८५	१५
अन्यस्य समत्वरानादरणीयत्वेऽपि निजशिष्यपर- स्मरादररणीयत्वाभिधानम् ...	१८५	१७

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य निर्घण्टपत्रं सम्पूर्णम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

— . . . —

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

— . . . —

वैशेषिकसूत्रोपस्कारः ।

● प्रधातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ ●

ऊर्ध्वं वृक्षजटाजूटक्रोडक्रीडसु रतपगम् ।

नमामि वासिनीकान्तकान्तमालस्यार्धं हरम् ॥ १ ॥

आभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सत्यम् व्युत्पादितोऽक्षरहम् ।

कथाद्भवनाद्याभ्यां ताभ्यां मम नमः सदा ॥ २ ॥

सूत्रमात्रावलम्बेन निरावृत्त्योऽपि मच्छतः ।

छे छेवन्ममाश्रित साहसं सिद्धिरेष्यति ॥ ३ ॥

ताम्रतलवराहता विवेकिनस्तापसवनिर्गतिमिदानमलुसन्धाना-
नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वात्मतत्त्वसाध्यतत्कारणेव तदुपायसाधन-
व्याख्यभूतः । तत्प्राप्तिहेतुमपि पन्थानं जिज्ञासमानाः परमकाम्यैकं
कथादं मुनिसुपसेदुरथ कथादो मुनिस्तत्त्वज्ञानमेवाव्यवस्थितं
अस्यां पदार्थाणां साधर्म्यवैधर्म्यार्थैर्वा तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाध्यात्कार-
णप्राप्तये नरसः पन्था इति मनसि कृत्वा तच्च निश्चितवच्चाराद्वर्मादेतेषा-
ननावासेन शैत्यसीति वक्ष्यतः सख्यपतय धर्मादेव प्रथमकृद्विद्या-
व्यवन्तरं यस्मिन् पदार्थान्तेष्टुद्देशवत्त्वमरीचाभिहपदेष्टव्यमीति हृदि
निधाय तेषामवधारणाय प्रवृत्तानीते ।

अथेति विद्याकाङ्क्षानन्तर्यमाह । अत इति । अतः प्र-
धातुवद्विषयोऽनसूत्रकाशान्ते वासिनी उपसेदुरित्यर्थः । अथा अथवद्वि-
षयवद्विषयः । तदुक्तम्,

“ओङ्कारवाच्यवद्वाद्वावेतो मङ्गलः पुरा ।

वक्ष्यं भित्वा विनिर्वातो तेन मङ्गलविहायुधौ” ॥ इति ।

उक्तञ्चेत् कथमन्यथा वक्ष्यपरम्परापरिमाणवत्त्वनाकस्य
मङ्गलस्य वैशेषिकस्यास्य प्रचयतो मङ्गलान्तेरनाचर्यं वक्ष्याव्यते । न
च कृतमङ्गलस्यापि फलार्थनादकृतमङ्गलस्यापि फलार्थनादननुष्ठानं
न हि निष्कले प्रज्ञावान् प्रवर्तते इति वाच्यम्, अकारणस्यैव जन्मा-
न्तरीयस्य कारणस्यैव चाङ्गैरगुणस्य कस्यनवा वफलत्वनिश्चयात् । न
हि विद्यावादादनुष्ठितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकक्षापाततः फलार्थन-
मात्रेणाकारणत्वयष्ट्यापि न वैदिकमात्रफलकत्वाच्च जन्मान्तरीयानु-
ष्ठानं पुनरित्यदौहिकमात्रफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्यादौ तु तथा
कामनयैवानुष्ठानादौहिकमात्रफलकत्वम् । अतः च समाप्तिर्कामोऽधि-
कारी स्वर्गकाम इव वागे तत्रापूर्वं द्वारमिह तु विज्ञध्वंस इति
विशेषः निर्विघ्नभारव्यं समाप्तिर्नामिति कामनया प्रवृत्तेः । न च
विज्ञध्वंसमात्रं फलं समाप्तिस्तु अकारणत्वादेवेति वाच्यम्, तस्य स्वतो-
ऽपुनरार्थत्वात् समाप्तेस्तु सुखसाधनतया पुनरार्थत्वात् उपस्थितत्वाच्च,
किञ्च दुरितध्वंसमात्रं न फलं तस्य प्रादक्षितकीर्तनकर्मानायापार-
गमनादिसाध्यतया व्यभिचारात् प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरित-
ध्वंसत्वेन फलत्वे समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात् तत्रापि च हिरण्यदान-
प्रयागस्नानादिजन्यत्वेन व्यभिचारात् तेषामपि मङ्गलत्वाभिधानं
वाङ्मयम् । किञ्च मङ्गले इति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्य
कारणता तदुक्तम् “ओतात् साङ्गात् कर्माणि फलवत्त्वमावनिव-
भात्” इति । अतएव विकल्पितमपि कारणं कारणमेव फलानन्तर्य-
निबन्धकमेव वैदिककारणत्वात् विकल्पे तु वैजात्यकल्पनं वैजात्यमेव ।
अत्रान्यव्यतिरेकस्याकारणता तत्र फलपूर्वभावनिबन्धो यास्यो न
तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभागस्य शुद्धिनानुपस्थितेः तथा च साङ्गे
मङ्गले समाप्तिरावश्यकीति न व्यभिचारः समाप्तिस्तु वक्षिन् अनुष्ठिते
व्यपूर्वमिदं कर्माति प्रमा सा च यन्मादौ चरमवाक्यविद्यमाने यानादौ
चरमाकृतौ प्रदादावन्त्यतन्मुसंदोगे यामगमनादौ यामचरचचरम-

संवीने एवं तत्र ततोऽनीयमिति नङ्गवत्तन्वसमाप्नो वैमात्रकत्वेऽपि
नोपपत्त्या व्यभिचारः । नङ्गवत् विज्ञातव्यं संहारकत्वमाप्तिप्रसक्तं कर्ण
तत्र देवतानमस्तारादिरूपमेव अतः सिद्धविज्ञाभावस्येऽपि सामान्यतो
मङ्गीतस्य विज्ञातव्यं संहारकत्वस्यानभावात् नमस्तारादीनां तादृशेष्वेव
विज्ञातव्यं संहारकत्वप्रतिपक्षेनाप्याप्तिरिति दिक् ॥ १ ॥

* यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ *

अथ प्रतिज्ञातीर्षमाह ।

अभ्युदयसत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यनिकी दुःखनिवृत्तिः तदुभयं
यतः स धर्मः अभ्युदयसंहारकं निःश्रेयसमिति मध्यपदस्योपी समासः
प्रसूयतीत्युद्गो वा स च धर्मो निवृत्तिवत्त्वो वक्ष्यते, यदि तु
निदिध्यायनादियोनवाधो धर्मोऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः । इति-
कतस्तु अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककाशीनसकलात्मविशेषगुणध्वंसः
प्रमाद्यश्च धर्मो देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं
कार्यत्वे सति तद्गोपनाधनत्वात्तन्निर्मितकल्पद्विषयः । तदेतस्या-
ज्ञानं प्रत्येकसमुदायाभ्यां न व्यापकम् इत्युच्यते नैवैवेष्टितं वस्तुतस्तु
की धर्मः किञ्चिच्च सति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्यु-
दयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिरित्यत्र
निःश्रेयससिद्धिसादुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्मं
इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थ-
मभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं कर्मापवर्गकोदेवान्ये ज्ञानधीनेष्वादि-
भवत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थ-
त्वम् ॥ २ ॥

* तद्वचनादाज्यायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥ *

ननु निवृत्तिवत्त्वो धर्मो सत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र
सुतिः प्रमाद्यं नृतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अन्तव्याघात-
ह्ननरूपरोपेभ्यः पुनोऽहौ क्तावानपि पुनानुत्यादादन्तत्वम् "उरिते

जुहोति अहुति जुहोति समवाधुपिते जुहोति" इति विधेः
 प्राप्त एवोदितादिवाचे होमी व्याहृत्यते "श्यावोऽस्त्राकृतिसम्भवह-
 रति व अदिति जुहोति श्ववोऽस्त्राकृतिसम्भवहरति योऽहुति
 जुहोति श्यावश्वकावस्त्राकृतिसम्भवहरतो यः समवाधुपिते
 जुहोति" इत्यादिना । तथा "त्रिः प्रथमानन्वाह त्रिरत्तमानन्वाह"
 इत्यनेन प्रथमोत्तमसमिधेन्योस्त्रिरद्वारत्वाभिधानात् पौनरक्त्यमेव ।
 न चान्वायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति नित्यत्वं विप्रतिपत्तौ नित्य-
 निर्दिष्टत्वमपि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु भ्रमप्रमाद्विप्रतिपत्तिकरणा-
 षाट्वादिरक्षणावनया आग्नीकृत्यमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रेयसं न
 वा तत्र तत्त्वज्ञानं ह्यरं न वा भ्रम इति सर्वमेतदनुक्तमत आह ।

तदित्यनुमप्राप्त्यमपि प्रविष्टिविद्वत्तत्वेन परावृणति यथा
 "तदप्रामाण्यमन्वतव्याप्तावपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति गौतमीयसूत्रे
 तच्छब्देनाहुर्पक्षोऽपि वेदः परावृण्यते । तथा च तद्वचनात्ते-
 वेदरेच प्रथममनुवाक्यान्वेदस्य प्रामाण्यं ब्रूयादिति सङ्घटितं
 धर्ममेव परावृणति तत्राह धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् आन्वाक्यस्य
 वेदस्य प्रामाण्यं यदि वाक्यं प्रामाण्यकर्म प्रतिपादयति अत्रमाय-
 मेव यत इत्यर्थः । ईदृशस्तदाप्तवच्च संप्रियम्यते अङ्गोक्तम् "अन्वत-
 व्याप्तावपुनरुक्तदोषेभ्यः" इति तस्मान्नतत्वे अस्मान्नीदोषककर्मणं कर्म-
 कर्तृसाधनवैशुध्यकर्मणं वा श्रौतात् साङ्गत् कर्मणः कर्मावस्थाया-
 निश्चयात् नच कारोरीवदैहिकमात्रकर्मकर्म तत्र हि शुष्यश्चसङ्गी-
 वनवायव्याधिकारः पुत्रो ह्यो पुत्र्यमात्रकांस्तेतिविशेषात् नच व्यापारो-
 ऽपि अदितोदिहोमं क्रियेतः प्रतिप्राय तदन्वकाचे होनाहुताने
 "श्यावोऽस्त्राकृतिसम्भवहरति" इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् नच पुन-
 रक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् "पञ्चदशवारं
 वाग्वज्रे चाववाधे तमिसं आहव्यम्" इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य
 प्रथमोत्तमसमिधेन्योस्त्रिरभिधानमन्तरैषानुपपत्तेस्तथाभिधानात् ॥२॥

* धर्मविशेषप्रस्तादु ब्रह्मशुभकर्मसामान्यविशेषस-

मवायानां पदा ज्ञानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानाभिः-
त्रेयसम् ॥ ४ ॥ *

शिक्षाकाङ्क्षातुरोधेन स्वरूपतोऽवधारणस्य धर्मं व्याख्यावाभि-
धेयसम्बन्धप्रतिपादनाय कृतम् ।

एतादृशं तत्त्वज्ञानं त्रैयेपिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निःश्रेय-
सहेतुत्वं दृष्ट्वापूपायितम् । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्र-
परत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्यनेनान्वयावसरेः । सर्वपदार्थप्रधानो
इत्यस्यास्य समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदस्य
शास्त्रनिःश्रेयसबोधहेतुहेतुमङ्गावः शास्त्रतत्त्वज्ञानबोद्धीपारिभावः निः-
श्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः इत्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानाभिः-
श्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः बोधमायाश्च सुनेर्द्वितीयाप्रभावा
एव शास्त्रे प्रवर्तन्ते । निःश्रेयसमात्यनिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःख-
निवृत्तेत्यात्यनिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकाकीनत्वं युग-
पदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकाकीनत्वं वा । अश्रे-
यविशेषगुणध्वंसावधिकदुःखप्रागभावो वा सुप्तिः नचासाध्यत्वाज्ञायं
पुरुषार्थः कारणविषयनसुप्तेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य
प्रागभावत्ववृत्तिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात् जनकत्वञ्च स्वक-
प्रबोध्यतामात्रम्, नहि प्रागभावचरनसामग्र्यो वेन तस्मिन् सति
कार्यं भवश्यम्भवेत् तथा सति कार्यस्याभ्यानादित्यप्रसङ्गात् तथाच यथा
सहकारिविरहादित्यन्तं कालं नाजीजनत् तथाप्येऽपि तद्विरहाच्च
जनयिष्यति हेतुल्लोदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपाकात्
एव तात्पर्यात्, कत एव नीतधीयद्वितीयसूत्रे “दुःखजनप्रवृत्तिदोष-
मिच्छाज्ञानानाहुत्तरोचरापाये तदनन्तरापावादपर्यगः” इत्यत्र कार-
णाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपमेव सुप्तिं इववृत्ति
नहि दोषापाये प्रवृत्त्यपावः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापावः, जन्मापाये
दुःखापाव इत्यपावो ध्वंसः किञ्चिदुत्पत्तिः सा च प्रागभाव एव नृप

प्रतिबोध्यप्रसिद्धिः स्वभावतो दुःखत्वेनैव प्रतिबोधिप्रसिद्धेः प्राक्-
 क्षितवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखावृत्त्यन्तेरेकापेक्षितत्वाद् कोर्के-
 ऽप्यहिकष्टकादिनिवृत्तेर्दुःखावृत्त्यसिद्धकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृ-
 त्त्यर्थमेव प्रोक्तावली प्रसिद्धिः । केचित्तु दुःखात्मन्नाभाव एव सतिः
 स च यद्यपि नात्मनिवृत्तयापि लोटादिनिवृत्त एवमस्ति साध्यते सिद्धि-
 तस्य दुःखप्रागभावसङ्गतिर्दुःखध्वंस एव तस्य तत्त्वमन्वयलोपममात्
 तस्मिन् सति तत्र दुःखात्मन्नाभावप्रतीतेः एवञ्च सति “दुःखेनात्मन्-
 विसृज्यरति” इत्यादिश्रुतिद्वयुपपादितं भवतीत्याहुः । तच्च दुःखा-
 त्मन्नाभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसश्च न तत्र सम्बन्ध-
 वरिभाषासत्तेः “दुःखेनात्मन् विसृज्यरति” इति श्रुतेर्दुःखप्रागभाव-
 स्यैव कष्टविषयत्वेनात्मन्नाभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् नन्वयं
 न पुरुषार्थः निरुपधोक्ताविषयत्वाभावात् दुःखकावे सुखं तावन्नो-
 त्यदते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्य-
 व्यापि सुखवत्त्वात् सुखेष्ट्यापि दुःखाभावोपाधिकोऽपि किं न स्यात्
 योऽङ्गान्मानं सुखविसृज्यरतिरपि दुःखाभावमात्मनिसम्वाय विषमका-
 योद्धव्यमादौ प्रवृत्तिर्दृश्यात् ननु पुरुषार्थोऽप्ययं प्रायमान एव
 सृज्यते दुःखाभावस्य प्रायमानतैव नसति क्वचन मूर्च्छाद्यवस्था-
 र्थमपि प्रवृत्तेरिति चेन्न सुखसुमानाभ्यां प्रायमानस्यावेद्यत्वात्प्रपत्तेः ।
 अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्मन् विसृज्यरति” “तमेव विदित्वाऽति-
 मृत्युमेति” इत्यादिका । अमुमानमप्यस्ति दुःखवृत्ततिरत्यन्तसुख-
 द्यते सन्नतित्वात् प्रदीपवृत्ततिरदित्यादि परमदुःखध्वंसस्य दुःखकाचा-
 त्कादेष अर्थं विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिनो योग-
 जर्म्मवहेनानामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपममात् । तथापि तस्या-
 यव्यवस्था नाथं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि ज्ञाने ह्योरपि समा-
 नसाम्योक्तत्वादिति चेत् उज्ज्वलतो वीतरागाथः दुःखदुर्दिनसीद्व्या-
 सुखवद्वेतिक्तावालेऽव्यवस्थितवतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि दुःख-
 निवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरप्यव्यवस्थात् अतीतदुःखवर्ज-
 तत्वात् वर्तमानदुःखस्य पुरुषप्रयत्नमन्तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न । केन

Digitized by Google

पत्तिः । ननु नाद्यमन्ययोगव्यवच्छेदः किन्त्वयोगव्यवच्छेदः पदार्थेषु
 बहुलक्षणायोगो व्यवच्छिद्यत इति चेन्न । पदार्थपदेन प्रसिद्धपदार्थमा-
 त्मोपसङ्गहे सिद्धसाधनान् अन्यस्य चाप्रतीतेरेव । किञ्च लक्षणायां
 निश्चितानामयोगो व्यवच्छेद्यः प्रत्येकं वा आद्ये निश्चितायोगः सर्व-
 त्वेति व्यवच्छेदानुपपत्तिः । अन्तेऽपि प्रत्येकायोगः परस्परं सर्वत्वेति
 व्यवच्छेदानुपपत्तिरेवेति चेन्न । शक्तिसङ्घट्टसादृश्यादिषु पदार्थेषु पराभि-
 तेषु बहुलक्षणायोगः परैरुच्यते तद्व्यवच्छेदो निवर्त्यः तथाच गडेर-
 पदार्था इत्यस्य प्रतीयमानेषु पक्षां लक्षणायां मध्ये अन्यतमलक्षणायो-
 गोऽस्त्वैव नत्वयोग इत्यर्थः । तत्र विशेषसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेदो
 विशेषसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदः क्रियासङ्गतस्य चात्मन्तायोगव्यवच्छेद-
 सावत् प्रतीयते तत्र शक्तित्वमेवकारस्येत्येके व्यवच्छेदमात्रे शक्ति-
 रयोगमात्रयोगादयस्तु व्यवच्छेद्याः समभिव्याहारकभ्या इत्यपरे ।
 धर्मविशेषप्रकृतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र धर्मविशेषो
 निवृत्तिलक्षणा धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्र-
 सुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो यत्तव्यः श्रूयते हीवर-
 त्तियोगप्रसादावधिमस्य कथादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्व-
 ज्ञानमात्रतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमित्याप्तानो-
 क्त्वा लक्षणत्वात् “तमेव विदित्वाऽतिवृत्त्युमेति नाव्यः पन्था विद्यते-
 ऽयनाय” इत्यत्र “वे ब्रह्मणी वेदितव्ये” इत्यत्र च वेदन्पदस्य साक्षात्-
 कारपरत्वात् “पश्यत्यवच्युः” इत्यत्रापि तथा च शास्त्रान्नननि-
 दिध्यासनादिपरम्परयेति हेतुपक्षस्या तथैवाभिधानात् ॥ ४ ॥

* पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिग्मात्रा मन
 इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥ *

इदानीमपवर्गभाषितया सर्वपदार्थान्वयतया च प्रथमोद्दिष्ट-
 द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशस्तु कुर्वन्नाह ।

इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न
 शून्यानि वेत्यर्थः । ननु विभागबलादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदो

विज्ञौ क्रितिकारेवेति चेत् उद्देशभावात्परतयाऽपि सूत्रव्यवहारे विभाग-
गतात्सर्वस्फोरचार्यमेवेति काराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चान्य-
वान्तर्भावात् अन्यकारस्य चाधिकत्वेनाशङ्कमानस्याभावव्यव्यादनादेत-
दध्यवसेयम् । असमासकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय कथञ्चमेते-
वान्तु वैधर्म्यावसरे सूत्रमदेव दर्शयिष्यति । ननु सुवर्णं न तावत्
पृथिवी निर्गन्तव्यात् न जलं चोद्देशाद्विद्वद्वत्तन्मन्यतात् न तेजो
गुरुत्वत्वात् अत एव न वायुर्नवा कावादि ततो नवभ्यो भिद्यन्त
इति चेन्न । आद्यद्वितीययोरनाभासत्वं तृतीयस्य स्वरूपाविद्वत्त्वं ततः
परं सिद्धसाधनं हेतोः स्वरूपाविद्वत्त्वं । साधयिष्यते च सुवर्णस्य
तेजसत्वविवेकः ॥ ५ ॥

* रूपरसगन्धस्पर्शः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागौ परत्वापरत्वे मुख्यः सुखदुःखे इच्छा-
द्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥ *

गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्यान्निगत्वं द्रव्याभिव्यङ्ग्यत्वं
द्रव्याभिव्यञ्जकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं विभागश्चाह ।

चकारेण गुरुत्वद्रवत्वज्ञेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् ससञ्ज्ञिनोति
ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कथ्यन्ते नोक्ताः । गुणत्वज्ञानीषां
यथास्थानं लक्षणतः स्वरूपतश्च वक्ष्यति रूपरसगन्धस्पर्शानां समान-
काशीनरूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं वक्तव्यः ।
सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकाशीनरूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्य-
सूचनार्थावभाषो बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमानाधिकरण्यं नैक-
त्वान्तरं न वा बहुत्वदीर्घत्वसमानाधिकरण्यं बहुत्वदीर्घत्वान्तरं तथापि
द्विधादीनामन्वोऽन्वयं सामानाधिकरण्यं बहुत्वदीर्घत्वादीनाञ्च विजा-
तीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यजनकत्वं । पृथक्त्वं च यद्यपि
हिपृथक्त्वादिबमानाधिकरण्यं तेन सङ्ख्यावद् बहुत्वेनैव निर्देष्टुमर्हति
तथाप्यविव्यङ्ग्यत्वजनकत्वं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्देशः ।
संयोगविभागादीर्घयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचकत्वाच्च द्विवचनं परत्वापरत्वयोः

रन्ध्रोन्मान्नवनिवृत्ततया दिक्षाकविज्ञत्वापिषेप्रसूचनाय च द्विवचनं बुद्धीनां विद्यादिभेदेन सङ्ख्याभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहु-
वचनं सुसुदुःखयोर्हयोरपि भोगत्वादप्येवैककार्यजनकत्वम् अवि-
शेषेण चादृष्टोक्त्यायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च स्थापयितुं
द्विवचनम् इच्छाद्वेपयोर्हयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारयत्वसूचनाय द्विवचनं
प्रयत्नानां विहितभिषिद्धगोचराणां दृश्यविधानां पुण्यहेतुत्वं दृश्यविधा-
नाञ्च पापहेतुत्वमभिवन्द्याव बहुवचनमित्युच्येयम् ।

यद्वा रूपरसनन्वयस्यार्थानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वप्रापनार्थं पाकज-
प्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्ख्यानां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रति-
पत्तिरिति तन्निराकरणसूचनायै बहुत्वेनाभिधानं पृथक्त्वे तु सङ्ख्या-
बहुत्वेनैवास्यापि बहुत्वमिति सूचनायावधिज्ञानव्यञ्जनीयत्वं सङ्ख्यातो
वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथग्भिधानं परिभाषे तु दीर्घत्वसुक्ष्मत्वा-
द्विप्रतिपत्तिनिरासाव बहुवचनं संबोगविभागयोरन्वोन्वविरोधप्रा-
प्त्याव द्विवचनं परत्वापरत्वयोर्द्वैधिककालिकभेदेन भिन्नजातीयत्वसम्भवेन
चतुष्ठापत्तौ शुच्यविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्या-
द्युच्येयम् । एतेषाञ्च सत्यसमये वक्ष्यते ॥ ६ ॥

* उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुक्षनं प्रसारणं गमनमिति
कर्माणि ॥ ७ ॥ *

कर्मणां द्रव्यजन्यतया शुच्यजन्यतया च रूपवदृश्यवसवावाङ्
मन्त्रयतेति द्रव्यशुचाभिधानानन्तरं कर्माद्वैश्वविधानावाह ।

उत्क्षेपणम् अवक्षेपणम् आकुक्षनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि
इतिरवधारणार्थः अत्रचादेरपि गमनान्तर्गतत्वात् अत्र च उत्क्षेप-
णत्वावक्षेपणत्वाकुक्षनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वसाक्षाद्भावाः पञ्च
जातवः । न्येतदनुपपन्नं गमनस्य कर्मपर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति
बुद्धेर्दृष्टत्वादुत्क्षेपणत्वादीनां चतसृणां जातीनां परस्परान्वान्वाभाव-
समानाधिकरणानां सामानाधिकरण्यानवृत्तेश्च चतस्र एव कर्मत्व-
व्याख्या जातव इति चेत् सत्त्वं कर्मपर्याय एव गमनं पृथग्भिधानन्तु

अथचरेष्वनन्दनोर्ध्वं च नमनमनोचमनादीनां भिक्षुभिक्षुबुद्धिपदेयभा-
 ज्ञानेन यत्नेन सकृद्वाचं यद्वा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्या पशुमी जाति-
 रेव तेन अथचरेष्वनादिवैव गमनप्रयोगो सुखः उत्तुष्टोपचावचोपचा-
 दिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्तः आश्रयसंबोगविभागानुसन्धाविभा-
 रणत्वमेव मोक्षसुखसाधारण्यो धर्मः गमनत्वजातेस्त्वनितदिग्देय-
 संबोगविभागानुसन्धाविभाकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च अथचादिषु सर्वमेति
 गमनप्रवृत्त्येव तेषां प्रवृत्तिमिति । निष्कमचत्वप्रवेगनत्वादिका तु
 न जातिः एकचित्तेव कर्मणि स्तृङ्गादु स्तृङ्गान्तरं गच्छति पुरुषे कस्य-
 चित् कृत्तुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्यचित् निष्कामतीति तत्र जाति-
 सकृदः स्थात् तथा अथचादेरेकस्या जलप्रवासात् निष्काम्यापरां प्रवि-
 शति निष्कामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधिसामान्यमेवैतद्-
 ध्वस्येयम् । उत्तुष्टोपचादौ तु सुखसुखविषयानीतीत्याजनितेन
 प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंबोगादसकृदविभाकारणत्वे तावदुत्तुष्टोपचं
 तत उत्तुष्टोपचविशिष्टहस्तनोदनादसकृदविभाकारणात् सुखेऽप्युत्तुष्टोप-
 चाख्यं कर्म युगपद्वा तत ऊर्ध्वं सुखविषयबोर्हस्तसुखबोरेवचोपचेष्टा-
 जनितप्रयत्नवदात्मसंबोगादसकृदनाश्रय युगपदेव हस्तं सुखे चाव-
 चोपचम् उत्तुष्टोपचातावकृत्वं संजायते ततो हस्ततद्व्यसंबोगादु
 यदकस्यानुसन्धासोर्ध्वं नमनं भवति तत्र नेष्टा न वा प्रयत्नः कारणं
 किन्तु संस्कारमात्रादेव सुखसुखोत्पत्तयः तच्च गमनमात्रं नतुत्तुष्टोपचं
 भाक्तस्ततोत्तुष्टोपचव्यवहारः एवमनुसन्धाप्रतिबोमवावुद्वयसकृद्वया-
 द्वाभ्योस्तत्परितद्व्यवहारो चोत्तुष्टोपचव्यवहारो भाक्तः । एवं
 कोतोद्वयसकृद्वयाप्यनुसन्धाप्रतिबोर्ध्वं गमनेऽपि । एवमुत्तुष्टोपचावचोपचव्यवहारः
 यरीरतद्वयवद्व्यसंबोगादसकृदविभाकारणत्वे सुखः भवति हि हस्त-
 सुखविषयि सुखसुखविषयि तोमरसुखविषयीति एवमवधिपतीत्यपि ।
 आकुञ्चनानु यत्नेवावयवानामारम्भसंबोगेषु परस्परमवयवानामना-
 रम्भसंबोगोत्पादकं वक्ष्याम्यवयविकौटिल्योत्पादकं कर्म यतो भवति
 सकृदिति पक्षं सकृदिति पक्षं सकृदिति पक्षेतिप्रत्ययः एवमवयवानां
 पूर्वोत्पन्नानारम्भसंबोगविनाशकं कर्म प्रसारणं यतो भवति प्रसरति

वस्तुं प्रवरति चर्नं प्रविकसति पद्ममित्यादि प्रत्ययः, एतच्चतुष्टयमित्ये-
वत् कर्मजातं तत्त्वं गमनविशेषः । तत्र भ्रमणं प्रवतनवदात्मसंयो-
गाद्वस्तु कर्मवता ह्येतेन नोदनाख्यसंयोगादवकृताश्च चक्रादौ तिव्य-
कृतसंयोगात्तुल्यं कर्म एवं रेचनाद्यापि व्याख्येयं स्फुटीकरिष्यति च ये
तदेतेषां कर्मणां विहितवशाज्जानदानादिषु धर्मात्तुल्यप्रवतनवदात्मसंयो-
गजन्यत्वं विहितदेशगमनहिंसावहङ्गमकथादिषु बाधमात्तुल्यप्रवत-
नवदात्मसंयोगजन्यत्वमध्यवस्येवमिति ॥ ७ ॥

* सद्वनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषव-
दिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥ *

द्रव्यादीनामुद्देशानन्तरं तत्राद्यां बाधस्यप्रकरणमारभते । तत्र
द्रव्यादीनां तत्राद्यां बाधस्यैव तत्त्वज्ञानात्तुल्यतया प्रथमं प्रिया-
काङ्क्षितत्वात् शानाद्यादिपदार्थत्वञ्च उद्देशात् प्रत्येव तत्राद्यां
बाधस्यैवाह ।

विशेषे सत्यपि अन्वयविशेषवद्भाः बाधस्येपरः । सद्विति अदा-
कारप्रत्ययव्यपदेशमिवत्वं तत्राद्यानेव सत्तावोगित्वात् अन्वयमिति
ध्वंसप्रतिबोधितं यद्यपि न प्रत्यक्षादिबाधरत्नं तथापि ध्वंसप्रति-
बोधितसिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् । द्रव्यवदिति द्रव्यं
समवायिकास्थतयाऽस्यासीति द्रव्यवत् एतर्हाप्यपरमात्मादौ नास्तीति
द्रव्यवत्त्वाविधारणकसिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विवक्षितम् ।
कार्यमिति प्रागभाषप्रतिबोधितसिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं विव-
क्षितम् । कारणमिति प्रागेतत्त्वस्य निमित्तपूर्ववर्तिजातीयसिपदार्थ-
विभाजकोपाधिमत्त्वं सैव ज्ञातत्वात्कारे विवक्षितव्याप्त्यर्थे नोत्पादी
नतिप्रवर्तिर्नवा पारिभाषिकस्यादानजन्यैः स्यात्तिः सत्ताव्यविशेषवदिति
बाधस्यैवविशेषोऽन्वयव्यावर्तकत्वात् द्रव्यत्वमुत्पत्त्यर्थेवार्थादि तद्वत्त्वं
मित्यर्थः । ननु “नां दद्यात्” “नोः अदा न सृष्टव्यम्” इति श्रुते-
र्धर्माधर्मजनकत्वं ज्ञातेरपीति कारणत्वमतिव्यपेति चेन्न अत्राद्ये-
कतामालेख्यं ज्ञातेर्विनिर्णीतम् । उपपन्नवत्त्वैतत् असमवायार्थ-

यद्वाभिधेयत्वमपि त्रयाणां अभिधेयं इत्यस्य, तद्विदं कार्यत्वानिष्-
त्वे कारणवतामेव “कारणत्वज्ञान्यत्वं पारिभाषिकत्वादित्यः” इति
प्रयुक्तदेवाचार्यव्यवस्थितं साधर्म्यं सृज्यते तदा पदार्थविभाजकोपाधि-
मत्तया न विशेष्यं सूत्रोक्तरीत्या त्रयाणां गुणजनकत्वं गुणजन्यत्व-
ज्ञान्यत्वं निष्ठद्रव्येभ्य इति ॥ ८ ॥

* द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ८ ॥ *

इदानीं द्रव्यगुणयोरेव साधर्म्यं प्राह ।

एतदेव सूत्रान्तरेण स्पष्टयति ॥ ८ ॥

* द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणस्य गुणान्तरम् ॥ १० ॥ *

अन्यथापयदिविभुद्रव्याणि तवात्त्वापदविशुद्धानु द्वित्वद्विष्टकूपर-
त्वापरत्वादीन् गुणांश्च विहाय सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं द्रष्टव्यं
सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं वा विवक्षितं तेना-
जनकद्रव्यव्यक्तीनामंशपपङ्कः ॥ १० ॥

* कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥ *

ननु कर्माणि कृतानि न केनास्वरमात्रेण इत्यत आह ।

विदितं ज्ञानार्थं नह सत्प्रमिभायो । सजातीयरश्मिद्रव्यगुण-
 योरिव कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणां नास्तीत्यर्थः । इदमत्राहुवन् ।
 कर्म यदि कर्म जनयेत् स्रोतस्त्यनन्तरमेव जनयेत् शब्दवत् । तथाच
 पूर्वकर्मस्यैव यावत् संयोगिद्रव्येभ्यो विभागे जनिते द्वितीयं कर्म केन
 सह विभागं जनयेत् विभागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च
 तन्नाधिकरण्येऽतुल्यत्वात् विभागाजनने तु कर्मलक्षणपक्षेः न च
 चक्षान्तरे कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य क्षेपायोगात् कथं-
 कर्माजान्नसाम्यात् पूर्वसंयोगेनापेक्ष्यतेऽपि जनने विभागजनकत्वात्-
 प्रत्यक्षेणैव सत्संयोगोत्पत्तिक्रमेऽपि जनने तथैव । संसरसंयोगो-
 त्पत्त्यनेकारकात्तु कर्मलाभे यत्र तदाच सुदूतं कर्म कर्मसमर्थं न-
 विद्यतां प्रतिपद्यते ।

* न द्रव्यं कार्यं कारणस्य वर्धति ॥ १२ ॥ *

गुणकर्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ।

द्रव्यं न सकार्यं इति न वा सकारणं इति कार्यकारण-
संवापसंबोद्धव्ययोर्बध्यतातत्त्वभावो नास्तीत्यर्थः । आनन्दनायारम्भ-
कसंबोगनायाभ्यामेव द्रव्यनायादिति भावः । वर्धतीति सौमो वि-
द्वेष्टः ॥ १२ ॥

* उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥ *

गुणस्य कार्यं कारणवध्यत्वमाह ।

कार्यवध्याः कारणवध्याश्चेत्तर्हः, आद्यशब्दादीनां कार्यवध्यत्वं
परमस्य तु कारणवध्यत्वम् उपाय्येन शब्देन व्यक्त्यस्य नाभात् ॥ १३ ॥

* कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥ *

गुणानां कार्यकारणोभयविरोधित्वमुक्त्वा कर्मस्य कार्यविरोधि-
त्वमाह ।

कार्यं विरोधि वक्ष्येति बहुव्रीहिः सज्ज्योत्तरसंबोगनाभ्युत्पात्त-
कर्मस्यः द्रव्याणां कार्यकारणविरोधित्वं पित्तमेव गुणकर्मसंबोक्तनि-
वृत्तः आनन्दनायासमवायिकारणमाश्लिषितनामविरोधित्वगुणानां
नाशकत्वस्य वक्ष्यमाश्रयत्वात् ॥ १४ ॥

* क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यसत्त्व-
त्वम् ॥ १५ ॥ *

विश्वकाङ्क्षासुरोधेन तत्वाणां साधर्म्यमभिधायेदानीं तत्वाणां
कर्मण्यभारतमाह ।

क्रियास्य गुणस्य विद्युन्नेऽतिवृत्तिरिति क्रियागुणवत्त्वम् अत्र सत्त्वस्य
वर्द्धिर्जननः स्वानासमानजालीकत्ववच्छेदकव्यतिरेकविक्रमिविदे-
यतत्त्वस्य वर्द्धतेऽनेनेतिव्युत्पत्तिवत्त्वात् अत्र क्रियायाः कर्मणा द्रव्यविद्व-
मिति वर्द्धते गुणवत्त्वेन च स्वानासमानजालीकत्वोऽप्यव्यतिरेकः इत्ये-

अप्येते सप्त समानजातीया भावत्वेन गुणादयेः यत्नं स्वतन्त्रानजाती-
वत्त्वभावः तेन द्रव्यं गुणादिभ्यो निजं गुणवत्त्वात् यत्नं गुणादिभ्यो
निज्येने तच्च गुणवत् यथा गुणादोति । गुणवत्त्वं यद्यप्याद्यस्ये-
ऽवयविनि नास्ति तथापि गुणात्मनाभावविरोधित्वत्वं विवक्षितं
गुणप्राप्तभावप्रध्वंसयोरपि गुणात्मनाभावविरोधित्वात् एवं समवायि-
कारणत्वमपि घटपदार्थभेदकमेव द्रव्यपदार्थस्य स्वतन्त्रं नच साध्याप्र-
विद्धिर्गुणादिभेदस्य घटादायेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् नचाल विद्वसाधनं
घटत्वावच्छेदेनैतरभेदस्य विद्वत्वेऽपि द्रव्यत्वावच्छेदेन साध्यत्वात् यत्नता-
वच्छेदकमेदे न विद्वसाधनं यथा निज्ये वाङ्मनसि इत्यत्र इति
कौचित्तञ्च यत्नतावच्छेदकावच्छिन्ने क्वचिदपि साध्यविद्वो यत्नतायते-
साध्यावच्छेदकत्वात् इतिवच्छेद इत्यादिपरस्मै न सङ्ख्यावत्त्वपरिभाष-
यन्त्युक्तत्ववत्त्वसंकीर्णत्वविभाषयत्त्वान्मपि द्रव्यवत्त्वत्वेन सङ्ख्य-
यत्नो ॥ १५ ॥

* द्रव्यान्वय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष
इति गुणवत्त्वम ॥ १६ ॥ *

द्रव्यानन्तरं गुणानाहृद्देशाद् तद्वत्त्वमभाह ।

द्रव्यभाषयितुं योजनमेति द्रव्यान्वयी एतच्च द्रव्येऽपि गतमन-
स्याह चगुणवानिति तथापि कर्मव्यतिव्याप्तिरित्यत आह संयोग-
विभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभागधर्माधर्मेष्टरज्ञानादीनामसङ्ग्रहः
स्यादत उक्तमनपेक्ष इति अज्ञानपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं
संयोगविभागेष्वनपेक्षः यन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः ।
संयोगविभागादीनां संयोगविभागो प्रति सापेक्षत्वात् । नित्यवृत्ति-
नित्यवृत्तिवत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागो निश्चितो प्रति
समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वरहिते संयोगव्यतिरिति यत् कारणत्वं
तद्गुणत्वानिमित्तत्वं संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभाग-
कर्मवत्त्वं न चिद्विषयीः प्रकाशमेष्टरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारण-
त्वयत्नं न चिद्विषयीः प्रकाशमेष्टरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारण-
त्वयत्नं न चिद्विषयीः प्रकाशमेष्टरज्ञानादीनां द्वयोर्निमित्तकारण-

यदा संयोगविभागसमवायित्वाहमवायिकारणत्वं प्राप्तं साक्षात्समीक्षा-
नाधिकरणं गुणद्रव्यद्वयं सामान्यवत्तेरिति तर्कान्ते स संयोगवत्त्व-
मेव वा गुणवत्त्वम् ॥ १६ ॥

* एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति
कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥ *

गुणानन्तरादित्येव कर्मणो लक्षणमाह ।

एकमेव द्रव्यम् आनयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते शुद्धोऽस्मिन्-
न्यगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्तोत्रत्यन्नन्तरोत्पत्तिकभावः
भूतानपेक्षमित्यर्थः । तेन समवायिकारणत्वादेवादां पूर्वसंज्ञोनाभावा-
मेवासाक्षात् नाधिकृतं स्तोत्रत्यन्नन्तरोत्पत्तिकान्तेष्वनं वा विशिष्टं
पूर्वसंयोगध्वंसस्यापि स्तोत्रत्यन्नन्तरादुत्पत्तिकत्वात् स्वभावत्वेन तस्यादा-
न्यसम्बन्धाभावात् नित्यादृत्तिसत्तासाक्षात्प्राप्तजातिमत्त्वं कर्मत्वं च-
तीतिप्रत्यवासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्वनिर्गुण-
मात्रादृत्तिजातिमत्त्वं वा स्तोत्रत्यव्यवहितोत्तराद्यदृत्तिविभागकार-
णतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा स चायं चतुर्तीतिप्रत्यवसाधिवः पदार्थो
नाविरुद्धेयोत्पादनादिकोपपादः स्वभावज्ञाये निराकारिणमाह-
त्वात् । लक्षणस्य इतरभेदसाधकताप्रकारः पूर्वोक्त एव ॥ १७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥ *

इदानीं कारणसूत्रेण तवाचामेव साधर्म्यप्रकरणमुपक्रमते ।

समानमेव सामान्यम् एकमित्यर्थः अनयोः समाना मातेतिवत् ।
एकमित्येव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्मणां च वर्तन्ते इत्यर्थः
द्रव्यसमवायिकारणकदृत्तिजातिमत्त्वं तयार्था साधर्म्यम् ॥ १८ ॥

* तथा गुणः ॥ १९ ॥ *

गुणसमवायिकारणकत्वं तवाचामेव साधर्म्यमाह ।

गुणसमवायिकारणकदृत्तिजातिमत्त्वं : इति तदसाधर्म्यं : द्रव्याणां
संयोगोऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपसम्बन्धवत्त्वं तद्विपर्य-

वृक्षत्वादीनां संजातोविकारणगुणसमवाविकारणकत्वं बुद्धादीना-
मात्मगुणानां जनःसंयोगासमवाविकारणकत्वं पार्थिवपरमाणुगुणाना-
मन्निःसंयोगासमवाविकारणकत्वं कर्मणान्तु वज्रग्रादिनोदनाभिघात-
गुणत्ववृत्तत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्यसमवाविकारण-
कत्वं यथायर्थं खल्वमूहनीयम् । कश्चिदेकस्यापि गुणस्य तदायां द्रव्य-
गुणकर्मणामारम्भकत्वं तदुच्यते वेगवत्तूष्णपिण्डसंयोगस्तूष्णपिण्डान्तरे
कर्म करोति द्दितृलवकञ्च द्रव्यमारभते तत्परिमाणञ्च । कश्चिदेको गुणो
द्रव्यगुणावारभते यथा तूष्णपिण्डसंयोग एव वेगानपेक्षप्रचयास्त्री
द्दितृलवकं द्रव्यं तत्परिमाणञ्चवारभते ॥ १९ ॥

* संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥ *

कश्चिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह ।

कारणमित्युक्तम् । यत्तु द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन धनं वावदुद्रव्यं
संयुक्तमासीत् तावत्सङ्कटकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगा-
नपि पुनरन्वयं जनयति वेगं पुनरेकमेव स्नाशत्रे करोति वेगपदं
स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति ॥ २० ॥

* न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥ *

ननु क्रियावता द्रव्ये चारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यमारम्भं
क्षतदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्त्तित्वादत्त आह ।

कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

* व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥ *

कुत एवमेत आह ।

व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः । उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते
द्रव्यसुलभ्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदस्यञ्च कर्म न
द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवाविकारणं वा भवेन्नमित्त-
कारणं वा न तावदाद्यः द्रव्यस्यासमवाविकारणभाषनाभ्यासत्वेन अथ-
नकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः न द्वितीयः महापठनाग्रेऽवस्थितसंयोगेऽथ

एव सख्यपदोक्तज्ञो निष्कारणत्वेनैव व्यवहृतः । इत्यादौ कर्तृत्वनाशश्चि-
त्पाराद्व ॥ २२ ॥

* द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥ *

बह्वर्थात्कथं सारम्भकत्वं ददानीमेकस्मिन् कार्ये बह्वर्थात्सार-
म्भकत्वमाह ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणां । तत्र
द्रव्याणां तन्तुभ्यां द्वितन्तुकः पटो बहुभिरपि तन्तुभिरेकः पट आर-
भ्यते । नन्वेकतन्तुकोऽपि पटो दृश्यते यत्र केनैव तन्तुना तानप्रति-
तन्तौ भवत इति चेन्न तत्रैकस्य संबोधाभावेनासमाधिकारणाभावात्
पटोत्पत्तेः । नचांशुकतन्तुसंयोगोऽसमाधिकारणम् व्यववयव-
विनोदयुतसिद्धत्वेन संबोधाभावात् । आदभ्यारम्भकभावानभ्युपगमात्
मूर्त्तानां समानदेयताविरोधात् । दृश्यते तावदेवमिति चेन्न तत्र
वेमाद्यभिघातेन सहावयविनस्तन्तोर्नाशात् खण्डावयविनामातन्तूत्पत्तौ
तेषामन्योन्यसंयोगात् पटोत्पत्तेः वस्तुगत्वा तत्र ज्ञानाभूतेषु तन्तुषु
एकत्वाभिमानात् ॥ २३ ॥

* गुणवैधर्म्यान् कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ *

ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणस्तथा किं कर्म-
णामपि कर्म कार्यमित्यत आह ।

कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं युक्तं
तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रेण कर्मणां कर्मजनकत्वं
प्रतिषिद्धमेव तदिहानूयते इति भावः ॥ २४ ॥

* हित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ *

ददानीं व्यासज्यष्टीनां गुणानाम् कानेकद्रव्यारम्भकं दर्शयन्माह ।

कानेकद्रव्यारम्भा इति शेषः । हित्वादिसप्तभिन्नान् पृथक्त्वप्र-
भृतयः द्विपृथक्त्वादिसप्तः एवञ्च हित्वादिकाः परार्द्धपर्यन्ताः सङ्ख्या-
दिद्विपृथक्त्वादीनि च संबोधा विभागाश्च । द्रव्याणां बहुभिरेव द्रव्येऽपि

भ्युक्ते इत्यनेनैव इति त्वमसीति तच्च समवाय्यन्योन्याभावसामानाधिकर-
ण्यम् ॥ २५ ॥

* असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥ *

नन्ववयविद्रव्याणां गुणानाञ्चोक्तानां यथा व्यासज्यद्वत्तित्वं तथा
कर्मणामपि किं न स्यादत आह ।

असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येति योज्यं तथाच न द्रव्ययोरेकं
कर्म समवेति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवेति तेन सामान्यस्य सप्तदायस्य
कार्यं कर्म न विद्यते अत्रापि विदिज्ञानार्थो न सत्तावचनः यदि कर्म
व्यासज्यद्वत्ति स्यात् एकस्मिन् द्रव्ये चलति द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च
द्रव्येषु चलतीति-प्रत्ययः स्यात् नचैतत् तस्माच्च कर्म व्यासज्यद्वत्तीत्यर्थः ।
ननु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथम-
न्यथा शरीरे चलति करचरणादावपि चलतीति-प्रत्ययः एवमन्यत्वा-
वयवविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या अवयवकर्मसामग्र्योव्याप्तत्वात्
तद्योपपत्त्यैः ननु यैपरीत्यं नञ्वावयवे चलति सर्वत्वावयविनि चलतीति-
प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि न
स्यात् कारणकर्मैव कार्यस्यापि संयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

* संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ *

पुनर्बह्वनामेकं कार्यमाह ।

बह्वनां संयोगानां द्रव्यमेकं कार्यमित्यर्थः निःस्पर्शानां द्रव्या-
णाम् अन्त्यावयविनां विजातीयद्रव्याणाञ्च ये संयोगास्तान् विहा-
येति द्रव्यम् ॥ २७ ॥

* रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥ *

रूपानीं बह्वनां गुणानामेकं गुणकार्यमाह ।

रूपमेकं कार्यमित्यन्वयः रूपपदसुभयमपि लाक्षणिकम् अज-
ज्ञत्वात्तर्ही चेयं लक्षणां कारणैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यजनकभावा-
वयवस्य शक्यव्यवसाभादयो धर्मस्तेन रूपरसगन्धस्पर्शश्चेद्वर्गसिद्धिः-

कद्रवत्वेकत्वैकवृत्तत्वादि संवृत्तान्ते एते हि कारणे वर्तमानाः कार्येषु समानव्यतिरेकमेव गुणभारभन्ते द्विधाद्यवयवविकारणाभावात्तुः क्वचित् कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या जनयन्ति, कारणमिह समवायिकारणं तच्च जन्तुस्य रूपादिवचनस्य कार्यस्य तेन रूपादिवचनकार्यस्य यत् समवायिकारणं घटादि तेन सह कपाले वर्तमानं रूपं कारणैकार्यसमवायेन घटरूपभारभते एवं रसाद्यपि क्वचित् कार्यैकार्यप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणत्वं यथा कारणमपि शब्दो नभसि कार्यमपि शब्दान्तरभारभते नभस्त्वेव रूपाद्यपि धार्थिकपरमात्मावग्निसंबन्धेन कार्यैकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यते ॥ २८ ॥

* गुणत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥ *

एकस्य कर्मणोऽनेककार्यत्वमाह ।

उत्क्षेपणमेकं कार्यं मनोषामित्यर्थः । अत्र गुणत्वस्य हस्तलोटादिवर्तिनो निमित्तकारणत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यावयवविकारणत्वं हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य, लोटनिष्ठोत्क्षेपणस्य तु हस्तनोदनसमवायिकारणम्, अत्राप्युत्क्षेपणपदमवक्षेपणादावपि लोचयिष्यम् ॥ २९ ॥

* संयोगविभागाच्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥ *

ननु मूर्तगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं ज्ञानत्रयगुणपूर्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्म कारणमित्युक्तं तथाच कर्मणः किमपि न कार्यमित्यादात्तं तथाचातीन्द्रियाणां सूर्यादिगतीनाम् चतुर्मानसमपि दुर्बलं सिद्धाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मेति सूत्रोक्तमेव कारयन्नाह ।

जन्या इति शेषः व्यक्तरभिप्रायेण वस्तुवचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः ॥ ३० ॥

* कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥ *

ननु द्रव्यकर्मणो न कर्मकार्ये इति पूर्वमुक्तम्, संयोगविभागोऽस्य

संयोगविभागोक्त्यादेव तत्वापेक्षानीं कर्मणः कारणत्वाभिधानं निरुद्ध-
मित्यत आह ।

कारणसामान्यवदेन तत्प्रकरणमुपलभ्यते तेन कारणसामान्या-
भिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मयोः प्रति कर्मणोऽकारणत्वसक्तं न तु सर्वथाप्य-
कारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन संयोगविभागाच्च कर्मत्वमिति सूत्रं
व्याकृत्यतेति भावः ॥ ११ ॥

इति यादुरे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे प्रथमाध्यायस्य

प्रथमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* कारणाभावात्कार्यभावः ॥ १ ॥ *

नन्वेतेन प्रवृत्तेन द्रव्यादीनां लयाणां सदार्थानां कार्यैकत्वव-
टितं कारणैकत्ववटितञ्च साधनप्रसक्तं तद्वस्तुपक्षं कार्यकारणभावा-
त्संवादिहेतुत्वं आह ।

इत्यते हि स्रज्जलसखिकुलावस्रवादी समयहितेऽपि द्रव्या-
भावादु घटाभावः भूमिबिच्छादौ समयहितेऽपि घाताभावादङ्कुराभावः
स च द्रव्यघटयोर्वीजाङ्कुरयोर्वा कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नः ।
अथवा वेसाद्यभावेऽपि घटाभावः शिखारकवाद्यभावेऽप्यङ्कुराभावः
स्यात् किञ्च घटपटादीनां कादाचित्कत्वनंतुभूवते तदपि हेतुफलभाव-
मन्तरेणानुपपन्नं नहि किञ्चित्कांशावस्थे सति किञ्चित्कालवत्त्वरूपं
कादाचित्कत्वं भावानां कारणमेवामन्तरेण सम्भवति तदा हि
सादेव न सादेव वा नतु कादाचित् स्यात् नहि भावो न भवत्वेव
नात्यहेतीर्भवति नात्येकसादेव भवति न वा निरुद्धासादेव यद्यपि सा-

चाक्षेर्भवति किमु दृश्यतेमात्रेः शोभाकृतत्वेवैवदृष्टादौ कार्ये हर्ष-
नादवधिसु कारणमेव एवं कार्यकारणभावभावे प्रवृत्तिनिवृत्तौ न
स्यातां तथापि निरीकं जनक्यामेत नहीदृष्टावधकाशातकनरेष प्रवृ-
त्तिरनिवृत्तावधतापानकनरेष निवृत्तिः ॥ १ ॥

* न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥ *

ननु सदेवोत्पद्यते नावत् “सदेव सौम्येदमप्य आसीत्” इत्या-
दिश्रुतिप्रामाण्यात् अन्यथाऽस्त्याविशेषे तनुभ्य एव घटो न कपाळेभ्य
इति नियमो न स्यादिति चेत् परिणामवादिभिरपि स्वीकृतकारण-
कैरयं नियमोऽभ्युपगन्तव्य एव अन्यथा घटानिर्व्यक्तिः कपाळेभ्येव न
तनुत्विति कथं स्यात् किञ्च यदाभिव्यक्तिरपि पूर्वमासीदेव तदा तस्या
अपि निवृत्तये आविर्भावमिदोवात्रावेकोऽपि विनायाविति रिक्तं वचः
अथाविर्भावतिरोभावौ कारणपेक्षौ तदा घटघटादीनामपि कारणा-
पेक्षेवावधानमप्युत्पत्तिरित्यायातं यत्तु कारणं प्रति नियमानुपपत्तिरि-
व्युक्तं तत्र सभावनियमेनेवोत्तरं स च सभावनियमोऽन्यदव्यतिरेकाव-
गम्यो भवति, भवति हि दृश्यकनरेष न घटो दृश्ये सति घट इति
सर्वसाक्षिकोऽनुभवः एवंज्ञानव्यासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं सङ्-
कारिवैकल्यमयुक्तकाय्याभाववत्त्वं वा कारणत्वम् । यद्यपि “यदेवंजेत
व्रीहिभिर्वा” इत्यादौ नियतपूर्ववर्त्तित्वं नास्ति, किञ्च अवकरणकवान-
विषयाद्यो फले व्रीहिकरणकवानस्य पूर्ववर्त्तित्वं तथापि विकल्पितं
विहितकारणं कारणमेव फलैकजात्येऽपि द्वयोः कारणत्वोपपत्तेः
तथाच सङ्कारिवैकल्यमयुक्तकाय्याभाववत्त्वं शोभवेदवाभारयो का-
यता नियतपूर्ववर्त्तित्वन्तु अन्यदव्यतिरेकमस्या कारण्याना शोभिकी,
नहि “सतंकामो यजेत” इत्यादौ व्यतिरेकभागोऽपि विषयः प्रकृतेरु-
न्ययमात्रज्ञानादेवोपपत्तेः, अतएव “विकल्पे चक्षुषस्यार्थाः” इत्यपि
घटते तज्जातीयस्य फलस्य एकेनैवोपपत्तेरपरानुगतवैयर्थ्यात् । अत-
एव “श्रीशक्तु वाक्तात् कर्मणः फलमव्ययस्यावशिष्यतः” इत्यप्युक्तम्
“आनममूखत्वाद्वाक्तात् कर्मणः अवशिष्यतः न हीनात्” इत्याद्यान्विभिन्ना-

कथमेतत्प्रमाणमेव कारणविशेषित्वे तत् कार्यवैजात्यप्रवेशकं
तन्मात्रव्यतिरेकमस्यात् कारकताया व्यतिरेकाद्यतिरेकस्यापह्नव-
त्वात् किञ्चल्यस्यै तत् प्रत्यवेजात्यकल्पने राजसूत्रवाजपेयादावपि वैक-
ल्पिकी कारणता स्यादिति कार्यकारणभावनियमभेदोपपादवन्नाह ।

अहिं कार्यकारणभावनियमो न भवति तदा कार्याभावादपि
कारणभावः स्यात् कार्यभावः कारणभावं प्रत्यतन्त्रं कारणभावस्तु
कार्यभावं प्रति तन्त्रं तेन दुःखाभावाच्च जन्माभावे, जन्मभावाच्च
मृत्युभावे, तदर्थश्च दोषाभावे, तदर्थं मिथ्याज्ञाननिवृत्तये, तदर्थश्चा-
त्मवाचात्कारणं सुखसूत्रं प्रवृत्तिः प्रयोजनमोपोद्घातिकस्याप्यस्य
द्विष्टमकारणस्य । २ ॥

* सामान्यं विमेष इति बुद्धरपेक्षम् ॥ ३ ॥ *

परार्थमोद्देशकसामान्यमनभिदाभीष्टदृष्ट्या सामान्यपदार्थस्य
व्यवस्था ।

सामान्यं द्विविधं परमपरम् तत्र परं यत्ता यपरं यत्ताव्यप्यं
द्रव्यमादि तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च अर्थं बुद्धिरेव । अतुष्टम-
बुद्धिः सामान्यस्य व्याप्यकुर्वन्निर्भेदस्य । इतिमा इयमवस्थित्य परा-
व्यवृत्ते तेन बुद्धरपेक्षमिति ननु सकनिर्देशः । इतिकारस्तु विशेषान्वय-
वाङ्मयस्य, “ननु सकमस्तु सकेनैकव्याख्यातारखान्” इत्यनेनैकव्याख्या-
नपुंसकता चेत्ताह । बुद्धरपेक्षा किञ्च लक्षणे वा यस्य तद्बुद्धरपेक्षं
तत्र निमित्तमेकव्यतिष्ठति सामान्यं नित्यत्वे सति स्वात्मयान्दोषाभाव-
कस्यार्थाभिप्रायं वा परमपि सामान्यपरमपि तथा वरन्तु सामान्यं
विशेषज्ञानमपि समते यथा द्रव्यनिर्दं द्रव्यभिदमित्यतुष्टमभवे सर्वेव
साकं बुद्धो नेदं कर्मेति विशेषप्रमाणः तथाच द्रव्यमाहीनां कल्पन्या-
नभिः विशेषमस्य ।

ननु विभिन्नं सामान्यं नास्म्ये अतुष्टमतेरतुष्टमभवे वोपपत्तेः
अपि हि तौरेकवृत्तिः प्रतीतिरनोत्पद्यतेत्यभिप्रायः विषयः जाति-
वादित्वादि नोत्पदिमिच्छित्तवत् तद्विषयताभ्युपगमात् नहि वैद-

अतस्तद्वाच्येति चेत्, - यदादिपरमद्विजिज्ञास्यमनोव्याप्यत्वेति चेत् ।
 किञ्च मोक्षं कुल वर्त्तते न तावदुपनि मोक्षवत्तेः पूर्वं तस्मात्तस्मात् काव-
 यवि विरोधात् यत्न मोक्षिण्यः उत्पद्यते तत्तु कुल अतस्तु मोक्षं वर्त्तते
 न तावत्तत्वासीत् देशस्यापि तस्य मोक्षोपपत्तेः नापि मोक्षमपि तदा-
 नीमेवोत्पन्नं निवृत्त्याभ्युपगमात् नाप्यन्यत आनतं विविचयस्याभ्युपगमात्
 न च एकस्यैव निवृत्त्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कार्यं क्षेत्रदेशविकल्पस्याभ्युपगमेः ।
 न हि कर्तृकमेकत्वैव वर्त्तते अन्यत्वं तद्विषयप्रत्ययानुसृतप्रवृत्त्यात् ।
 नाप्येकदेशेन, जातेरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं “न याति न च तत्तासीत्-
 चोत्पन्नं न चांशवत् । अहाति पूर्वं नाधारमहोव्यसनवन्तिः” इति ।
 सामान्यमस्ति तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं मोक्षवदत्वादिवत् न तु वृत्त्युत्प-
 न्तमपीति सगोलकवद्वैः । अतोच्यते सामान्यं निवृत्त्य व्यापकञ्च व्याप-
 कत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बद्धत्वं न देशाणां गोव्यवहारापत्तिः सम-
 वायेन तद्व्यवहाराभ्युपगमात् कावे रूपदिमत्त्वेऽपि कावो रूपवा-
 नित्यप्रतीतिव्यवहारवत् न च कावो नास्तीत्यवस्थासंज्ञाभेदेनात्मनिवृत्त्य-
 भ्युपगमादिति वाच्यं कावस्य साधविषयमाश्रयात् । तथाच यत्न
 पिण्ड उत्पद्यते तत्तत्त्वमेव मोक्षं तेन सम्बध्यते जातः सम्बद्धस्यैवः
 काव इत्यभ्युपगमात् एतेन कीदृश्यान्वये वर्त्तते इत्यत्र यत्न प्रतीजते
 इत्युत्तरम्, कुल प्रतीयते इत्यत्र यत्न वर्त्तते इत्युत्तरम्, मोक्षवत्तेः
 पूर्वं च पिण्डः कीदृशासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम्, एवञ्च “न याति
 न च तत्तासीत्” इत्यादिकं परिदेवनमात्मन्, अतद्वाच्येति चेत् मोक्षमि-
 त्यत्र गौरयमिति विधिसुखः प्रत्यय एव बाधकः । न ह्यनुभवोऽपि
 व्याख्यायते तदुक्तं “विभिन्नः प्रत्ययोऽन्येऽयं व्यतिरेकासम्बन्धकः” इति
 न हि गौरयमिति प्रत्ययेऽगोव्याप्यत्वरपि भासते कार्यं क्षेत्रदेशविकल्प-
 कदा भवेत् यद्येकस्य सामान्यस्य कार्यं भवेदेकदेशो वा कर्तृकता
 ह्यनेकाशेषता वा चैकस्मिन्मोक्षपक्षा गौरयमित्याहुः क्वचिद् एवमहो
 न वस्तुव्यवस्थापनजन इत्युत्तरं वक्ष्यते । आभाससंज्ञा संस्थानमात्र-
 व्यङ्ग्यं सामान्यमाश्रयते तद्व्यवस्थापनप्रतीतिव्यङ्ग्यं तदा क्रियवरेण
 वृत्त्युत्पन्नतः सामान्यैः, यदिति हि स्वरसोदावृत्तमतीति चेत् न

जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादिकातिष्ठु न तावद्व्यक्त-
भेदे बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यक्तीनामनेकत्वात्
नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वकसत्वादिवद्वा तुल्यत्वं बाधकं
तद्व्याप्त्यनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं गुणत्वापेक्षया न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीलत्वा-
दापेक्षया चाधिकव्यक्तिकत्वात् अतएव न सङ्करः भूतत्वमूर्तत्ववत्, पर-
स्परान्वयताभावशामानाधिकरण्ये सति जात्यन्तरेण सामानाधिकरण्या-
भावात् नाश्वनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि
रूपज्ञानविशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्यान्वितत्वे सति जातिमन्तः स्युः
गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुवृत्तित्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः
स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्वरूपज्ञानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि
समवायत्ववदसम्बन्धः समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभवात्तथास्तु,
प्रकृति तु समवायस्त्वैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यद्यपि समवायत्वजाति-
बाधको व्यक्तरभेद एव तथापि यस्मिन्ने उत्पादविनाशशीलाः वस्तुवः
समवायास्तस्मिन्ने दृष्टव्यम्, अभावत्वादिकात्यभ्युपगमे वा बाधकमेतत्,
विवादपदमनुगतबुद्धिः अतुगतनिमित्तसाध्या अबाधितानुगतमतित्वात्
दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातो मानमिति वृत्तिकारास्तद्विन्त्यम् ॥ ३ ॥

* भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥ *

सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं यदुक्तं तदुपपादयन्नाह ।

भावः सत्ता अनुवृत्तेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः तत्रात्र
विशेषसंज्ञां न लभते ॥ ४ ॥

* द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥ *

क्लेशां सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायामाह ।

चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगत-
जातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातीः समुच्चिनोति, द्रव्यत्वमित्या-
दावसमानः परस्परं व्याख्यापकभावाभावसूचनार्थः सामान्यानि
विशेषाश्चेत्यत्रासंशयः सामान्यत्वे सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तद-
र्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति प्रतीतमासम्भयः स्यात् तथाच

सामान्यत्वे सति विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु इत्याकारानुगतमतिवा-
 षिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कथञ्चित् तत्सत्त्वेऽपि वाय्वाकाशादौ
 तदसम्भवात् न च गुणत्वावच्छिन्नकार्यं समवायिकारणतावच्छेदकत्वा
 तत्सिद्धिः नित्यानिष्ठवृत्तितया गुणत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुण-
 त्वावमपि पर्यवृत्त्योक्तस्य तादवस्थ्यात्, मैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्य-
 समवायिकारणतावच्छेदकत्वा इत्यतः सिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वादव-
 ष्येद्या नूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्याऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं स्यात्
 ष्येदकेन भवितव्यम्, अन्यथा कश्चित्तापत्तेः तत्र परमाणुषु ह्यणुका-
 समवायिकारणवत्तया ह्यणुकेषु त्वणुकसमवायिकारणवत्तया विभु-
 चतुष्टयस्य सर्वमूर्तसंयोजितत्वेन सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनःसंयोगाधार-
 तया वायौ लब्धादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगा-
 भ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नाश्वेव येन संयोगत्वस्यापि
 कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसम-
 वायिकारणतावच्छेदकत्वाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात् । गुणत्वन्तु
 संयोनविभागसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वमूल्या सामान्यवति स-
 त्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु
 चरतीति नान्यथाशङ्कम्, अन्यत्वं तु संयोगविभागानुमेयं संयोनवि-
 भागोभयासमवायिकारणतावच्छेदकत्वाऽपि कर्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात्
 अतएवादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्वहुमानम्, तत्र च देशान्तरस्याकाशा-
 देरतीन्द्रियत्वेऽपि तत्किरणसंयोगविभागयोस्तन्मण्डलेन प्रत्यक्षत्वात्
 तत एव गत्वहुमानं, देशान्तरप्राप्तिमान् आदित्यः अविनाशित्वे द्रव्यत्वे
 च सति प्राङ्मुखोपसृत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनैवोपसृत्यतया प्रत्यभिज्ञाय
 मानत्वादिति देशान्तरप्राप्त्या कतुनितया आदित्यगत्वहुमानमित्युद्योत-
 कराचार्याः ॥ ५ ॥

* अन्यत्रान्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥ *

ननु य एव विशेषपदार्थ उद्दिष्टः स एव किं सामान्यविशेषत्वे-
 नाभिधीयते इति शिष्याकाङ्क्षामपनयन्नाह ।

अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो वेऽभिहितः तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तेऽवस्थाने भवन्तीत्यस्या यतो न व्यावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पादविनाशबोर्न्तेऽवस्थाने भवन्तीत्यस्या नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यस्या विशेषा इति वृत्तिकृतः । ते हि विशेषा एव व्यावृत्तिवृद्धिहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥ ६ ॥

* सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥ *

सत्तासामान्यमित्यत्र बहूनां विप्रतिपत्तिरतस्तत्र प्रमाणमाह । इतिकारेण प्रत्ययव्यवहारयोः प्रकारस्तुपदिशति । तथाच द्रव्यादिषु त्रिषु सत्त्वदिति-प्रकारको यदः प्रत्ययः सदित् सदित्द्विधाकारकः शब्दप्रयोगो वा यदधीनः सा सत्ता ॥ ७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥ *

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नाहुमूयतेऽतो द्रव्याद्यन्यतममेव सत्ता यतो हि बहु भिन्नं भवति तत्ततो भेदेनाहुमूयते यथा घटः पटात् न च सत्ता तेभ्यो भेदेनाहुमूयते इति तदात्मिकैवेत्यत्र आह ।

द्रव्यादयोऽननुगताः सत्ता चानुगता । तथाच अनुगतत्वाननुगतत्ववृत्त्यविच्छेदमाध्यासेन तेभ्यो भेदस्य सिद्धत्वात् यत्तु तेभ्योऽन्यत्नोपलभ्यते तदयुतविज्ञितत्वात् घटपटयोस्तु युतविद्धिः न च व्यक्तिस्वरूपमेव सत्ता, व्यक्तीनामननुगतात् स्वरूपत्वं यद्यनुगतं तदा सैव सत्ता अननुगतैरपि स्वरूपैरनुगतव्यवहारश्चेत्तदा गोत्वादिभिरपि गतम् । अतएव यत्र सत्ता समवेति तादृशैराधारैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं सत्तयेत्यपास्तम् । अतएवार्थक्रियाकारित्वं प्रामाणिकत्वं वा सत्त्वमित्युक्तं तदननुगत्वानेऽपि सन् इति प्रत्यक्षात् ॥ ८ ॥

* गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः ॥ ९ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

न गुणो न कर्मेति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न द्रव्यमित्यपि सूच-

यति न हि कर्म कर्मसु वर्तते न वा गुणो गुणेषु न वा द्रव्यं गुणेषु
कर्मणि वा, सत्ता तु गुणेषु कर्मणि च वर्तते तेन द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्य-
स्येभ्यो भिन्नैव सत्ता ॥ ८ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वा स्यात् तदा सामान्यविशेषयती
स्यात् न च सत्तायां सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादय उपलभ्यन्ते न हि
भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वेति केषाञ्चिदनुभवः ॥ १० ॥

* अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ *

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय द्रव्यत्वस्य तेभ्यो-
ऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् अनेकपद-
मिह सर्वपरं तेन पृथिवीत्वादिभ्यो भेदः, नित्यत्वन्तु सामान्यजनक-
प्राप्तिमेव तेनावयविभ्यो भेदः, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं
तेन सत्ताया भेदः । तेन नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेतं द्रव्यत्वम्, अतः
मंबोगो नेष्यत इत्युक्तं द्रव्यत्वञ्च साधितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति
द्रव्यत्वमपि सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥ *

ननु द्रव्यत्वमपि जातिः स्वान्नयादभिज्ञमेव स्यात् को दोष इत्यत्र
व्याह ।

यदि द्रव्यत्वं जातिर्द्रव्याद्यात्मिकैव स्यात् तदा तस्यां पृथिवी-
त्वजन्यतेजस्वादयः सामान्यविशेषाः स्युरित्यर्थः । न हि भवति
द्रव्यत्वं पृथिवी जलं तेजो वेति केषाञ्चित् प्रत्यय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

* तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ *

गुणत्वमाह ।

गुणैर्वैव भावात् समवायात् गुणत्वं द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नं
सत्तावदेवोक्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

यदि द्रव्यगुणकर्मभ्यो गुणत्वमतिरिक्तं न भवेत्तदा द्रव्यत्वगुणत्व-
कर्मत्वं तदयान्तरजातिमत्तया उपलभ्येतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

* कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ *

द्रव्यगुणकर्मभ्यो भेदकं कर्मत्वमाह ।

कर्मस्वेव भावात् समवायात् कर्मत्वमपि जात्यन्तरं द्रव्यगुणकर्मभ्यो
भिन्नमुक्तं सत्तावदित्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

कर्मत्वं यदि द्रव्याद्यात्मकं भवेत्तदा द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषस्तत्र
समवेयादित्यर्थः । सेयमेकाकारा चतुःसूत्रो सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां
चतसृषां जातोनां द्रव्यगुणकर्मभेदप्रतिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तेत्यव-
धेयम् ॥ १६ ॥

* सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चेको
भावः ॥ १७ ॥ *

ननु सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु वर्तमाना द्रव्यत्वाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नैव
कथं न स्यादत आह ।

सदित्याकारकं ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा सत्ताया लिङ्गं तच्च द्रव्य-
गुणकर्मसु समानमविशिष्टं तेन भावः सत्ता एकैव तेषु वर्तते अन्यथा
द्रव्यत्वादिसिद्ध्यव्यक्तिकतया सत्ता वा न स्यात् तानि वा न स्युः
विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषो भेदस्तत्र यल्लिङ्गमनुमानं तदभावाच्च

न भेद इत्यर्थः । भवति हि स एवास्मिन् रीप इत्यनुगमस्तत्र यथा
विशेषाधिकारं दोषस्तु कृत्वादिपरिमाणभेदकृत्वात् विशेषाधिकारं नास्तीति
भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीभगवत्कणादसूत्रोपस्थारे शाङ्करे प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी । १ । *

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकस्य नवानां द्रव्याणां लक्षणमर्थः,
तत्र पृथिव्यङ्गजसां लक्षणप्रकरणम् ईश्वरनिष्ठप्रकरणम् आकाशातु-
मानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोद्दिष्टायाः पृथिव्या लक्षणमाह ।

रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव । तथाच नीलरूप-
समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एवं रसः कटुकषाया-
द्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथाच कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं लक्षणम् एवं कषायादिपदप्रत्ययेषु लक्षणान्युक्तनीयानि ।
गन्धो द्विविधः सुरभिस्तुरभिश्च तथाच गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-
जातिमत्त्वं लक्षणं तथा गन्धसमानाधिकरण-गन्धासमानाधिकरण-
गुणसमानाधिकरण-कात्त्वधिकरणद्रव्यत्वं द्रव्यम् । न च पाषाणादौ
गन्धरसयोरननुभवात् तत्राव्यापकमिदमुभयमपीति वाच्यं तत्रापि-
ततो गन्धरसयोरननुभवेऽपि तदीयभक्षस्तदुपलब्धात् य एवावयवाः
पाषाणारम्भकास्त एव तद्वारम्भका अपीति नाव्याप्तिः कथं तर्हि
सुरभिः समीरणः तिक्तं कारवेष्टुजलमिति-प्रतीतिरिति चेन्न पार्थिवो-
पाधिकत्वात् तयोर्गन्धरसयोः, स्पर्शाऽप्यनुष्णाशीतः पाकजः पृथिव्या-

मेव तथाच पाकजस्यसंभानाधिकरणव्यवस्थाप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्,
पाकजत्वञ्च विशेषान्तरव्यङ्ग्यं पृथिवीस्यै एव, विशेषान्तरञ्च
शिरीषवक्त्रोक्तुसमादौ स्यैविशेषे स्फुटतरम्, न त्वेवं जलादि-
स्यै । यद्यप्यवयविनि पाकादाग्निसंयोगात् स्यैर्दयो न जायन्ते
तथापि तत्परम्पराप्रभवतया तत्रापि वैजात्यविशेषोऽनुसरणीयः ।
ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकिणिरुक्तमितरभेदसाधकं व्यवहारसाधकं वा
तत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् यस्मैतरभिन्नं तन्न गन्धयत्
यथा जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिमन्ववती चेयं
तन्नादितरभिन्ना तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो हेतोर्व्यतिरेके
सप्तविपक्षव्यावृत्ततद्वासाधारण्यम् अव्यतिरेके चान्वयित्वम् अप्रसिद्धौ
च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः तथाच तत्र न सन्देहो न वा सिद्धाधिशेषा
न वा तद्विशिष्टज्ञानरूपाऽनुमितिः किञ्च व्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथाच न
व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति वैषम्यम्, अत एवोपन-
यवेद्यर्थमपि व्याख्यायते न त्वष्टहीतव्याप्तिरपि तदुक्तम्,

“वाध्याप्रसिद्धिवैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च ।

कन्वयेनैव सिद्धिञ्च व्यतिरेकिणि दूषणम्” ॥ इति ।

एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यापि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं
तन्न पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्वं हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं
तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासा-
धारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं क्वाचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् घटत्व-
वदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्
इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यस्मैवं तन्नैव-
मिति साध्यम् । तथाचात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् सैवम्, इत-
रेषां जलादीनाम् भेदस्य घट एव प्रसिद्धेः । वाय्वादेरतीन्द्रियस्यापि
भेदस्य अन्योन्याभावस्य घटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभाव-
पक्षे अधिकरणयोग्यतामात्रस्य तन्त्रत्वात् सन्धः पिशाचो न भवती-
त्यादौ यथा दर्शनात्, नचैवं घट एव तर्हि घटानोऽस्तु किं व्यति-
रेकिणा

“अजुमार्गेण सिद्धानं को हि वक्त्रेण साधयेत्”

इति वाच्यम् अव्यतिरेकिणिङ् भेदेनाभासं, तदाऽयमपि मार्गो वक्त्र-
रुचिं प्रत्यप्रतिहत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासि तन्मूलाकदोषाणां निरस्त-
त्वात् । व्यतिरेकसङ्गारेण अन्यव्याप्तेरेव यद्वात् व्यतिरेकव्याप्ता-
ऽन्यव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैषम्यम् । नचोपनयवैयर्थ्यम्, गृहीत-
व्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्,

“नियम्यत्वनिवन्तृत्वे भावबोधादृणी मते ।

त एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावबोः” ॥ इति ।

व्यवहारस्तु गन्धवतो पृथिवीत्युपदेशादेव यथा कम्बुचीवादिभ्यां
घटपदवाच्य इति । तथा कुत्वाचदेव घटादौ मृदादौ च गन्धवत्त्वे-
नोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं येनोपदेशाद् गृही-
तम्, गन्धवत् सर्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं
गन्धवत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी तस्याप्यवतरत्येव । ननु
भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वैधर्म्यं स्वरूपभेदो वा अन्योन्याभावो
वा न तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तद्वगमात् न तृतीयः अभावभेदस्यापि
साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्राभावात् तेन सह स्वरूपभेदे साध्ये
साध्याननुगमादिति चेन्न अभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्य-
त्वात् स यद्यतिरिक्तस्तदाऽप्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्यवसानात्
वस्तुतो भिन्न एव तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्, नचानवस्था
यावत्त्वेवानुभवस्तावत्त्वेवाविश्रामात् अन्यत्र त्वननुभवेनैव विश्रामात्
यत्तु त्रयोदशान्योन्याभावास्तत्रयोदशसु प्रसिद्धाः भिन्निताः पृथिव्यां
साध्यन्ते इति तत्तुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेरतन्त्रत्वात् भिन्नितप्रसिद्धेरभा-
वात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः साध्येत
प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् स च घटादावेव
प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात् । आकाशादौ का गतिरिति चेत् आकाश-
मितरभिन्नं शब्दान्नवत्वात् यन्नैवं तन्नैवमित्यादौ पक्षेकदेशे यद्यपि
न साध्यं प्रसिद्धं तथापि यत् यद्वैधर्म्यवत् तत् तत्प्रतियोगिकान्यो-
न्याभाववदिति सामान्यप्रवृत्त्याप्लवणेन शब्दान्नवत्वात्तन्नाभाववत्-

प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य पूर्वमेव सिद्धौ केवलं पक्षनिष्ठतया इदानीं बोध्यते वाङ्मयि पक्षेतिष्ठतया इत्यन्योऽन्वयिज्ञानः तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात् । शब्दान्वयत्वात्तन्नाभाववत्त्वमेव विपक्षे न गृहीतमिति चेत् तर्हि शब्दान्वयत्वस्य न लक्षणत्वं न वा लिङ्गत्वं विपक्षगामित्वशङ्कापक्षत्वादिति ॥ १ ॥

* रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥ *

पृथिव्यनन्तरसहिष्टानामपां लक्षणमाह ।

शुक्लमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः द्रवत्वञ्च सांसिद्धिकं स्नेहेऽस्तु स्वरूपतः । ननु शुक्लमेव रूपमपामित्युक्तं कालिन्दीजलादौ नैल्यस्योपलब्धात् । मधुर एव रस इत्यप्युक्तं जम्बीरकरवीररसादौ सास्त्रप्रतैक्त्वादेरुपलब्धात् शीत एव स्पर्श इत्यप्यनुपपन्नं मध्यन्दिने ज्योष्णप्रस्योपलब्धात् सांसिद्धिकञ्च द्रवत्वमव्यापकं हिमकरकाटावभावात् स्नेहेऽस्तु स्वरूपानिर्ज्ञोऽतिव्यापकञ्च जलेऽतनुभवात् इनादौ पार्थिवोऽनुभवाच्च न च जलत्वं जातिरेव जललक्षणं व्यवस्थापकाभावेन तदनुपपत्तेः न च स्नेहेऽसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धिः स्नेहत्वस्य कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् तस्माज्ज्ञेयकाभावाद् जलं न भिद्यत इति चेन्नैवम् अभासरशुक्लमात्ररूपस्यैव तद्वेदकत्वात् कालिन्दीजलादौ नैल्यस्याश्रयोपाधिकत्वात् विषयद्वितीयकालिन्दीजले धावत्यस्योपलब्धात् तेनाभासरशुक्लेतररूपासमानाधिकाररूपववृत्तिद्रव्यत्वसाक्षात्प्राप्त्यजातिमत्त्वम् अपां लक्षणम् । रसोऽपि मधुर एव जम्बीरकरवीररसास्त्रप्रतैक्त्वादेः पार्थिवोपाधिकत्वात् । जले माधुर्यं नानुभूयत एवेति चेन्न कषायद्रव्यमक्षणानन्तरं तदभिव्यक्तेः । न च हरीतक्या एव तन्माधुर्यं जलाभिव्यङ्ग्यं तत्र कषायरसस्यैवोपलब्धात् हरीतक्याश्चाभिलक्ष्यामिव कषाय एव रसः तस्यैवानुभवात् न च गुणविरोधेन तत्र रसानारम्भः अवयवानामपि तत्र कषायरसवत्त्वात् षड्रसत्वप्रवादस्तु तत्तद्रसकार्यकारित्वनिवन्धनः चित्तरसस्तु प्रमाणाभावादेव निरस्तः चित्तरूपे तु पटोपलम्भ एव

प्रमाणं सुरभ्यसुरभ्ययवारम्भस्तु गुणविरोधनिरस्त एव चित्तगन्धे
 प्रमाणाभावात् तस्माद्विरोतकीभक्ष्यानन्तरं यन्माधुर्यं सपक्षभ्यते तत्
 जलस्यैव चत्स्यता तु द्रव्यविशेषसन्निधानाधीना श्रीखण्डसन्निधौना-
 प्यले शैत्योत्पत्त्येव कर्कटीभक्ष्यानन्तरम् तिल्लता वाऽनुभूयते सो
 कर्कश्या एव तद्वत्त्वे जलपानमन्तरेणापि तिल्लतोपलब्ध्यात् रसनाय-
 वर्त्तिपित्तद्रव्यतिल्लताया वा तत्प्राप्तुमवात् तथाच मधुरेतररसासमा-
 नाधिकरत्वरससमानाधिकरत्नद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वमपि लक्ष-
 णम् । एवं शीतस्पर्शसमानाधिकरत्नद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमपि लक्षणं
 मध्यन्दिने तु यदौष्ण्यं तत्तेजस एव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्
 एवं सांविधिकद्रवत्वं स्वरूपत एव लक्षणं सांविधिकद्रवत्ववृत्तिद्रव्यत्व-
 व्याप्यजातिमत्त्वं वा जलत्वम् । स्नेहस्तु गुणविशेषो न तु दुग्धत्व-
 दधित्ववत् सामान्यविशेषः स्निग्धस्निग्धतरस्निग्धतमेति तारतम्यप्रतीतेः
 न च जातो तारतम्यं सम्भवति । ननु भवतु स्नेहो गुणः स तु
 जले वर्त्तत इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेन्न सक्तुसिकतादौ जलेन
 संपृष्टे तदनुमानात् संपृष्टो हि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषः
 न हि न द्रवत्वमात्राधीनः काचकाष्ठनद्रवत्वेन संपृष्टानुपपत्तेः
 नापि स्नेहमात्रकारितः क्लानेहं तादिभिः संपृष्टानुपपत्तेः तस्मा-
 दन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्नेहद्रवत्वकारितः न च जलेनापि सक्तुसिकतादौ
 दृश्यमानः स्नेहं जले द्रववति इत्यञ्च प्रत्यक्षोपपत्तिर्नैव युक्तिः
 स्नेहस्य प्रत्यक्षत्वत् एतादौ तु स्नेह उपपत्त्यकजलनिष्ठः संयुक्तसम-
 वायेन तद्गततया भानात् एवं तैलरसादिवपि । उपपत्त्यकजाति-
 शयितस्नेहमेव जलम्, स्नेहाधिकादेव तस्य जलस्य नानवविरो-
 धित्वम् । यदि पृथिवीविशेषगुणः स्नेहः स्यात् सर्वपार्थिववृत्तिः
 स्यात् नन्ववत् । जलत्वञ्च द्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिः स्नेहवन्मात्रवृत्ति-
 संयोगसमवायिकारणतावच्छेदिकाया जातेः परमाणुसाधारण्येन
 सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

* तेजो रूपसमवत् ॥ ३ ॥ *

उद्देश्यमानुरोधेन तेजोवत्त्वमाह ।

रूपं भास्वरं सूर्यचोष्णसहतेज इत्यर्थः । ननु भास्वरत्वं पर-
प्रकाशकत्वं तादृशञ्च रूपं नोद्भासि न वा चासीकरस्ये भर्जनकपातस्ये
वारिस्ये वा तेजसि । शुक्लञ्च रूपसूत्रेषु न कापि, उष्णस्य सूर्यो
न चान्द्रे न वा चासीकरे तत् कथमेतदिति चेन्न उद्भादौ तेजस्त्वेन
भास्वररूपानुमानात् । तेजस्त्वमेव तत्र स्वरूपासिद्धिमिति चेन्न उष्ण-
सूर्यवत्त्वेन तदनुमानात्, चासीकरे कथमिति चेत् तत्र भास्वररूपा-
भावेऽपि सत्यन्तानवसंयोगेनानुष्णिकद्वयमानजन्यद्रवत्वाधिकरचत्वेन व्यति-
रेकिता तेजस्वानुमानादिति वक्ष्यमाणात्वात् भर्जनकपातादिनिष्ठे
चोष्णसूर्यवत्त्वेन तेजस्वानुमानात् । चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदु-
द्भूतरूपस्यं यथा सौरादि, किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्यं यथा चान्द्रम्,
किञ्चिदनुद्भूतरूपस्यं यथा नायनम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपसूत्रस्यं
यथा नैदाघं वारिभर्जनकपातादिगतञ्च तेजः । नायनमध्ये साध्या-
व्यते ॥ १ ॥

* सूर्यवान् वायुः ॥ ४ ॥ *

क्रममाप्तं वायुवत्त्वमाह ।

रूपासमानाधिकरचसूर्यसमानाधिकरचजातिमत्त्वं रसासमाना-
धिकरचानुष्णाशीतसूर्यसमानाधिकरचजातिमत्त्वं गन्धासमानाधिकर-
चानुष्णाशीतसूर्यसमानाधिकरचजातिमत्त्वं सूर्योत्तरविशेषगुणासमाना-
धिकरचविशेषगुणसमानाधिकरचजातिमत्त्वं वा वायुवत्त्वम् ॥ ४ ॥

* त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥ *

नन्वाकाशकावदिमात्मनामपि रूपादिमत्त्वं कथं न लक्षणमत-
माह ।

अथ निदिरूपवद्विवचनः नोपलभ्यन्ते अतोऽतो न ते रूपादिवो
निबोधतः समुच्चयतो विकल्पतो वा वर्तन्ते नभःप्रभृतिषु दृष्येज्जि-
त्यर्थः । ननु दधिधवलाकाशमिति कथं प्रतीतिरिति चेन्न निदिर-

महसां विग्रहरूपाणां प्रपञ्चात्तथाभिमानात् कथं तर्हि नीचं नम
इति प्रतीतिरिति चेन्न सुमेरोर्दक्षिणदिग्भाक्तस्य स्थितस्तेन्द्रनीचमव-
शिष्टरस्य प्रभामावोकयतां तथाभिमानात् यत् सुदूरं गच्छन्नु-
परावर्त्तमानं स्वचक्षुःकनीनिकामाकलयत्तथाभिमानं जनयतीति मतं
तदयुक्तं पिङ्गवस्यारनवनानामपि तथाभिमानात् । इहेदानीं रूपा-
दिकमिति-प्रत्ययात् दिक्कालयोरपि रूपादिष्वतृष्कमिति चेन्न समवा-
येन पृथिव्यादीनां तद्वत्त्वस्योक्तत्वात् न तु सम्बन्धान्तरेणापि इहेदानीं
रूपात्त्वन्ताभाव इत्यपि प्रतीतेः सर्वाधारतैव दिक्कालयोः ॥ ५ ॥

* सर्पिर्जंतुमध्रूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्भवत्वमग्निः सा-
मान्यम् ॥ ६ ॥ *

नन्वपां द्रवत्वं लक्ष्यसंज्ञं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वोपलब्ध्या-
दिष्यत आह ।

सर्पिरादीनां यद्द्रवत्वमस्ति तदग्निसंयोगाच्चमित्तात् न तु सर्पि-
द्विकं तादृशस्यापां लक्षणं द्रवत्वमात्मन्तु पृथिव्या यद्भिः सामान्यं न तु
सर्पिर्द्विकं द्रवत्वमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* त्र्युसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्भवत्वमग्निः
सामान्यम् ॥ ७ ॥ *

ननु तथापि त्र्युसीसलोहरादौ तेजसि गतत्वेन तदवस्थैवाति-
व्याप्तिरित्यत आह ।

उपलक्षणञ्चैतत् कांक्ष्यताच्चारकूटपारदादीनामप्युपसंग्रहः । श-
क्यलक्षणाधारणञ्च अत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकार-
णत्वमेव तथाच सुवर्णादीनामपि द्रवत्वं नैमित्तिकमेव निमित्तस्याग्नि-
संयोगस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्, परन्तु पूर्वसूत्रेऽग्निपदमौष्ण्यप्रकर्ष-
वत्तेजःपरम्, इह तु वज्रिपरमिति विशेषः । ननु सुवर्णादीना-
मपि पार्थिवत्वमेव द्रव्यानतरत्वं वा पीतिसमुद्भादेः पार्थिवत्वव्यवस्था-
पकत्वाद् द्रवत्वानुच्छेदस्य पृथिवीवैधर्म्यासाद्यनुभवात् द्रव्यानतरत्वव्यव-

स्थापकत्वादिति चेन्न सुवर्णं तैजसम् अत्यन्ताग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाधिकरणत्वात् वज्रैवं तज्जैवं यथा पृथिवीति व्यतिरेकिणा
तैजसत्वसिद्धेः । न च जलपरमाणो विरुद्धता द्रवत्वस्यानित्यत्वेन
विशेषणीयत्वात् नच प्रदीपादेः सपञ्चाद्वेतोर्व्याष्टत्तेरसाधारण्यं सुवर्णं
न पार्थिवमिति साध्यायेत्वात् नचात्र गुरुत्वाधारस्य पक्षत्वे बाधः
तदतिरिक्तस्य पक्षत्वे चाश्रयासिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन पक्षत्वात्,
नचात्यन्तिकत्वं दुर्बलं, प्रहरण्यन्तमग्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानानित्य-
द्रवत्वाधिकरणत्वादिति विवक्षितत्वात् नच तरतमाटिप्रत्यवादान्त्रय-
वाशाच्च द्रवत्वनाशोऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं समानाधिकरणद्रवत्व-
सामान्यसमवर्जिताग्निसंयोगजन्यध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वसामान्यवदुह-
वत्ववत्त्वादित्यस्य हेत्वर्थत्वात् यद्वा पीतमगुरुत्वान्नवः पीतरूपभिन्न-
रूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः प्रहरण्यन्तमनलसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्न-
रूपानान्नयत्वात् अनलसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् । ननु चान्य-
कारे सुवर्णरूपपङ्कपत्तिस्त्रिदानीं तद्रूपस्याभिभवाभावात् बलवत्त्वजाती-
यप्रवृत्तकतस्याप्रवृत्तस्याभिभवपदार्थत्वात् इति चेत् तत्र फलबलेन
बलवत्त्वजातीयसम्बन्धमात्रस्याभिभवपदार्थत्वात् तदुक्तम्,

“भूसंसर्गवशाच्चान्यरूपं नैव प्रकाशते” ।

इति दिक् ॥ ७ ॥

* विषाणी ककुद्धान् प्रान्ते बालधिः साक्षावान्
इति गोत्रे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥ *

एवं अश्ववद्द्रव्यवत्कलकलप्रकरणं समाप्य वायोर्लक्षणमाश्रया-
सिद्धिमिति तत्परिजिहीर्षया वा आदावनुमानं प्रमाथसुपन्यस्यानु-
मानस्यैव प्रथमं दृष्टानुसारेण प्रमाथसुपपन्नं वायुसाधनप्रकरणमा-
रभते ।

यथा गोत्रं प्रति विषाणादीनि लिङ्गानि गृहीतव्याप्तिकानि
तथाऽतीन्द्रियव्याप्तिद्रव्यपञ्चकलिङ्गान्यपि सामान्यतो दृष्टानि प्रमा-
थमाश्रयादयन्तीति भावः । अत्र सद्यपि विषाणित्वमात्रं न

गोत्रे लिङ्गं महिषादौ व्यभिचारात् । न च शास्त्रादिभक्त्यै विशेषं विशेषस्य व्यर्थत्वापत्तेः तथापि गोविषाखे महिषमेघादिविषाखा-
मेघाया वैलक्षण्यमाकलयतां धूम इव ते ते विशेषा लिङ्गभावमासादय-
न्त्येव विषाखेर्षादि कञ्जुत्ववक्रत्वकाठिन्यसुगुमारत्वसुखत्वदीर्घत्वादयः ।
ते च विशेषाः निपुणतरवेद्याः सन्त्येव तथाच व्यङ्गितविप्रकटगोपिण्ड-
व्यङ्गं गोविषाखविशेषवत्त्वात् पूर्वानुभूतगोपिण्डवदित्यनुमानमप्रत्यू-
मेव । एवं कज्जुहस्तापि लिङ्गं गोत्रे, प्रान्ते बालधिमत्त्वमपि स्वतन्त्र-
मेव लिङ्गं गोत्रे, प्रान्ते बाबा आधीयन्तेऽस्मिन्निति प्रान्ते बालधिः
पुच्छविशेषः अलुक्समासात् गोपुच्छ एवान्ते बालधिमन्ते नोच्यते न हि
तथा गोपुच्छेषु प्रान्ते बालधित्वं तथाऽश्वमेघादिपुच्छेषु, तेषां साम-
ान्येन बालमयत्वात् महिषादिपुच्छे तादृशी प्रलम्बता नास्तीति वैल-
क्षण्यत्वात् अन्ते बालधिमत्त्वमपि गोत्रे लिङ्गं महर्षोपात् गोपिण्ड-
उच्यते तथाचायं गौः प्रान्ते बालधिमत्त्वात् पूर्वानुभूतगोपिण्डवत्,
शास्त्रावत्ता तु प्रसिद्धैव गोत्रे लिङ्गम् ॥ ८ ॥

* स्पर्शश्च वायोः ॥ ९ ॥ *

एवं सकललोकवात्सावाहिनोऽनुमानस्य दृष्टानुसारेण प्रामाण्य-
मभिधाय वायुसाधनप्रकरणमारिभ्युमान आह ।

लिङ्गमिति शेषः चकारात् शब्दप्रतिकल्पः सङ्गृहीयन्ते । ननु-
प्रत्यक्षमनुमानस्यैः पृथिव्या एवातुङ्गतरूपायाः स्थादिति चेन्न उङ्गतरू-
पपृथिवीस्यैः स्त्रीतुङ्गतरूपनान्तरीयकत्वात् । तथाच योऽयं स्पर्शोऽनु-
भूयते स कश्चिदन्वितः स्पर्शत्वात् पृथिव्यादिस्पर्शवदिति सामान्यतो-
दृष्टेन स्पर्शान्वयसिद्धौ स्पर्शान्वयो न पृथिव्यादित्वात्मकः नीरूपत्वात्
नाकाशादिपञ्चात्मकः स्पर्शवत्त्वादितोतरबाधसङ्गतेनादृष्ट्यातिरिक्त-
द्रव्यसिद्धिः, एवं शब्दविशेषोऽपि वायो लिङ्गम्, तथाहि अस्ति
रूपवदुद्रव्याभिधाते योऽयं पर्णादिशब्दसन्तानः स स्पर्शवद्वेगवदुद्रव्या-
भिधातनिमित्तकः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्तानत्वात्
दण्डाभिधातजभेरीशब्दसन्तानवत् रूपवदुद्रव्याभिधातव्यतिरेकस्य

धोऽन्नाहुपचक्षिणस्यः तच्च स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यमदृश्यातिरिक्तमेव परि-
 शेपात् । एवं धृतिविशेषोऽपि वायोर्हृत्क्वं तथाहि दृष्टान्तवत्तन्नि-
 द्रुविमानानां नभसि धृतिः स्पर्शवद्देगवद्द्रव्यसंयोगजा चेन्नानधि-
 ष्ठितद्रव्यधृतित्वात् प्रवाहे दृष्टकाष्ठनौकादिधृतित्वत् अभिधानजन-
 विषादिधृतौ च अस्मादाद्यधिष्ठानमेव एवं पक्षिकाद्यादिधृतावपि,
 न चेन्मराधिष्ठितत्वेन हेतुविशेषणासिद्धिः चेत्तन्मदेन तदितरस्य विव-
 क्षितत्वात् । एवं कम्पोऽपि वायुसत्त्वे ह्रिक्क्वं तथाहि इदं रूपवद्-
 द्रव्याभिघातमन्तरेण दृष्टादौ कर्म स्पर्शवद्देगवद्द्रव्याभिघातजं गुरुत्व-
 प्रयत्नवदात्मसंयोगाजन्यकर्मत्वात् नदीपूराहतवेतसवनकर्मवदिति गुरुत्व-
 पदेन दृष्टवदात्मसंयोगद्रव्यत्वसंस्काराणामुपपन्नः तेन तदजन्यकर्मत्वं
 हेतुः । ननु प्रत्यक्ष एव वायुः किमत्र लिङ्गगणेषण्येति चेन्न वायु-
 र्न प्रत्यक्षः नीरूपवद्द्रव्यत्वात् गगनवदित्यनुमानादतीन्द्रियत्वस्यैव
 सिद्धेः । ननु वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शान्नयत्वाद् घटवदिति प्रत्यक्षत्वात्-
 नाननिमित्तं चेन्न उद्भूतरूपवत्त्वस्यालोपाधित्वात्, न च रूपादावात्मनि
 च साध्याव्यापकमेतत् पक्षधर्मवद्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य साधनधर्मव-
 च्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकत्वात्, न च चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे तत्तन्त्रं
 तत्रैव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्पर्शनप्रत्यक्षत्वे तु योग्यस्पर्शवत्ता-
 नात्मस्य तन्त्रतेति वाच्यं रूपान्वयव्यतिरेकयोर्दृश्यत्वापि तन्त्रत्वात्
 न ह्युभयसिद्धयर्थेनैव प्रत्यक्षता रूपस्य पक्षमन्तरेण दृष्टा । किञ्च
 यदि वायुः प्रत्यक्षः स्यात् सङ्क्रादिसामान्यगुणोपलब्धोऽपि तन्त्रं
 स्यात् नन्वेव फूत्कारादौ सङ्क्रायाः परिमाणस्य च हस्तवितक्यादेः
 उभयपार्श्ववर्तिनोर्वायोः पृथक्त्वस्य च धरत्वापरत्वयोश्च प्रत्यक्षता
 वायुजातीयस्य व्यक्तिपरतया तु न तथापि नियमः पृष्ठलग्नवत्त्वादौ
 तदनुपलब्धादिति चेन्न व्यक्तिपरतयेव नियमात् पृष्ठलग्नवत्त्वादौ चार्ज-
 वावस्थाने सङ्क्रादीनां पक्षणात् व्यनार्जवावस्थानदोषात् तदपहः
 उद्भूतरूपस्यैव मिलितावेव यद्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे तन्त्रे प्रभाया नयन-
 गतपीनद्रव्यस्य चन्द्रमहसस्य स्पर्शानुद्भवादप्रत्यक्षत्वं निदाघोष्णयोर्विभ-
 क्तादिव. यद्द्रव्याणाञ्च रूपासुद्भवादप्रत्यक्षत्वमिति न्यायवार्तिकतात्पर्य-

टोकाकृतः, स्वर्गादुद्भवेऽपि प्रभादीनां प्रत्यक्षतेव अतएव चान्द्राग्नौके
नभसि पक्षिकाख्यादिसंयोगविभाज्योः प्रत्यक्षतेवेति सम्प्रदायविदः,
न चोद्भूतस्वर्गवत्त्वं सामान्यतोर्वह्निर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमिति वाच्यम्,
इन्दीवप्रभाया अप्रत्यक्षतापत्तेः, न चोद्भूतविशेषगुणवत्त्वमेव तन्मम्
आकाशस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेः, न च जन्यमहत्त्वसमानाधिकरणोद्भूत-
विशेषगुणवत्त्वं तथा रसनापवर्ति-पित्तद्रव्यस्य तैत्तलोद्भवेऽप्यप्रत्यक्ष-
त्वात् तस्यादुद्भूतरूपवत्त्वमेवात्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षतातन्त्रं तच्च वावौ नास्ती-
त्यप्रत्यक्षो वायुः ॥ ८ ॥

* न च दृष्टानां स्वर्ग इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ १० ॥ *

ननु प्रत्यक्षतो दृष्टमिह लिङ्गं नास्ति न हि वज्रिभूमयोरिवेह
प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रहः । किञ्च पृथिव्यादन्यतमस्यैव स्वर्गोऽप्ययं
भविष्यतीत्यत आह ।

अयं स्वर्गो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां पृथिव्यप्रेक्षया न भवति
रूपसङ्घचरत्वात् तथाचायं स्वर्गः क्वचिदाश्रित इत्यनुमेयमन्यदृष्टलिङ्गः
सामान्यतोदृष्टलिङ्गोऽपि वायुः पक्षधर्मतावलादायात इत्यर्थः, यद्यपि
दृष्टमेव स्वर्गादिष्वतृष्णं लिङ्गमिति तथापि वायुना सङ्गाम्दृष्टीतव्या-
प्तिकत्वाददृष्टलिङ्गत्वमुक्तं ननुयं धर्मी वायुरिति प्रतिज्ञाय वायुः
साधयितुं शक्यते तथाच सामान्यतोदृष्टादेवेतरबाधसङ्गताद्वायु-
सिद्धिरिति भावः ॥ १० ॥

* अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥ *

उपलभ्यमानस्वर्गाश्रयमवयविनं साधयित्वा परमाणुलक्षणं वायुं
साधयितुमाह ।

द्रव्यमाश्रयभूतमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्यवत् द्रव्या-
नाश्रितमित्यर्थः तथाचाकाशवत् परमाणुलक्षणो वायुर्द्रव्यम् अन्येषां
पदार्थानां द्रव्याश्रितत्वात् व्याप्तिवत्त्वान्नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधा-
नात् परमाणुभ्यां ह्यणुकारम्भात् ह्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनो महत
चारम्भस्योपपादनीयत्वादिति ॥ ११ ॥

* क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च । १२ ॥ *

वायुपरमाणोर्द्रव्यत्वाधकं हेतुद्वयं ससञ्चिन्नाह ।

वायुपरमाणुर्द्रव्यमिति शेषः यद्यपि द्रव्यत्वे सिद्धे क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वञ्च सिध्यति तत्सिद्धौ च द्रव्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः तथाप्यु-
पलब्ध्यमानस्यान्यथावयविनो मूलभूतस्य परमाणोरसमवायिकारण-
संयोगान्यथानुपपत्त्या क्रियावत्त्वम्, अवयविस्यर्थरूपादेः कारणगुण-
पूर्वकत्वनियमाद् गुणवत्त्वञ्च सिद्धं ताभ्याञ्च द्रव्यत्वमित्यदोषः । तत्र
क्रियावत्त्वं सपञ्चैकदेशद्वयं गुणवत्त्वञ्च सपञ्चव्यापकम् । चकारात्
समवायिकारणत्वं द्रव्यत्वाधकं ससञ्चिनोति । ननु परमाणोरेव न
प्रमाणं कस्य द्रव्यत्वं साध्यत इति चेन्न सूत्रकार्यस्य क्रियाविभागादि-
न्यायेन भज्यमानस्यात्यन्तरतमादिभावात् यतो नाल्पीयः स एव परमाणुः
अवयवावयविप्रसङ्गस्थानवधित्वे अनन्तावयवत्वाविशेषे सुमेरुसर्पपादीनां
परिमाणाविशेषापत्तिः कारणसंख्याविशेषमन्तरेण परिमाणप्रचयोरपि
परिमाणभेदं प्रत्यतन्त्रत्वात्, न च विभागावधिरेवायम् अवयवावय-
विप्रसङ्गः अन्त्यस्य निरवयवत्वेन विनाशानुपपत्तेः सावयवत्वे च निर-
वधित्वापत्तेस्तत्र च दोषस्योक्तत्वात् । ननु तदुदारेवावधिर्दृश्यमान-
त्वाददृश्यमानकल्पनायां मानाभावादिति चेन्न तस्य चाक्षुषद्रव्यतया
महत्त्वानेकद्रव्यत्वयोरावश्यकत्वात् तस्मात् तसरेषवयववावयव एव पर-
माणुर्यथा पृथिव्यादौ तथा वायावपीति सिद्धौ वायुपरमाणुः ॥ १२ ॥

* अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ *

ननु क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च घटादिवत् परमाणोरनित्यत्वमु-
क्तमेवमत्र आह ।

परमाणुसंख्ययावोरिति शेषः द्रव्यं हि समवायिकारणासमवा-
यिकारणान्वतरनाशाच्छब्दति परमाणोस्तु निरवयवतया नैतदुभयमस्ति
तथाच विनाशकामायाञ्च विनश्यति क्रियावत्त्वे गुणवत्त्वे च हेतो
सावयवत्वमुपाधिः स च पञ्चधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः केवलसा-
ध्यव्यापकस्तु मानभावप्रतियोगित्वमुपाधिः ॥ १३ ॥

* वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् । १४ । *

वायुकादिप्रक्रमेणारम्भसिद्धौ सिद्धमपि वायुनानात्वं प्रकारान्तरे-
णापि साधयितमाह ।

वायुसंमूर्च्छनमिति वाय्वोर्वायूनां वा संमूर्च्छनं संयोजविशेषः ।
स च समानवेगयोर्विद्वद्दिक्क्रिययोः रुचिपातः । स च तत्त्वतुल्य-
कादेर्बुध्न्यमनेनानुमीयते वाय्वोर्बुध्न्यमनस्य संचिपातस्य चातीन्द्र-
यत्वात् तत्पादोनास्तु प्रत्यक्षाणामूर्ध्वगमनलक्षणायाः क्रियायाः प्रत्य-
क्षायाः स्पर्शवद्भेदगवद्द्रव्याभिघातनोदनान्यतरजन्मत्वमनुमीयते तथाहि
तित्यग्मनस्यभावस्य वाय्वोर्बुध्न्यमनं परस्परप्रतीघातमन्तरेणानुपप-
द्यमानं परस्परप्रतीघातं साधयति नदीपयःपुरयोस्तथादर्शनात् तदूर्ध्व-
गमनञ्च तत्पाद्यूर्ध्वगमनानुमेयं न हि तत्पादीनामूर्ध्वगमनं स्पर्शवद्भे-
दगवद्द्रव्याभिघातनोदनान्यतरदुर्विनेति ॥ १४ ॥

* वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावादृष्टं लिङ्गं न
विद्यते ॥ १५ ॥ *

नन्वेष्टलिङ्गो वायुरित्युक्तं तथाच कथमेतदित्यत आह ।

दृष्टं हि लिङ्गं यत्न प्रत्यक्षं व्याप्तिप्रवृत्तदुच्यते यथा धूमो-
ऽम्बोः, वायुसन्निकर्षे च वायुना सहाविनाभावे प्रत्यक्षं नास्ति न हि
भवाति यो यः स्पर्शकस्यादिमान् स वायुरिति कस्यचित् प्रत्यक्षं
वायोरेव प्रत्यक्षत्वादत एव तादृशं प्रत्यक्षमद्वितीयव्याप्तिकं लिङ्गं नास्तो-
त्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यतो दृष्टाश्चाविशेषः ॥ १६ ॥ *

तर्हि वायोरनुमानमेव कथमित्यत उक्तमेव द्रष्टव्यमाह ।

अनुमानं हि त्रिविधं पूर्ववत् येनवत् सामान्यतो दृष्टञ्च । तथा-
चाद्यमनुभूयमानस्पर्शः कविदान्नितः स्पर्शत्वात् गुणत्वाद्देति सामान्य-
तोदृष्टादेवेतरबाधसङ्कतात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यान्नितत्वं सिध्यती-
त्यर्थः । मतं तर्हि केवलमतिरेक्येति चेन्न इतरव्यथानन्तरं अत्र

सामान्यतो दृष्टं प्रवर्तते तत्तादृश्यानाश्रितत्वं पक्षविशेष्यं सिद्ध-
मादाय कष्टदृश्यानाश्रितोऽयं स्वर्गः कश्चिदाश्रित इति प्रतिपत्त्यर्थ-
ऽदृश्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमनादाय न पर्यवस्यतीति-प्रतीत्यर्थापर्य-
वसन्नतयाऽन्वयिन एव तत्सिद्धिः । यत् त्वं पूर्वमेव बाधापतारात्
सामान्यतो दृष्टं तत् प्रतीत्यर्थपर्यवसानात् केवलव्यतिरेकीत्यभ्युपग-
मात् । प्रकारार्थं केवलव्यतिरेकीति तु तुच्छमेव । उक्तस्थले प्रका-
रस्यान्वयिन एवोपस्थितेः व्यापकतावच्छेदकप्रकारकैवानुमितिरीति-
निवृत्तस्तप्रामाणिकः सामर्थ्याविशेषसाक्षिव्यात् प्रकारान्तरभानस्यापि
सम्भवात् ॥ १६ ॥

* तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥ *

ननु चाविशेष इति वायुरयमित्वाकाराऽनुमितिर्न भवति किन्त्व-
दृश्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेनैव प्रकारेणेति विवाचितं यदि, तदा तस्य
द्रव्यस्य वायुसंज्ञायां किं मानमत आह ।

यस्माद्विशेषाकारेण नानुमितिः तस्माद्वायुरिति नाम आग-
मिकम्, आगमो वेदः ततः सिद्धमित्यर्थः “वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता”
“वायव्यं श्वेतं आश्वत्थमाश्रमेत” “वायुश्च सर्ववर्षोऽयं सर्वमन्त्रवहः
सृष्टिः” इत्यादि-विशेषेष्ठीभूतार्थवादादेव वायुसंज्ञाभिगतः । यथा

“यच्च दुःखेन सम्मिश्रं न च पक्षमनन्तरम्” ।

इत्यादर्थवादात् स्वर्गसंज्ञायाः ।

“वसन्ते सर्वशस्त्रानां जायते पतयन्ततम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यथाः कश्चिदशस्त्रिनः” ॥

इत्यर्थवादात् यवसंज्ञायाः, “अम्बुजो वेतसः” इत्यर्थवादात् वेत-
ससंज्ञायाः । “वराहं गावोऽनुधावन्ति” इत्यर्थवादात् वराहसं-
ज्ञायाः, अन्यथा “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादौ विशिष्टसुखानुपस्थितौ
यानादिषु स्वर्गार्थिनां प्रवृत्तिर्न स्यात् न स्याच्च “यवमयश्चर्मवति”
“वेतसे कटे प्राजापत्यं धिनोति” “वराहो क्षोपानत्” इत्यादौ
क्वचिदसिद्धिमनुसृत्य प्रवृत्त्यनयवसः, क्वचिद्वा हि यववराहवेतस-

यद्भान् ककुवानसज्जम्, प्रयुज्यते तथाचार्थवादमन्तरेण सङ्केहः
स्यादित्यागमादेव तत्तदर्थप्रतीतिरिति भावः नाममात्रमागमिकं द्रव्य-
सिद्धिस्तु सामान्यतो दृष्टादेव ॥ १७ ॥

* संज्ञा कर्म त्वस्माद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥ *

एवं वायुप्रकरणं समाप्य तत् त्विन्द्राद्विजल्पित-उत्पत्तित्वसंज्ञा-
वत् वायुसंज्ञापीत्यागमस्य सर्वत्रप्रच्योतत्वमुपपादयन् औपोद्वातिकमीश्व-
रप्रकरणमारभ्यमान आह ।

तुयन्द्ः स्यात्तल्लिङ्गव्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म कार्यं चित्त्वादि,
तदुभयमस्माद्विशिष्टानाम् ईश्वर-महर्षीणां सत्येऽपि लिङ्गम् ॥ १८ ॥

* प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥ *

वक्ष्येतेतदित्यत आह ।

अत्रापि संज्ञा च कर्म चेति समाहारद्वन्वादेकवद्भावः संज्ञाकर्तृज-
नत्कर्तृचाभेदसूचनार्थः । तथाहि यस्य कर्मापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स
एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्तृभीष्टे प्रत्यक्षे चैतन्मैत्रादिपिण्डे पिता-
देचैतन्मैत्रादिसंज्ञानिवेशनवत् एवञ्च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्व-
रसङ्केताधीनमेव यः यन्त्रो यत्नेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः यथा
या काचिदोषधिर्नकुलदंष्ट्राप्यसृष्टा सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्तीत्येता-
दृशी संज्ञा अस्मादादिविशिष्टानां लिङ्गमतुभाषकं याऽपि मैत्रादिसंज्ञा
पिता पुत्रे क्रियते साऽपि “द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्”
इत्यादि-विधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच सिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्ग-
त्वम् । एवं कर्मापि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि चित्त्वादिकं सकटं कं
कार्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्तं अन्यं वा अन्यप्रयत्ना-
जन्तं अन्यं वा सकटं कत्वासकटं कत्वेन विवादाध्यासितं वा सन्दिह्यमान-
कटं कत्वं वा चित्त्वादित्वेन न विवक्षितम् अहद्वहारा चित्त्वादेरपि अन्य-
प्रयत्नजन्यत्वात् विवादसन्देहयोस्तातिप्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छेदकत्वात्
किञ्च सकटं कत्वमपि यदि कृतिमज्जन्यत्वं तदाऽस्मादादिना सिद्धमा-
धनम् अस्मादादिकृतेरप्यहद्वहारा चित्त्वादिकनकत्वात् उपादानमोचर-

कृतिमञ्जन्यत्वेऽपि तथा, अस्मदादिकृतेरपि किञ्चिदुपादानमोचरत्वात्,
कार्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति
तथापि क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् अत्र च सकर्तृकत्वमदृष्टाहारक-
कृतिमञ्जन्यत्वं कार्यत्वञ्च प्रागभावायच्छिन्नसत्ताप्रतियोगित्वं नचाहु-
रादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साध्याभावनिरूप्ये हेतुसदसत्त्वसन्देहे सन्दि-
ग्धानैकान्तिकत्वस्य दोषत्वात् अन्यथा सकृन्नानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न
च पक्षातिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाज्ञापत्तेः नहि दोषस्यायं
सहिमा यत् पक्षं नाक्रामति तस्मादङ्कुरस्फुरणदशायां निश्चितव्याप्ति-
केन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्युत्पत्त्यात् क सन्दिग्धानैकान्तिकता तद-
स्फुरणदशायान्तु सुतरामिति संक्षेपः ॥ १९ ॥

* निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ २० ॥ *

एवं सूत्राभ्यामीश्वरप्रकरणं समाध्याकाशप्रकरणमारिषुमान
आह ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्माणि संगृह्णाति
सर्ववद्द्रव्यसञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च तदकार्यस्याकाशस्य लिङ्गमिति
साङ्ख्यः ॥ २० ॥

* तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥ *

तदेतद्द्रव्यमित्युक्तमाह ।

निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणतया आकाश-
मनुभापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्मसूतंसमवायिकारणकत्वात्
न कर्माणि व्यासज्यष्टीत्युक्तं न याऽमूर्त्तं उत्तीति ॥ २१ ॥

* कारणान्तरानुकृतिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥ *

ननु चासमवायिकारणतयेयाकाशमनुभापयिष्यति निष्क्रमणप्रवे-
शनादीत्यत आह ।

अनुकृतिर्बेद्यम् अनुकृत्यप्रते शायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारण-
ानरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुकृतिर्बेद्यं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः ।

द्रव्यन्तावदेशसमाधिकारणं न भवत्येव असमाधिकारणता च कारकौ-
कार्यप्रत्यासत्त्या कार्यकार्यप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरुपायां पटरूपं
प्रति, इयञ्चासमाधिकारणता मङ्गीति संज्ञां लभते गुहप्रतिपत्ति-
कत्वात्, द्वितीया च यथा आत्मनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इय-
ञ्चासमाधिकारणता लब्ध्वीति संज्ञां लभते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आका-
शस्य तु निष्कमणप्रवेशनादौ कर्मणि न समाधिकारणता नाप्यसमा-
धिकारणता तथाच न च कर्माकाशसत्त्वे विक्रमिति ॥ २२ ॥

* संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥ *

ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मण्याकाशम्, इत्यते ह्याकाशे पक्षि-
काण्डादीनां सञ्चरणमत आह ।

मूर्तसंयोगेन कर्मकारणस्य वेगगुहत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणो-
ऽभावोऽनुयायो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्यापकत्वात्, तस्यादाकाशा-
न्वयोऽन्वयामिह एव नाकाशनिमित्तां साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥ *

एवं साङ्ख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परि-
शेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह ।

पृथिव्यादिबलक्षणे कार्ये वे विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुण-
पूर्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्व सति बाह्यैकेन्द्रिय-
मात्रमाह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्यं नोपलभ्यते यत्र
कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

* कार्यान्तरांप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतोमगुणः ॥ २५ ॥ *

ननु वीणावेषुमृदङ्गशङ्खपटहादौ कार्ये शब्द उपलभ्यते तथाच
तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह ।

भवेदेवं यथा तन्तुकपात्रादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्सजातीयञ्च
रूपरसाद्यन्तरं पटघटादातुपलभ्यते तथा वीणावेषुमृदङ्गाद्यवयवेषु
यः शब्द उपलब्धस्तत्सजातीयञ्चेत् वीणावेषुमृदङ्गाद्यवयवित्युपलभ्यते

न चैवम्, प्रत्युत निःशब्देरेवावयवैर्वीणाद्वारम्भदर्शनात् नीरूपैस्तु तन्तु-
कपादादिभिः पटपटाद्वारम्भस्यादर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्वर्गवता
विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दनरादिभावो नास्तु-
भूयते नञ्चैकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्त्येणास्तुभूयन्ते तस्यास्य स्वर्ग-
वद्भिःपगुणः शब्दः ॥ २५ ॥

* परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनो-
गुणः ॥ २६ ॥ *

नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह ।

शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामी-
त्यादिवत् अहं पूर्य अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वे-
वमस्ति, किन्तु शब्दः पूर्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतियन्ति लौकि-
काः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्येन्द्रियपाक्षत्वात् रूपादिवत्, अपि
च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्यादधिरेषाप्युपलभ्येत दुःखादि-
वत् तस्यात् सुष्ठूक्तं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह
प्रत्यक्षत्वादिति नात्ममनसोर्युग्म इति समासे कर्तव्ये यदसमासकरणं
तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्काशयोरपि
गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् ॥ २६ ॥

* परिशेषास्तिङ्गमाकाशश्च ॥ २७ ॥ *

यदर्धमयं परिशेषस्तदाह ।

शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः कचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपा-
दिवदिति सामान्यतोद्घाददृष्ट्यातिरिक्तद्रव्यविद्धिः । गुणस्यायं
बाह्येन्द्रियपाक्षजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेत-
त्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषस्तिङ्गस्य द्रव्य-
स्वावयवकल्पनायां प्रमाणाभावाच्चित्तत्वं सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभु-
त्वं ॥ २७ ॥

* द्रव्यत्वनिश्चये वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥ *

शब्दचिह्नस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनिवृत्त्येव अतिदेशेन साधयन्नाह ।

अद्रव्यवत्त्वाद्याया वाग्रोर्निवृत्त्यं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद् यथा
वाग्रोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्याप्रोत्यर्थः ॥ २८ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ २९ ॥ *

तत् किं बह्व्याकाशानि एकमेव येत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा यथेका
तथाकाशमध्ये कमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

* शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥ *

नन्वतुगतप्रत्यय-महिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथ-
मिदत्वं तद्दृष्टान्तेन सेव्यमतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेका-
ग्र्यतयैवोपपत्तावाश्वयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि
अदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तद्भाविशिटं न च
विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति, आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिक-
मविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धि-
रिति यज्यते ॥ ३० ॥

* तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥ ३१ ॥ *

नन्वाकाशस्य एकत्वं तावदस्तु, वैभवात् परममहत्त्वमप्यस्तु, शब्दा-
मन्त्रादिकारणत्वात् संयोगविभागावपि स्याताम् एकपृथक्त्वं कथमन-
त् आह ।

नियमेनैकपृथक्त्वमेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्त्वसिद्धिः, इति-
रात्रिकपरिसमाप्तौ मानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुणवद्द्रव्यलक्षणाभाङ्गि-
कार्थः । तेन पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानां प्रसङ्गत ईश्वरात्मनश्च सत्त्व-
मन्त्रादिभाङ्गिके तेन चतुर्दशगुणवती पृथिवी ते च गुणा रूपरसगन्ध-
स्पर्शसङ्ख्यापरिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रव्यसं-
स्काराः । तावन् एव गन्धमप्यस्य स्नेहेन सहामासु । एत एव द्रव-

गन्धस्त्रोहशुद्धत्वान्यपास्त तेजसः । गन्धरसरूपशुद्धस्त्रोहद्रव्यत्वान्यपास्त
वायोः । शब्देन सह सङ्ख्यादिपञ्चगुणवत्त्वमाकाशस्य । सङ्ख्यादिपञ्च-
कमात्म दिक्कालयोः । परत्वापरत्ववेगसहितं सङ्ख्यादिपञ्चकं
मनसः । सङ्ख्यादिपञ्चकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नाद्येवरस्य ॥ २१ ॥

इति त्रीणाहुरे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे द्वितीयाध्याय-

स्याद्यमाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

—•••—

* पुण्यवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे सुषान्तराप्रादुर्भावो
वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥ *

इदानीं भूतानां जलस्थानि गन्धादीनि परीक्षिषुमगन्धादीनां
स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभा-
विकाः सन्तो लक्ष्यतामुपयन्ति नान्यथा नहि समीरणे उपलब्ध्यमानं
सौरभं शिवातले उपलब्ध्यमानं यैत्रं जले उपलब्ध्यमानमौष्ण्यं वा
लक्ष्यं भवति तदेतदाह पुण्यवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्नि-
हते वाससि कनककेतकीसौरभमुपलब्ध्यमानं वाससः । नहि वाससः
कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पद्यम्, किन्तुहि कनककेतकीसन्निधानादौपा-
धिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम् । किं लिङ्गमनं
उक्तं सुषान्तराप्रादुर्भाव इति सुषान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भा-
वोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलब्ध्यते स तस्य स्वाभाविकः
स्वाप्तता तदवयवेषु तन्तुषु केतकीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे योऽप्य-
भ्येत न चैवमित्यर्थः तस्मात् विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः
तदवयवगुणालम्बविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शरहितवत् ॥ १ ॥

* व्यवस्थितः पृथिव्यां नन्दः ॥ २ ॥ *

स्वाभाविकं नन्दं पृथिव्या वक्ष्यमाह ।

पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्वदोनाभ्यां परिक्षिप्तः समानासमानजातीवध्यवर्त्तकतया नन्दो वक्ष्यमित्यर्थः भवति हि पृथिवी नन्दवत्त्वेन, पृथिव्येव नन्दवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलाद्यदृश्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिपदभ्यो व्यावर्त्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां नन्द इति व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

* एतेनोष्णता स्थान्यमान ॥ ३ ॥ *

नन्दस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थापनप्रकारमुष्णतायां तेजोवक्ष्येऽयमिति द्रष्टव्याह ।

अवादिष्यन्त्ये यैश्चादात्मन्यवमतिदेशो दृश्यः ॥ ३ ॥

* तेजस उष्णता ॥ ४ ॥ *

तेजोवक्ष्यं परीक्षते ।

स्वाभाविक्युष्णता तेजोवक्ष्यमित्यर्थः रूपमपि शुद्धभासरूपवत्त्वमेव ॥ ४ ॥

* अप्सु शीतता ॥ ५ ॥ *

अपां वक्ष्यं परीक्षते ।

स्वाभाविकी शीतता अपां वक्ष्यमित्यर्थः । तथाच विज्ञातक्रीडण्डादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । शीततया रूपरसाद्युक्तवत्त्वो योऽहं वांविद्विक्कद्रवत्वज्ञोपवक्ष्यति । ननु उद्देववक्ष्यजनमप्युक्त इति चेन्न तेजःकार्यस्य पृथिवीजवत्त्वार्थं वीरभिवावक्ष्यवत्त्वनाथ, तद्वोर्मात्रे तेजःपरीक्षाया उक्तत्वात् वायुपरीक्षावत्त्वनाथं वा जलवत्त्वमवक्ष्यमायावत्त्वान्नाशयितव्यं वायोः स्वाभाविकः वन् वक्ष्यमित्युक्तवदिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

तदेवं कारणयुग्मपूर्वकाः अर्थवर्ति विशेषयुग्माः गन्तव्यः
 प्रथिव्यादीनां लक्षणानीत्युक्तम् इदानीं प्रथमांशं कारणलक्षणप्रकरण-
 आरम्भाच्च आह ।

Digitized by Google

सकृदप्रत्यक्षत्वा एव वाः, तच्चादेतादृशविशिष्टप्रत्यक्षाव्यवहारप्रपञ्चा
विशेषप्रमाणकं यद् द्रव्यं स कालः ॥ ६ ॥

* द्रव्यत्वमित्यत्र वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥ *

ननु सिध्यत कालः, स तु नित्यो द्रव्यं वेति न प्रमाणमत आह ।
यथा वायुवर्माणोर्गुणवत्त्वादद्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं
तथा कालस्यापीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ ८ ॥ *

तथापि सन्तु बहवः काला इत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिच्यतेमान्यतः । चिरादिप्रत्ययानां काल-
जिह्वानां सर्वत्राविशेषादनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषविवक्षाभावात्
सत्तावदेकत्वं कालोत्थेत्यर्थः । नन्वेवं क्षणक्षणसमुद्भूतसंज्ञासहोरा-
त्रपक्षमासवर्षयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेक इति
चेन्न भेदभावनस्य उपाधिनिबन्धनत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणि-
र्जवातापिस्त्राद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः
सूर्यस्यन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्काव्यावच्छेदभेदेन च भिन्न इव भासते
इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः, स्वाधेयकाटा-
वित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा ज्ञेयः प्रतिक्षणं कश्चिदु-
त्पत्तेः कश्चिदिनाशादेतदध्यवसेयम् । क्षणद्वयञ्च तत्र इत्याद्यागम-
प्रसिद्धम् । ननु तथाप्यगीतानागतवत्तमानभेदेन कालत्रयमस्तु अथ
हि “तैकाल्यसुपावर्तते” “तैकाल्याविद्धिः” इत्यादीति चेन्न वस्तु-
तत्प्रागभावतत्प्राग्वैवावच्छेदेन तैकाल्यप्रवहारात् येन हि वस्तुना यः
कालोऽवच्छिद्यते स तस्य यत्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्राग्वैवावच्छेदेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्यातो-
तकालः तथाचावच्छेदकत्वित्वाधीनः कालत्वव्यवहारः ॥ ८ ॥

* नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे काला-
स्त्येति ॥ ९ ॥ *

इदानीं सर्वोत्पत्तिमतां कालः कारणमित्याह ।

इतिषड्यो हेतो इति हेतोः कारणे सर्वोत्पत्तिमत्कारणे काव
इत्याख्या । हेतुमात्रं नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु
आकाशादिषु युगपज्जातः चिरं जातः विप्रं जातः इदानीं जातः
दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटा-
दिषु योगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्यव्यतिरेकाभ्यां कारणं काव
इत्यर्थः न केवलं योगपद्यादिप्रत्ययवशात् कावस्य सर्वोत्पत्तिमत्त्वमि-
त्यकारणत्वम् अपि तु पुष्पफवादीनां कैमलिकवाकनिकप्राग्भवेत्यादि-
संज्ञावशादप्येतदध्यवसेवम् ॥ ९ ॥

* इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥ *

कावलिङ्गप्रकरणं समाप्तं इदानीं दिग्बुद्धिप्रकरणमारभमाण
आह ।

दिग् इदं दिश्यं दिगनुमापकम् इतोऽत्यन्तरसंयुक्तसंयोगाश्रया-
दिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्या-
धिकरणादिदं संयुक्तसंयोगात्पीवस्याधिकरणमपरमिति नियतदिग्दे-
शयोः समानकावयोः पिबन्त्योर्द्यतो इव्याकूवति सा दिगित्यर्थः ।
न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्तसंयोगानात्पीवसां वा पि-
बन्त्योर्दपनायकमन्वदस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विदित्बुद्धिः न
च तामन्तरेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्विशि-
ष्टप्रत्ययव्यवहारो । न च काव एव संयोगोपनायकोऽस्तु किं द्रव्या-
न्तरेणेति वाच्यं कावस्य नियतक्रियोपनायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियत-
परधर्मीपनायकत्वकल्पनादान्ता काशीरकुङ्कुमपङ्कुरागं काष्ठाटका-
मिनीकुचकलसं प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मीपसंक्राम-
कत्वे स एव प्रसङ्गः, दिग्स्तु नियतपरधर्मीपसंक्रामकतयैव सिद्धत्वा-
च्चातिप्रसङ्गः एवञ्च श्रिवोपनायकात् काष्ठात् संयोगोपनायिका दिक्
पृथगेव । किञ्चाकात् पूर्वमिदम् अस्माद्विशेषमिदम् अस्मात्पश्चिम-
मिदम् अस्मादुत्तरमिदम् अस्माद्विशेषपूर्वमिदम् अस्माद्विशेषपश्चिम-
मिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम् अस्मादधस्तादिदम्

अथादुपरिटादिदम् इत्येते प्रत्यया इत इदन्तित्वेन संस्कृताः
 इतेषां प्रत्ययानां निमित्तान्नरासम्भवात्, किञ्च निवतोपाधुच्चायकः
 कालः अनिवतोपाधुच्चायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो वर्त्त-
 मानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु भैवं निवभः वं
 प्रति या प्राची तं प्रत्येव कटाचित्तस्याः प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्चादि-
 अपि वाच्यम्, यदपेक्षया सूर्योदयाचक्षसच्चिह्निता वा दिक् सा तद-
 पेक्षया प्राची यदपेक्षया सूर्यास्ताचक्षसच्चिह्निता वा दिक् सा तदपे-
 क्षया प्रतीची, सच्चिधानन्तु संयुक्तसंयोगात्प्रोक्तं ते च सूर्यसंयोगा
 अत्योयांशो भूयांशो वा दिगुपनेयाः । एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवास-
 प्रदेशवच्छिन्ना दिगुदीची, तादृशपुरुषर्ताक्षमागावच्छिन्ना दिक्
 दक्षिणा, वास्तवःक्षिप्तत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषो । गुरुत्वा-
 यमवाविकारणकक्रियाजन्यसंयोगान्नयोदिक् अधः । अष्टवृत्तात्
 संयोगजन्याम्क्रियाजन्यसंयोगान्नयोदिगूर्ध्वं एवञ्चेन्द्राम्बियमनिर्द्धत-
 यरूपवायुसोमेशाननागब्रह्माधिष्ठानोपस्थाहिता दश दिश इति व्यक्-
 देशान्तरं प्राच्यादिव्यपदेशात् ॥ १० ॥

* द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥ *

दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह ।

गुणवत्त्वादुद्रव्यत्वम् अनान्वितत्वाच्च नित्यत्वनित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ १२ ॥ *

एकत्वमतिदिशश्चाह ।

दिग्लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वायदेकत्वं तदनुविधा-
 नादेकपृथक्त्वम् ॥ १२ ॥

* कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥ *

ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारा-
 वित्यत आह ।

कार्यविशेषः कार्यभेदश्चेत् नानात्वोपचार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

* आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाह्नविष्यतो भूताश्च प्राची ॥ १४ ॥ *

तमेव कार्यभेदं दर्शयन्नाह ।

प्राक् अस्यां सविता अश्नुतीति प्राची तथाच यस्यां दिशि मेह-
प्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन्
वा भयन् वा सा दिक् प्राची अत्र पुरुषाभिसन्धिभेदमाश्रित्य कालत्रयो-
पवर्धनम्, भवति हि कस्यचित्पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः
प्रथमं दृष्ट इतोयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्याम् आदि-
त्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः कस्यचिदिदानीम्
अस्याम् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः भूतादिति
आदिकर्मणि क्तप्रत्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो
नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ वा तत्रापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिध्यती-
ति भावः ॥ १४ ॥

* तथा दक्षिणा प्रतोची उदीची च ॥ १५ ॥ *

दिग्गन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह ।

तद्देव दक्षिणदिग्वर्त्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाह्नवि-
ष्यतो भूताश्च दक्षिणाव्यवहारः एवं प्रतोच्युदीच्योरपि व्यवहार
उच्चेयः । वासत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते एव ॥ १५ ॥

* एतेन दिग्गन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥ *

दिग्गन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह ।

प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्ष्यसाङ्ख्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्यव-
हारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेत्युह्यन् एते चादित्य-
संयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये
व्युत्पादितं विस्तरतः ॥ १६ ॥

* सामान्यप्रत्यक्षादिशेषाप्रत्यक्षादिशेषस्मृतेश्च संश-

यः ॥ १७ ॥ *

चतुर्णां भूतानां रूपादीनि लक्ष्यानि कारणशुचपूर्वकतया

तात्त्विकानि अन्यथात्वोपाधिकानीति व्यवस्थितं पूर्वमेव, विशेषगुण-
न्यून्यविभुक्तिरुक्तम् इदानीमाकाशस्य चिह्नं शब्दः परीक्षणीयः
इति चान्ति कान्ति कान्ति विप्रतिपत्तयः, केचिच्छब्दं इत्यभाषयते,
केचिद्गुणम्, गुणत्वे सत्यप्येके नित्यमाहुः अपरे त्वनित्यम्, अन्ये तु
शब्देऽपि स्फोटोक्तम् शब्दान्तरमाहुः । तदत्र परीक्षाभारभमाहः
परीक्षाप्रथमाहं संशयमेव तावद्वक्तव्यतः कारणतश्च व्यवस्थापयन्नाह ।

सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतो धर्मिणः प्रत्यक्षात् यदृच्छात्
सद्वृत्तोपात्, विशेषप्रत्यक्षादिति विशेषस्य परस्परव्यावर्तकस्य धर्मस्य
वक्तव्योपादेः शिरःपाण्डादेशाप्रत्यक्षादयच्छात् विशेषस्युक्तेः विवे-
कस्य कोटिद्वयस्य स्थापत्यपुरुषत्वजन्यस्य कारणत्वं कारणस्यपि यदृच्छ-
परं कश्चिदनुभूयमानधर्मयोरपि कोटित्वात् चकाराट्टट्टादेः संशय-
कारणस्य संप्रहः, असाधारणो धर्मोऽनध्यवसायात्मकज्ञानजनक इति
नोक्तः, यद्वा असाधारणस्यापि व्यावृत्तिद्वारा कारणत्वं समञ्जसिष्य-
व्यावृत्तिः साधारणधर्म एवेति नोक्तः, विप्रतिपत्तिरपि विरुद्धप्रतिपत्ति-
द्वयजन्यं वाक्यद्वय शब्दो नित्य इत्यपरं तदुभयं तदुभयजन्यञ्च ज्ञान-
द्वयमयुगपद्भावितात् सम्भूय न संशयकमतस्तत्र शब्दत्वादिरवाधारणः,
सत्त्वप्रमेयत्वादिः साधारणो वा धर्मः संशयक इति पृथङ्नोक्ता
समानतन्त्रे गौतमीयेऽनध्यवसायज्ञानस्थानभ्युपगमात् असाधारणो धर्मः
संशयकारणत्वेनोक्तः विप्रतिपत्तेर्विरुद्धवाक्यद्वयस्थान्यव्यतिरेकशालि-
तया संशयकारणत्वमुक्तम्, न्यायभाष्ये च उपलभ्यमानत्वं यत् संशय-
कारणमुक्तं सदप्युपलभ्यते असदप्युपलभ्यते इति उपलभ्यमानमिदं
सदसद्वेति यच्चानुपलभ्यमानत्वं सदापि नोपलभ्यते मूलककीलकादि,
असदपि नोपलभ्यते गगनारविन्दादि, तथाच पञ्चविधः संशय इति
तदेतत्सामान्यमेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनेनैव गतार्थम् । न्यायवा-
र्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन संशये त्वत्वमुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभि-
चारेण समानधर्मादीनां त्वत्वाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात् न हि
दृष्टारविमण्डलजन्यवज्जै वैजात्यवदत्रापि वैजात्यं कल्पनीयं संशयत्वा-
वच्छिन्नकार्यं प्रति समानधर्मत्वेनैव कारणतायाः कल्पनाद्, यच्च

प्रधानविधिकोटित्वप्रधाननिषेधकोटित्वादि वैजात्यसक्तं तदननुमतत्वा-
च्चावच्छेदकं तथाच संशयो न त्रिविधो न वा पञ्चविधः किन्त्वैकविध
एव, प्रकारान्तरेण तु द्वैविध्यं सूत्ररुदेयं स्पष्टयति । ननु जिज्ञासा-
जनकज्ञानं संशय इति न वक्ष्यम् व्यनध्यवसायेऽपि गतत्वात्, संस्कारा-
जनकज्ञानं संशय इत्यपि निर्विकल्पकसाधारणं विशिष्टज्ञानत्वेन संश-
यस्यापि संस्कारजनकत्वात् । संशयत्वञ्च जातिरपि न वक्ष्यं धर्म्ये
संशयत्वाभावेन तद्व्ये तज्जात्यभावात् जातिव्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमात्
इति चेत् एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानामकारकं ज्ञानं संशय इति
नञ्चक्ष्यात् ॥ १७ ॥

* दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥ *

द्विविधः संशयो वह्निर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च वह्निर्विषयकोऽपि
दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा जल-
त्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् अयं स्वाणः पुरुषो वेति, अदृश्यमान-
धर्मिको यथा अरण्ये आटाद्यन्तरिते गोगवयादिपश्वो विषाणमात्र-
दर्शनात् अयं गौर्गवयो वेति वस्तुतस्तत्वापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो
विषाणमिदं नासम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति, विश्रामात्वात्तु, द्वैविध्या-
भिधानम् । यत् सामान्यं संशयहेतुस्तदनेकत्र दृष्टं संशयकम् एकत्र
धर्मिणि वा दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रथमां विधामाह ।

दृष्टमूर्तत्वं संशयहेतुः दृष्टवदिति वनिप्रत्ययः तेन दृष्टाभ्यां स्वाणु-
पुरुषाभ्यां तुल्यं यत्तेते पुरोवर्तिनि यदूर्तत्वं तदुदृष्टं संशयहेतुरि-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

* यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥ १९ ॥ *

एकधर्मिविषयं यदुदृष्टं तदुदाहरति ।

संशयहेतुरिति शेषः प्रकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः अथवादृष्टत्वाद्दे-
तोयैवादृष्टमपि संशयकं यथा चैत्रो यथादृष्टः क्षेत्रवान्, कालान्तरे
अथवादृष्टः क्षेत्रविनाशतो दृष्ट इत्यर्थः । क्रमेण तत्रैव चैत्रो वस्त्रा-
दृतमस्तको दृष्टे सति भवति संशयचैत्रोऽयं सको यो निष्केशो वेति,

तत्र हि चैतत्वं समानो धर्मः संभावकः स चैतत्त्वेव दृष्ट इत्यभिप्राय एव
धर्मिण्येव दृष्टः संभवहेतुः ॥ १८ ॥

* विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥ *

उपलब्ध्यमानत्वं समानमेव धर्मं संशयकारकमाह ।

आन्तरसंशयो हि विद्याऽविद्याभ्यां भवति यथा मौक्तिकः
सम्बन्धादियति चन्द्रोपरानादि, असम्बन्धमपि, तत्र ज्ञाने संशयोऽस्य
जायते सम्बन्धादित्यसम्बन्धेति, यद्वा ज्ञानं हि कश्चिद्विद्या भवति
कश्चिन्नाविद्या अप्रमा भवति तथाच ज्ञावमानत्वात् सद्विदमसद्वेति
संशयो जायते, पुनः संशयपक्षमिहापि सामान्यप्रत्यक्षादेव संशयो
न तु निमित्तान्तरादिति सूत्रार्थं तथाच “समानानेकधर्मोपपत्ते-
र्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यग्रहणव्यवस्थातश्च विशेषायेनो विमर्शः संशयः”
इति गौतमीये लक्षणे उपलब्ध्यग्रहणव्यवस्थेति सूत्रेणैव संशय-
कारकत्वं केचिदुक्तं तच्चिरस्तम् ॥ २० ॥

* श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥ *

एवं लक्ष्यतः स्वरूपतश्च परीक्षाप्रयमाह संशयं व्युत्पाद्य इदानीं
परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिण्यं दर्शयन्माह ।

श्रोत्रं ग्रहणं ग्रहणकरणं यस्य स श्रोत्रग्रहणः, अर्थ इति
धर्मोत्तर्यः तथाच शब्दवृत्तिधर्मेषु श्रोत्रप्राप्त्येषु शब्दत्वतारत्वादियुक्त-
त्वसत्त्वादिवु नातिव्याप्तिः अर्थपदेन धर्मिपरेण जातिधर्मित्वम् अभि-
प्रेतम् अतः स्फोटनामा शब्दसमवेतः शब्दो नास्तीति सूचितम् ।
नन्वेकं पदम् एकं वाक्यमिति प्रतीतिवशादवश्यं स्फोटोऽङ्गीकर्तव्यः
न हि बहुवर्णात्मके पदे बहुवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः,
स्फोट इति चार्थस्फुटीकरणधीना संज्ञा, वर्णानां प्रत्येकं तावद्दे-
प्रत्ययवाजनकत्वमेव, मिथुनन्येकवृत्तकृष्णामायुतरविनाशिनानमस्यशीति
स्फोटादेवार्थप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरेणार्थस्फुटीभावाभावात्, स च
स्फोटो यद्यपि पदभावेनावस्थितेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमवर्णे
स्फुटीभवति । नैवं बहुवर्णवर्णत्वं पदत्वं यथाच बहुवर्णवशादेव

पदादर्थप्रतीतो किं स्फोटेन वर्णानामङ्गानामर्थकार्यप्रतिपादकत्वमेकं
धर्मसमिपत्वं एकं पदमिति भाक्तो व्यवहारः एवं वाक्येऽपि, यदि
वर्णातिरिक्तः पदात्मा कश्चित् प्रत्यक्षतो न्यस्येत स्त्रीक्रियेतापि स्फोटः
सोऽयं स्फोटवादस्तुष्टत्वादुपेक्षितः सूत्रकृता ॥ २१ ॥

* तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयस्या दृष्ट-
त्वात् ॥ २२ ॥ *

तदेवं यद्धे धर्मिष्वुपस्थिते गुणत्वे सत्त्वे तस्याकार्यविकृत्यम्
भूतो गुणत्वव्यवस्थापनाय त्रिकोटिकं संशयसुप्रपादयन्नाह ।

यद्धे संशय इति शेषः । यद्धे यद्धत्वं श्रौतपाक्षत्वं चोपपद्यते,
तत्र तुल्यजातीयेषु लघोर्विंशतो गुणेषु वर्णान्तरभूतेषु द्रव्येषु कर्मेषु च
विशेषस्य व्यावृत्तेः उभयस्य उभयस्य दर्शनात् यद्धे किं शुचो द्रव्यं कर्म
वेति संशयं जनयति सामान्यविशेषसमभावकोटिकत्वात् सत्त्वकारणवत्त्वा-
द्वैधर्म्यदर्शनाच्च भवति, ननु साधारणधर्मस्थानध्यवसायजनकत्वात्
संशयजनकत्वं प्रतिषिद्धं यद्धत्वं श्रौतपाक्षत्वसाधारण्य एव धर्मः
कथं संशयं जनयिष्यतीति चेत्तत्त्वं व्यावृत्तिरस्य सजातोवासजातीय-
साधारणीति व्यावृत्तेः साधारण्यस्यैव धर्मस्य संशयजनकत्वेनोक्तत्वात्
यद्धत्वप्रतियोगिकी व्यावृत्तिः समानो धर्मः उभयमतव्यावृत्तिप्रतिषे-
धित्वच्च यद्धत्वसाधारण्यो धर्मः तदुक्तं विशेषसोभयस्य दर्शनादिति
अत्र हि विशेषस्य व्यावृत्तेरुभयस्य सजातीये विजातीये च दर्शनस्य
संशयहेतुत्वेनोपादानात् स च समान एव धर्म इति ॥ २२ ॥

* एकद्रव्यत्वात् द्रव्यम् ॥ २३ ॥ *

तदेवं संशयं दर्शयित्वा द्रव्यत्वकोटिस्तुदाशयाह ।

एकं द्रव्यं समवायि यस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यञ्च किमर्थेकद्रव्यसमवा-
यिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधर्म्याच्चायं यद्धो द्रव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

* नापिकर्माऽप्राप्तत्वात् ॥ २४ ॥ *

ननु कर्मैकद्रव्यमेव तच्चायं यद्धः कर्म सादृशतयाह ।

प्रत्ययस्य शब्दविषयकत्वावाच्यत्वात् चक्षुर्भ्रमवहिरिन्द्रियजन्य-
त्वादित्यर्थः तथाच शब्दत्वं न कर्मवृत्तिं वाच्युपपन्नत्वावृत्तिजातित्वात्
रसत्वादिवदिति भावः ॥ २४ ॥

* गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥ *

ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशित्वात् उत्पत्त्येवमादिवदिति वेद-
न्माह ।

अपवर्गः आशुनाशः स च गुणत्वेऽपि हित्वादिवदाशुभायिना-
शकवक्षिपाताधीन इति कर्मभिः साधर्म्यमात्मनस्य न तु कर्मत्वमेव
त्वदुक्तहेतोराशुतरविनाशित्वस्य हित्वज्ञानसुखदुःखादिभिरनैकान्विकत्व-
मिति भावः ॥ २५ ॥

* संतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥ *

ननु विध्यतु शब्दो गुणस्यैवापि नाशायकायलिङ्गम् आकाशं
'हि तदाऽऽहमापयेत् यदि तस्य कार्यः स्यात् किन्तु नित्य एवायं
कदाचिदनुपपन्नस्तु व्यञ्जकभावप्रयुक्त इत्याशङ्क्याह ।

यदि हि उत्पन्नत्वात् प्रागूर्ध्वं शब्दः सन् स्यात् तदा सतोऽस्य
खिन्नं प्रमाणांतरं स्यात् न चान्नवचदशायां शब्दस्यैव प्रमाणमस्ति
तस्मात् कार्यं एवायं न व्यङ्ग्य इति ॥ २६ ॥

* नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥ *

इतश्च न व्यङ्ग्योऽसावित्याह ।

नित्येन सहास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपपद्यते यतश्चैवो वक्ष्यमाणता-
वृत्तोऽपि चैवमैवादिर्वचनेनानुमीयते न च व्यञ्जकः प्रदीपादिर्व्यङ्ग्येन
षटादिना कश्चिदनुमीयते तस्माच्चान्य एवायं न व्यङ्ग्य इति
भावः ॥ २७ ॥

* अनित्यत्वायं कारुण्यतः ॥ २८ ॥ *

व्यङ्ग्यत्वे बाधकसङ्गा यस्यानित्यत्वे हेतुमाह ।

कारणत उत्पत्तेर्दृष्टत्वादिति शेषः । उपलभ्यते हि भेरीदण्ड-
संयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः, तथाचोत्पत्तिमत्त्वादनित्योऽयमिति
यद्वा कारणत इति कारणवत्त्वहेतुमुपलब्धयति ॥ २८ ॥

* न चासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥ *

ननु च कारणवत्त्वं शब्दस्य स्वरूपासिद्धमत आह ।

शब्दस्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं तीव्रमन्दादिभावेन
विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघातस्य तीव्रतया तीव्रस्य मन्दतया
मन्दस्य शब्दस्योपलब्ध्यात् नह्यभिव्यञ्जकतीव्रत्वाद्यधीनोऽभिव्यक्तीव्रत्वादिः
तथाच कारणतो विकारादनुमीयते जघ्योऽयं न त्वभिव्यक्त्र
इति ॥ २९ ॥

* अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥ *

ननु व्यञ्जकस्यैवायं महिमा यस्तीव्रमन्दादिभावेनाभिव्यनक्ति
भेरीदण्डाद्यभिहतो वायुरेव तीव्रो मन्दश्च तथा प्रत्यक्षमाधत्ते अत
आह ।

शब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियप्राज्ञाणां प्रतिनिय-
तव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दोषः स्यात् न च तादृशानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं
क्वचिद् दृष्टम् अत यदि तथा न स्वीक्रियेत तदा ककाराभिव्यक्तौ
सर्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । ननु समानदेशानामपि सत्त्वनरत्वब्राह्मण-
त्वानां स्वरूपभेदसंस्थान-योनिय्यङ्ग्यानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं
दृष्टमेवेति चेन्न तेषां समानदेशत्वाभावात् न हि बावान् देशः सत्त्वस्य
तावानेव नरत्वस्य ब्राह्मणत्वस्य वा ॥ ३० ॥

* संयोगादिभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥ *

इतश्च नाभिव्यङ्ग्यतेत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे प्रायमाने तत्र
संयोगस्तावत्तादृशस्य शब्दस्य कारणं तदभावात् तस्मात् वंशदण्डद्वयवि-
भागो निमित्तकारणं द्वाकाशविभागश्चासमवायिकारणम् । यत्र च

दूरे वीणादावुत्पन्नः शब्दः तत्र सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः
कर्णशब्दकुल्यशक्तिप्रमाणाशयदेशमासादयन् गृह्यते तेन शब्दादपि शब्द-
निष्पत्तिरिति । ३१ ॥

* लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥ *

अनित्यत्वे हेतुत्वरं सप्तमिनोति ।

वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रप्राप्तत्वात् वीणा-
दिध्वनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

* हयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥ *

इदानीम् नित्यत्वे सिद्धान्तिनोक्तान् हेतुन् दूषयितुमाह ।

तु शब्दः पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षाभिव्यक्तार्थः । हयोराचार्या-
न्नेवासिनोरध्यापनेऽभ्यवने च प्रवृत्तिर्दृश्यते तस्या अभावात् अभाव-
प्रसङ्गात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स
यदि स्थिरो भवति तदा तस्य सम्प्रदानं सम्भवति । नतु सम्प्रदीयमानं
गवादि दाहप्रतिपक्षहीनोरन्तराद्य उपलभ्यते न च वेदादि गुरुशिष्य-
योरन्तराद्ये उपलभ्यत इति नाध्यापनं सम्प्रदानमिति चेत् अन्तराद्येऽपि
तत्त्वस्य गुरुश्रोत्रेण तदुपलब्धात् किञ्चाभ्यासादपि शब्दस्य नित्यता,
यथा पञ्चकृतो रूपं प्रपद्यतीति स्थिरस्य रूपस्याभ्यासो दृष्टः तथा दश-
कृतोऽधीतोऽनुवाकः त्रिंशतिकृतोऽधीत इत्यभ्यासः स्थैर्यं शब्दस्य प्रमा-
णम्, सिद्धे च स्थैर्यं विनाशकानुपपत्त्यर्थः “तावत्कालं स्थिरश्चैनं
कः प्रवृत्त्याशयिष्यति” इति नित्यतैव प्रत्यक्षमिति भावः ॥ ३३ ॥

* प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥ *

हेतुत्वरं शब्दस्य नित्यत्वे आह ।

“त्रिः प्रथमाशब्दात् त्रिरुक्तमाह” इति प्रथमोक्तमर्थः सामि-
धेय्योक्तिरुद्धारणं स्थैर्यं विनाऽनुपपत्तिमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

* सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥ *

शब्दनित्यत्वे हेतुत्वरमाह ।

सत्यतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्भावात् तत्त्वज्ञायादित्यर्थः प्रतिपत्ति-
शब्दादेव तद्विशेषस्य प्रत्यभिज्ञाया चाभावात् सम्पूर्वः सत्यत्वमाह तथाच
यैव गायत्रौ नैवेद्योच्चारिता तामेवायमुच्चरति तमेव श्लोकं पुनः पुनः
पठति उक्तमेव वचनं पुनः पुनरभिधत्ते यदेव वाक्यं परारि परञ्च
त्वयोक्तं तदेवेदानीमपि ब्रूषे स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञावशात्
स्यैर्यं शब्दस्येति ॥ २५ ॥

* सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ २६ ॥ *

सर्वाभिज्ञाः हेतुं दूषयन्नाह ।

सन्दिग्धा अनैकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं “विरुद्धाविरुद्धसन्दिग्धम-
विच्छं काश्यपोऽब्रवीत्” इति तथाच बहुत्वे नानात्वेऽपि अध्ययनम-
ध्यसनं प्रत्यभिज्ञानञ्च दृष्टमित्यनैकान्तिकत्वं हेतूनां तथाहि नृत्त्वमधीते
नृत्त्वमभ्यस्यति हिरनृत्त्वत् यदेव नृत्वं परुदकार्धैरेमोऽपि तदेव
करोमि यदेव नृत्त्वमेकेन चारणेन कृतं तदेवायमपि करोतीति नृत्वे
दृष्टत्वात् तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयाऽपि स्यैर्यनिभ्युपगमात् ॥ २६ ॥

* संख्याभावः सामान्यतः ॥ २७ ॥ *

ननु पञ्चाशद्वर्षा अष्टाचरो मन्त्रः त्वचरो मन्त्रः अष्टाचराऽतु-
ष्टवित्तादिसङ्ख्या कथं वर्षानामनित्यत्वे उच्चारणभेदेनानन्त्यसम्भवादि-
त्यत आह ।

रुक्म्यायाः पञ्चाशदादिसङ्ख्याया भावः सङ्गावः सामान्यतः कत्व-
गत्वादिजातित इत्यर्थः ककारादीनामानन्त्येऽपि कत्वगत्वाद्यवच्छि-
न्नानां पञ्चाशत्त्वं त्वित्वमष्टत्वं वा द्रव्यगुणादीनामानन्तर्गण्यकभेदेनान-
न्त्येऽपि नवत्वचतुर्विंशतित्वादिवदिति भावः । ननु स एवायं गकार
इति प्रत्यभिज्ञैव स्यैर्यसाधिका नचैषा तीव्रो गकारो मन्दो गकार
इति प्रतीत्या विरुद्धधर्मं गोचरदन्त्या बाध्यते तीव्रत्वादेस्तत्त्वोपाधिक-
त्वात् नचोपाधिभेदादपि भेदो नाभूत् तर्हि जवातापिञ्जादिसंयोगा-
न्वीकपीतादिभावेन प्रथमानः स्फटिकमणिरपि नाना, कपाणमणिर्दमे-
षु, दीर्घादिभावेन भासमानं सुखमपि वा नाना न भासते । ननु

कस्यायं तीव्रत्वादिधर्मो गकारोपाधिक इति चेन्न वायुधर्मो नादधर्मो
 ध्वनिधर्मो वा भविष्यति किं तत्र विशेषचिन्तया त्वयमपि तारत्वादेः
 कत्वगत्वादिना परापरभावानुपपत्त्या स्वाभाविकत्वाभ्युपगमादिति चेन्नैवं
 उत्पन्नो गकारः, नष्टो गकारः, श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति, निवृत्तः
 कोलाहल इत्यादि विरोधिप्रतीतो सः स्यामपि चेत् इयं प्रत्यभिज्ञा न
 नियतते तदास्या जातिविषयताकलनात् अन्यथा व्यक्तिसंख्येयभाव-
 स्वमानायाम् अस्यां सत्याम् उक्तविरोधिप्रत्यया इव नोत्पद्येरन् नचार्थं
 वायुधर्मस्तद्वर्माणां श्रोत्राविषयत्वात् नापि नादधर्मः, नादो
 यदि वायुरेव तदा दोषस्तोक्तत्वात् अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्
 नापि ध्वनिधर्मः, शब्दादिध्वनावनुपपत्त्यमानेऽपि गकारे तारत्वादि-
 प्रतीतेः । स्वाभाविकत्वे तु न जातिसाङ्ख्यं गत्वादिव्याप्यस्य तस्य
 नानात्वाभ्युपगमात् किञ्च शुक्लकारिकामनुष्यप्रभेषु गकारादिषु स्फुट-
 तरा रूपभेदप्रचाऽस्ति, एवं स्त्रीपुंसप्रभेषु स्त्रीपुंसभेदप्रभेषु च,
 यतः काण्डपटाद्यादृता अपि शुकादयोऽनुमीयन्ते औपाधिकत्वन्वस्य
 नानुभूयमानोपाधिनिबन्धनं कुङ्कुमारुणा तरुणीतिवत् नाप्यौपपत्ति-
 कभौपाधिकत्वम् उपपत्तेस्तादृशप्रमाणाभावादिति संक्षेपः ॥ ३७ ॥

इति वैशेषिकसूत्रोपकारे शाङ्करे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः । १ ॥ *

तदेवं द्वितीयाध्याये वह्निर्व्यपरीक्षासुपपाद्य उद्देगक्रमादिहा-
 नीमात्रपरीक्षायै पीठमारचयितमाह ।

* कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥ *

ननु तत्कार्यं त्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यं त्वं विवक्षितं प्रदीपा-
दीनाञ्च समस्तस्यैव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह ।

शरीरकारणानां कारणरूपादीनां तदवयवानां वा अज्ञानवत्
ज्ञानान्नन्यत्वादित्यर्थः पृथिव्यादिविशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता
दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत
न चैतम्, नन्वस्य शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावाप्र-
ज्ञात् न हि बहूनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदेनानुभूतस्य
करच्छेदेऽकारणप्रसङ्गात् यतो “नान्यदृष्टं सारत्वन्यः” इति किञ्च
शरीरेनार्थे तत्कतर्हिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् न हि चैत्रेण कतस्य
मापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कतजानिरकताभ्यागमश्च स्यात् ॥ ४ ॥

* कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥ *

ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुट-
मतो नाकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।

यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा
तदारब्धेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानां
सर्वपार्थिववृत्तिताया व्याप्तेः कार्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यान्न च
तत्र चैतन्यस्यपक्षभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

* अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह ।

सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः सर्वप्रमाणा-
नोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाखादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ
चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥ ६ ॥

* अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥ *

ननु ओत्तादिभिः कारणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं

न हि ओत्तादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणा-
विनाभावसिद्धिः न चाविनाभावमन्तरेणानुमितिरित्यत आह ।

हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात्
तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अर्थान्तरं धर्मान्तरस्यानपदेशः ॥ ८ ॥ *

ननु ओत्तादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदु-
त्पत्तिरपि नास्ति नहि वज्रे धूम इव आत्मनः ओत्तादिकरणसुपद्यते
इत्यत आह ।

हि यतः कार्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरं तथा कारणा-
दङ्गादेरर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न
गमयति किन्तु वज्रमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः,
स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशो भव-
त्येव तथाच कार्यमविवक्षितस्वभावभेदम् अनपदेशः, तथाच तादा-
त्म्यतदुत्पत्ती एवाविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्यवसानं ताभ्यां
समानोपायो वा तदुभयमात्मप्रज्ञाधीनमहो वेति स्वशिव्यव्यामोहनाव
परिभाषामात्ममिति भावः ॥ ८ ॥

* संयोगिसमवाय्ये कार्यसमवायिविरोधि च ॥ ९ ॥ *

संज्ञात्वविनाभावस्य तदुभयव्याभिचारमेव स्फुटयितुमाह ।

शरीरं त्वग्न्तु शरीरत्वादित्यसं हेतुः संयोगो, दृष्टिस्तयवदुद्ध्य-
सहजावरणं हि त्वमित्युच्यते तच्च न शरीरस्य कार्यं कारणं वा
किन्तु सहोत्पत्तिकमात्रं नियतसंयोगवत् । एवं समवायि यथाकाशं
परिमाणवद् द्रव्यत्वात् घटादिवदिति अत्र परिमाणं साध्यं द्रव्यत्वेना-
काशसमवायिना धर्मेण साध्यते यदा परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विप्रा-
न्तमित्यनेनाणुत्वं परिमाणविशेषः सिद्धः तेन तदश्रयः परमाणुरनु-
मीयते, शब्दादिना त्वाकाशस्य, ज्ञानादिना त्वात्मनोऽनुमानं कार्ये-
णैव कारणात्मानमिति नोदाहृतम् ॥ ९ ॥

* कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥ *

एकार्थसमवायिनं सूत्रकदुदाहरति ।

कार्यं रूपं कार्यान्तरस्य स्पर्शस्य लिङ्गम् । उपलब्धचर्चैतत्
अकार्यमप्याकार्यैकत्वम् आकार्यैकप्रयत्ने लिङ्गम् एतं परमम-
हत्त्वे ॥ १० ॥

* विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥ *

विरोधिलिङ्गमुदाहरति ।

अभूतं वर्षं, भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गम् एवं स्फोटादेर्वि-
रोधी मन्त्रपाठः तथाचाभूतमनुत्पद्यं स्फोटादि भूतस्य मन्त्रपाठस्य
लिङ्गम् ॥ ११ ॥

* भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥ *

विरोधिलिङ्गस्योदाहरणान्तरमाह ।

भूतं स्फोटादिकम् अभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् एवं भूतो
वाय्वभ्रसंयोगोऽभूतस्य वर्षस्य लिङ्गम् एवंभूतो दाहोऽभूतस्य भस्मा-
दिप्रसवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदप्युच्यते ॥ १२ ॥

* भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥ *

लिङ्गान्तरमुदाहरति ।

विद्यमानेनैव विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनः क्वचिदनुमानं
यथा विष्णुर्जन्तुमहिं दृष्ट्वा आटान्तरितस्य नकुलस्य अत्र हि विष्णु-
र्जन्तुमहिर्भूतो विद्यमानो आटान्तरितो नकुलोऽपि विद्यमान एवेति
भवति भूतो भूतस्य लिङ्गमित्यर्थः वर्षवाय्वभ्रसंयोगस्तु नैकस्मिन् काले
विद्यमानता न वा स्फोटमन्त्रपाठयोरिति ॥ १३ ॥

* प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥ *

इदानीं परिगणनस्य प्रयोजनमाह ।

प्रसिद्धिः अर्थमात्रा व्याप्तिः, अपदेशो हेतुवचनं, तेन अर्थमात्र-
व्याप्तिविशिष्टो हेतुहेतुत्वयनेनोपनयावचनेन बोध्यते इति भवति प्रसि-
द्धिः ।

द्विपूर्वकोऽपदेश इति तथाव श्रोत्रादिना करणेनाधिष्ठातः, ज्ञाना-
दिना च गुणेन तदाश्रयस्यात्मनो यदनुमानसक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्ति-
रस्ति, त्वया तु शरीरकार्यत्वेन हेतुना ज्ञानस्य वच्छरीरगुणत्वं साधितं
न तत्र न व्याप्तिरिति भावः । ननु केयं व्याप्तिर्न तावदव्यभिचारितसम्बन्धः
अव्यभिचारस्य साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यानधिकरणत्वस्य केवला-
न्वयन्यप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्यापि केवलान्वयिन्यसम्भ-
वात् धूमादेरपि यत्किञ्चित्साध्यानधिकरण्याधिकरणत्वात् । नाप्यवि-
नाभावः । स हि साध्यं विनाऽभावो वा हेतोः, अविना, साध्यान्वये
सति भावो वा, धूमस्यापि कश्चिद्रासभाभावेऽभावात् रासभसत्त्वे
नत्वाच्च, नियतव्यतिरेको नियतस्यान्वयो विवक्षित इति चेत् न नियम-
स्यैव निरूप्यमाणत्वात् नापि कार्त्तुत्वेन सम्बन्धः, स यदि कृत्स्नस्य
साध्यस्य साधनसम्बन्धः, स विषमव्याप्ते धूमादावपि नास्ति अथ
कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसम्बन्धः, सोऽप्येकस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधने
सम्बन्धाभावादनुपपन्नः अथ कृत्स्नस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधनेन
सम्बन्धः, एतदप्ययुक्तं न हि कृत्स्नेन साधनेन कृत्स्नस्य साध्यस्य
क्वचिदपि सम्बन्धः सम्भवति, प्रत्येकमेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात्
विषमव्याप्ते चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः, स्वभावो हि
स्वस्य भावो वा स्वमेव भावो वा, तत्र तज्जन्यत्वञ्चेत्तद्वितार्थः, तदा
समवायकलक्षायां व्याप्तावव्याप्तेः तदाश्रितत्वञ्चेत्तद्वितार्थः, तदापि
समवायेऽव्याप्तिः न हि समवायः क्वचिदाश्रितः संयोगस्यापि हेतु-
धर्मधूमत्वादयान्नाश्रितत्वं हेतुधर्मधूमत्वाद्यजन्यत्वाच्च नाप्यनौपाधिकः
सम्बन्धः उपाधरेव दुर्बलत्वात्, सुषुप्तत्वेऽपि दुर्बलत्वात्, सुषुप्तत्वेऽप्य-
न्योन्याश्रयात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादेर्व्याप्तिप्रसङ्गा-
धोनप्यहत्वात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः, व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि
देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यानुमिता-
वतन्त्रत्वात् अनुमितिकारणोभूतज्ञानविषयव्याप्तेरेव निरूपयितुमुचित-
त्वात् नापि साधनवद्विहात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिः वज्जेरपि धूमवद्विहात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् न हि धूमवति

महानस्य पर्वतीयवज्जेनात्यन्ताभावः इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ
 संयोगात्यन्ताभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वादेव्यापकताप्रसङ्गात्, प्रति-
 योगिविरुद्धस्वसमानाधिकरणत्वात्प्रतियोगिसाध्यसामानाधिक-
 रण्यं व्याप्तिः संयोगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिविरुद्धत्वाभावादिति
 चेन्न संयोगात्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धत्वात् अन्यथावच्छेद-
 भेदकल्पनावयव्यात् न हि कृतकत्वानित्यत्वयोर्द्वयर्थमवच्छेदभेदः
 कल्पयते नापि साध्यवैयधिकरणानधिकरणत्वम् केवन्तान्वयिनिसाध्य-
 वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं हि तत्, नापि
 यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपयत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः वज्रित्वस्यापि
 धूमसम्बन्धितावच्छेदकत्वात्, अधिकदेशट्टित्तितया तच्च तथेति चेत्
 व्यापकतावच्छेदकस्याधिकदेशट्टित्तरेष्यभ्युपगमात् धूमत्वस्यापि गगत-
 तत्वावच्छिन्नधूमट्टित्तितयाऽधिकदेशट्टित्तित्वात्, अतएव तद्वारणार्थं विधे-
 षणमिति चेत् तर्हि यद्, व्याप्यतावच्छेदकं तदेव सम्बन्धितावच्छेद-
 कत्वेनाभिमतमित्यभिमतं तथाचात्मान्ययः । एवञ्च यत् सामाना-
 धिकरण्यावच्छेदकरूपयत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिरित्यप्युक्तदोषाज्ञान-
 मिति चेत् अतोच्यते अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः अनौपाधिकत्वन्तु
 यावत्सम्बन्धविचारित्यविचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं यावत्समाना-
 धिकरणत्वात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसा-
 ध्यसामानाधिकरण्यं वा, यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसाध्यसामानाधि-
 करण्यमिति निरुक्तिद्वयार्थः, यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वं वा, बहुव्री-
 हिणा दुर्पञ्चमिदमिति चेत् अतएव तत्र भूयोदर्शनापेक्षा तर्कापेक्षा
 च । यद्वा साधनसमानाधिकरणत्वात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामाना-
 धिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावश्च वज्रित्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताको विवक्षितः तेन महानसीवधूमे पर्वतीयवज्जेत्यन्ताभावसा-
 मानाधिकरण्येऽपि न दोषः धूमवति वज्रिर्नास्तीति प्रतीतेरनुदयात्,
 द्रव्यत्वन्तु संयोगित्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणमेव न हि भवति
 द्रव्यं न संयोगीतिप्रतीतिः, संयोगानां प्रत्येकमव्याप्यट्टित्तित्वेऽपि संयो-
 गित्वसामान्यस्य व्याप्यट्टित्तित्वात् तस्यैव च व्यापकत्वात् । अनौपा-

विकल्पसुपाधिरितः उपाधिरेव दुष्परिकल्पनीय इति चेन्न साध्य-
व्यापकत्वे सति साधनायापकस्योपाधित्वात् तदुक्तं “साधने सौपाधिः
साध्ये निरुपाधिरुपाधिः” । ननु केवलसाध्याव्यापकोपाध्यव्यापक-
मेतत् यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्यार्थयत्वादित्यतोऽङ्गतरूपवत्त्वम्,
स श्यामो भित्तातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वम्, ननुऽङ्गतरूपवत्त्वम्
प्रत्यक्षत्वव्यापकम् आत्मनि गुणकस्यादौ च प्रत्यक्षे तदभावात् नापि
शाकपाकजत्वं श्यामत्वव्यापकम् काककोकिलजलदजम्बूफलदौ श्यामे
तदभावादिति चेन्न पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-
त्वस्य तथा विवक्षितत्वात्, पर्यवसितस्य साध्यं यत्तुसांवेच्छेदेनोपा-
धेर्व्यापकत्वसम्भनं तद्वर्मावच्छिन्नम्, प्रकृते वहिर्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रत्य-
क्षत्वस्योऽङ्गतरूपवत्त्वं व्यापकम्, अन्यव्यतिरेकाभ्यां नृहीतम्, औत्प-
त्तिकनरश्यामत्वावच्छिन्नं साध्यं प्रति चरकसुश्रुतादौ शाकपाकजत्वस्य
व्यापकत्वावधारणादेवमन्यत्वाप्युक्तम् । ननु नायसुपाधिपदवाच्यः,
तद्वर्माऽन्यत्र भासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ जवाकुसुमादि
विषमव्याप्नोपाधौ च व्याप्यत्वाभावात्तद्वर्मस्य साधनाभिमतोऽनवभासना-
दिति चेत् सत्यं समव्याप्त एवार्द्रं न प्रभववङ्गिमत्त्वादौ सत्य उपाधि-
पदप्रयोगः, अन्यत्र तु नोपः, गुणः व्यभिचारोच्चायकत्वम्, यद्वि-
यह्यापकव्यभिचारि तस्य तद्व्यभिचारित्वनियमात्, भवति च साध्य-
व्यापकस्योपाधेर्व्यभिचारि साधनम्, अतः साध्यव्यभिचारोति, यह्या-
पकाव्याप्यं यत् तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्यत्वमिहोच्चायकत्वं वा सत्प्र-
तिपक्षोत्पापकत्वं वा पक्षे उपाधेः साध्ययापकस्याभावात् साध्याभाव-
साधनात् तदुक्तं “वाद्युक्तसाध्यनियमन्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाष्यः
पर्यवसितं नियमयन् दूषकतावीजसाध्यात्” इति, उच्यते चायं
साधव्यभिचारानुसूतकर्माभावप्रतिकूलतर्कैः । यत्तु यह्यभिचारित्वेन
साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तत्र तृतीया न करणे
न हेतौ न प्रकारे न लक्षणे, न च यह्यभिचारित्वे न ज्ञातेन साधनस्य
साध्यव्यभिचारित्वं ज्ञाते इति पूरणीयम् अत्राज्ञानानोपाध्यव्यापनात्
सुदृढव्यभिचारस्योपाध्यव्यापनात्, योग्यतागर्भा तु दुर्निरूपा, व्यभि-

कारोक्तायकत्वव्यवस्थायां उपाध्युक्तावकाशक्यत्वाच्च पक्षेतरत्वनु उपा-
धित्वव्याक्रान्तमपि स्वव्याघातकत्वाप्नोपाधिः यथा पक्षे सन्दिग्धानै-
कान्तिकत्वम्, यदि हि तत्र न सन्देहस्तदा न पक्षता, यदि पक्षता
तदा सन्देहस्यावश्यक्यया सन्दिग्धानैकान्तिकत्वप्रोक्त्यात् अवशिष्टं
तत्त्वखेत्तव्यम् ॥ १४ ॥

* अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धस्यानपदेशः । १५ ॥ *

इदानीं वृत्तानां वर्तित्वमाशङ्कानाञ्च हेतूनां हेत्वाभावाद्विषयाय
हेत्वाभासप्रकरणमारभमाण आह ।

अप्रसिद्ध इति अव्याप्तोऽन्येहीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्तिकश्च
प्रसिद्धः एतेन व्याप्तिरूपविरुद्धयोः संघट्टः, असन् इति पक्षेऽसन्
अपक्षधर्म इत्यर्थः स च कश्चित् स्वरूपविरहात् कश्चित् सन्देहासमा-
धिविषयोरभावात् सिद्धसाधने, सन्दिग्ध इति पक्षे साध्यसदसत्त्वको-
टिकसंशयजनकः, स च संशयः समानधर्मदर्शनात् कश्चिदसाधारण-
धर्मदर्शनात् कश्चित् पक्ष एव हेतोः साध्यतदभावसाहचर्यदर्शनात्
स्याद्यः साधारणानैकान्तिकः, द्वितीयस्त्वसाधारणानैकान्तिकः तृतीयो-
ऽनुपसंहारी ॥ १५ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्मादश्लः ॥ १६ ॥ *

तत्र व्याप्यत्वासिद्धिविरुद्धस्वरूपासिद्धानामुदाहरणमाह ।

यत्र रासभयिण्डं पक्षीकृत्यायमसावयः विषाणित्वात् यस्तु
जान्त्रो नाशौ विषाणी, यथा शशश्चगात्रनरवानरादिरिति व्यतिरेक-
सहचारदर्शनाद्विषयान्नोक्तः प्रयुक्ते, तत्र व्याप्यत्वासिद्धस्वरूपासिद्ध-
विरुद्धानामुदाहरणमिदम् ॥ १६ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्माद्वीरिति चानैकान्तिकस्योदा-
हरणम् ॥ १७ ॥ *

अनैकान्तिकमुदाहरति ।

यत्र महिषं पक्षयित्वा अयं गौर्विषाणित्वादिति साधयति तत्र

साधारणानैकान्तिकता, यदा त्वाकारं नित्यं शब्दान्तरत्वादिति साध-
यति तदाऽस्यासाधारणानैकान्तिकता, एवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्या-
द्यस्यैकमात्रदशायामसाधारणानैकान्तिकमेव, यदा तु विपक्षबाधकत-
कायितारात् पक्ष एव साध्यं सिध्येत् तदा सपक्षवृत्तितान्त्रादयाम्
सहेतुरेव पक्षस्यापि सपक्षत्वात् तत्र व्याप्यपक्षधर्मतयाऽप्रमितोऽसिद्धः
स च त्रिविधः व्याप्यत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धः आन्तरासिद्धश्च तन्माह ही-
तव्याप्रको व्याप्यत्वासिद्धः, सत्त्वा एव व्याप्तेरप्यहात् व्याप्तेरभावाच्च
सम्भवथापि, तेमानुकूलनर्काभावादयोऽसिद्धभेदाः, स आद्यमसमर्थ-
विशेषणासमर्थविशेष्यासमर्थोभयसन्दिग्धासमर्थविशेषणसन्दिग्धासमर्थ-
विशेष्यसन्दिग्धासमर्थोभयभेदप्रपञ्चेन सहस्रधा भिद्यते सर्वत्र चात्र
सिद्धिविरह एवोद्भाव्यः । अत्रेदं तत्त्वम् हेतुत्वावत् केवलान्वयत्वव्यव-
तिरेकिकेवलव्यतिरेकिभेदान्निविधः तत्र सर्वधर्मिगतो धर्मः केवलान्वयो
यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वविशेष्यत्वविशेषणत्वनिवृत्त्यव्यात्यन्ताभावाप्रयत्नात्-
नाशशुब्धादिध्वंसात्यन्ताभावादयः, नञ्ज्ञाति तादृशं किञ्चित्, यत्र ते धर्मा
न विद्यन्ते, तथाच सर्वगतत्वम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा केवलान्व-
यित्वम् एतेषाञ्च स्वात्मवृत्तित्वेऽपि न दोषः तदुक्तं “प्रमाणं ग्रहणं ह्यतो
न भिन्नाभिज्ञते यतः” इति केवलान्वयिसाध्यको हेतुः केवलान्वयी अस्त्य-
च पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासम्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि
गमकत्वौपयिकानि, अन्वयव्यतिरेकिण्यस्तु हेतोर्विपक्षासत्त्वेन सह पक्ष,
केवलव्यतिरेकिणः सपक्षसत्त्वव्यतिरेकेण चत्वारि, तथाच वस्तु हेतो-
र्यावन्ति रूपाणि गमकत्वौपयिकानि तदन्यतररूपहीनः स हेतुराभासः
एवञ्च गमकत्वौपयिकान्यतररूपमन्यत्वं हेत्वाभासत्वं तेनान्यतररूपमन्य-
न्यत्वस्य निश्चययत्सन्देहोऽप्यनुमितिप्रतिबन्धकः वादिहेतोरसाधकतासा-
धकः न च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोर्हेतोरन्यतररूपमन्यतया
हेत्वाभासत्वापत्तिः केवलान्वयिनि विपक्षासत्त्वस्य केवलव्यतिरेकिणि
सपक्षसत्त्वस्य गमकत्वौपयिकत्वाभावात् एवञ्चात्रयासिद्धस्वरूपासिद्ध-
भगासिद्धानां पक्षसत्त्वरूपविरहादाभासत्वम्, व्याप्यत्वासिद्धमिदं सा-
धारणानैकान्तिकानां विपक्षासत्त्वरूपवैकल्यात्, साधारणानैकान्ति-

कातुपसंहरिणोः सपक्षसत्त्ववैकल्यात्, बाधितसत्प्रतिपक्षितयोरबा-
धितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वविरहात्, एवं सोपाधित्वाप्रयोजकत्वयोरपि
विपक्षः सत्त्वनिश्चयाभावादनसकत्वम्, अतुकूबतर्काभावप्रतिकूबतर्कयो-
रपि विपक्षासत्त्वनिश्चयविरहात्, एवं साध्यविकलसाधनविकलबोभ-
विकलदृष्टान्ताभासानां यदि हेत्वाभासविधया दोषत्वं तदा
सपक्षसत्त्वनिश्चयात्, यदि स्वातन्त्र्येण दृष्टान्ताभासतया तथापि द्वारं
हेतोः सपक्षसत्त्वनिश्चय एव, अतुपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकास्तु
न्यूनाप्राप्तकावनिष्प्रहस्यानपर्यवसन्ना एव, आत्मान्नयान्योन्यान्त्रयचक्र-
कानवस्थास्तु व्याप्तिनिश्चयं विषटयन्तः सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वान्यतर-
रूपविकल्पा एव हेत्वाभासनामासादयन्ति, तत्र पक्षे साध्यसदसत्त्वको-
टिकबंधवैकल्यं हेत्वाभासः सव्यभिचारः, पक्षे साध्याभावनिश्चयफ-
लको हेत्वाभासो विरुद्धः, व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरुद्धोऽसिद्धः,
बाधसत्प्रतिपक्षौ तु काश्यपीये मते न स्वतन्त्रौ तत्र बाध आन्त्र्यासि-
द्धावनेकान्तिके वा पर्यवस्यति तदुक्तं “बाधायामपक्षधर्मो हेतुरनेका-
न्तिको वा” इति सत्प्रतिपक्षोऽप्यन्यतरत्र व्याख्यादिरूपयमापादयन्
अनेकान्तिकादावेव पर्यवस्यति । दृष्टिकारस्तु “अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽ-
सत् सन्दिग्धज्ञानपदेषः” इति सूत्रस्य चकारस्य बाधसत्प्रतिपक्षसमुच्चया-
र्थतामाह तेन “सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाळाः
पक्षे हेत्वाभासाः” इति गौतमीयमेष मतमनुधावति, परन्तु “विरु-
द्धासिद्धसन्दिग्धसन्निष्कं काश्यपोऽग्रणीत्” इत्याद्यभिधानात् सूत्रकार-
कारणो हेत्वाभासतित्वे, चकारस्तूक्तसमुच्चयार्थ इति तत्त्वम्, अन्यगौर-
वभावात् प्रपञ्चो न कृतो मयूखे विस्तरोऽन्येष्टव्यः ॥ १७ ॥

* आत्मीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्विष्यते तदन्यत् ॥ १८ ॥ *

इदानीं हेत्वाभासविशेषमस्य फलमाह ।

आत्मीन्द्रियार्थसन्निकर्षात्तावज्ज्ञानरुपयते तज्ज्ञातानि सिद्धं
असिद्धविरुद्धानेकान्तिकेभ्योऽन्यत आभासमित्यर्थः । तथाहि ज्ञान-
मात्रसुभवया सिद्धम्, ज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्यत्वाद्गूपादिषदिति वा,

प्रत्यभिज्ञारूपतया वा बोद्धव्यमप्यहं बोद्धं श्रूयामीति, तत्र ज्ञान-
गतं कार्यत्वं नास्ति यद्विषयत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतो
दृष्टेऽन विरोधाभावात्, न चानैकान्तिकम्, तत एव, तथाच ज्ञानत-
कार्यत्वगुणत्वहारा सामान्यतो दृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि चिद्वत्, प्रत्य-
भिज्ञानान्तु भिन्नकर्मकेभ्यो व्यावर्तमानमेककर्मकतायां पर्यवस्यति न
च बुद्धिचेतन्येऽपि कार्यकारणभावनिवन्धनमेव प्रतिबन्धनम्, प्रत्य-
गुर्वुद्योरपि प्रतिबन्धानप्रसङ्गात् । उपादानोपादैवज्ञानप्रसक्तं नास्ति
स च प्रतिबन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य इवधर्मतया बुद्धाव-
सम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्वतुभूतप्रतिबन्धानाहु-
पपत्तेः, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते.
स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च काशा-
न्तरस्यतो प्रतिबन्धानेऽसामर्थ्यात्, आद्यविज्ञानसन्तानः प्रवृत्ति-
विज्ञानसन्तानादन्य एव अर्था च प्रतिबन्धातावेति चेत् स यदि स्थिरः
तदा सिद्धं नः समोहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपचेत् तदा पूर्वोपादान-
तिष्ठते, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञा-
नातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः । अहमिति बुद्धिधारेव प्रमाणमिति
चेत् भयम् तत्र यदि प्रवृत्तिविज्ञानान्याद्यविज्ञानमेव चेदुपादत्ते
तदा प्रवृत्तिविज्ञानानाहुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात् उपा-
दानताव्याप्तत्वाच्च निमित्ततायाः, नाऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि
सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्ववक्ष्यत्वात् प्रवृ-
त्तिसन्तानाद्यविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति
चेत् तर्हि किमपराहमवयविसंयोगादिभिः, व्यासच्छ्रुतितायास्त्वदा-
प्यभ्युपगमात् तस्माज्ज्ञानेनावयवतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिबन्धानं स्थिर-
त्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । यथा निम्ना बुद्धिनांत्मानं कार-
णत्वेन नमविदुर्महतीति साङ्ख्यमतनिरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते
“आत्मेन्द्रियाद्यसंज्ञिकपाण्डु यद्विषयते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं यत्त्वयो-
च्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरूपव्यभिचारीमिति हि पर्यायाभिधानं,
तच्चात्मादिस्मृतिवर्षादुत्पन्नम् अन्यदेव तदभ्युपगतादन्तःपरस्यादित्यर्थः

तथाच भवति तत् आत्मनो विष्कम्भित भावः ॥ १८ ॥

* प्रवृत्तिनिवृत्तौ च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परव लिङ्गम् ॥ १९ ॥ *

आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह ।

प्रत्यगात्मनोति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रवृत्तविशेषो ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्मणी चेष्टावस्थे ज्ञेयते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत्, स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवर्द्धति परात्मानुमानम् ॥ १९ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे तृतीयाध्यायस्याद्य-

माङ्गिकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* आत्मोन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् । १ ॥ *

हेतुहेत्वाभावविवेकः आह्निकार्थः । इदानीमात्मपरोक्षाशेषं वर्तयिष्यन् इदं शक्यमनुमानेन मनःपरोक्षाभवतारयन्माह ।

मनोगतिमात्मनो लिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्तत्वेन च परोक्षितं भवति तदा यत्पेरितं मनः इन्द्रियान्तरादभिमतविषयप्राप्तिश्च इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमवृत्तनम् । आत्मोन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकर्षे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्त-
ज्ज्ञान इत्यर्थः ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायौगपद्यसम्प-
द्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुणमूल्याद्व्यत्वात् कावचत् ज्ञानासम्भा-

विकारसंबन्धोभाधारत्वादात्मवत् स्पर्शात्मनाभाववत्त्वादाकाशवदित्यादि
वैभवंसाधकं प्रमाणमिति चेत् मैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रि-
यसन्नित्वात्ततः सर्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं स्यात्, कार्यविरोधाच्चेव-
मिति चेन्न न हि सामग्र्यो विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्व-
रासनत्वादिविरोधाय विभ्येत्, चित्तरूपवत् चित्ताकारमेव वा स्यात्,
भवत्येव दीर्घशब्दोभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्,
तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येमीति कथमनुव्यवसाय इति
चेन्न शीघ्रसञ्चारिभनोजनितेषु पञ्चसु सूक्ष्मपनीतज्ञानेषु यौगपद्याभि-
मानात्, व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्, बुभु-
त्वाधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुत्वायां सर्वविषयकसर्वेन्द्रियप्रसङ्गात्
बुभुत्वाया अपि अभिमतायं पाह्नीन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात्
तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्ययानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः, ततो-
धर्मिण्याहकमानवाधिताः वैभवहेतवः किञ्च मनोवैभवे प्रादे मे सुखं
शिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्याणाम-
समवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्, तत्रापि सुखादीनामणु-
देशोपत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्यं स्वदेशे जनयत्येवेति
नियमात् तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननावि-
रोधात्, ममापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्ग-
प्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजो-
ऽवाविति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अवच्छेदभेदेनोभावव्यविरु-
द्धाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वकारणाधीनत्वात्
अजयोस्तु तदभावादिति दिक् ॥ १ ॥

* तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥ *

ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदि-
त्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुपपत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया
तत्राच तस्य द्रव्यत्वं तित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह ।

यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुर्गुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाद्

द्रव्यम्, यथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनो गुणवत्त्वं द्रव्यं,
न हि तस्य इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न
स्यात् किञ्च सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात्
रूपादिसाक्षात्कारवदितोन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञान-
कारश्चमनःसंयोगान्नयत्वमित्यवत्सिद्धमेव मनसो द्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च
तस्यानाश्रितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनान्श्रितत्व-
मिति ॥ २ ॥

* प्रयत्नायोगपद्याज्ज्ञानायोगपद्याच्चैकम् ॥ २ ॥ *

तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह ।

मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे बह्वनि मनांसि
सुखादा ज्ञानप्रयत्नानां योगपद्यां स्यात् यत्तु नत्तंकीकरवरणाङ्गुलीषु युग-
पत् कर्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं
मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यदवस्थयोग्यात्मविशेषगुणानां
योगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्व-
चतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे हेत्वीणि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि
युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, योगपद्याभि-
मानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनस-
स्तिक्तो गुड इति ज्ञानद्वययोगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति,
द्वित्विच्छिन्नमोक्षामुजगादावपि अवयवद्वये कर्म खड्गगाद्याभिघाताद्वा मनस
काशु सञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन पण्डमनोन्तरप्रवृत्त्याद्वा । यत्तु
मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्सङ्ख्योचनिकाशाभ्यां ज्ञानवैगपद्यायो-
गपद्ये इति तत् तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् ॥ २ ॥

* प्राणापाननिमेषोक्तेष्वजीवनमनोगतौन्द्रियान्तरवि-
काराः सुखदुःखेच्छादेषप्रयत्नाद्यात्मनो लिङ्गानि ॥ ३ ॥ *

इदानीं ऋद्धलङ्घनप्रयोजनसादृश्यद्वेषात्मपरीक्षाशेषं वर्तविषय-
माह ।

प्रसिद्धिज्ञानमेव केवलमात्मनो विवृणोति न मनस्यं प्राणादयो-
ऽपि सन्ति आत्मनो विवृणोति तथाहि शरीरान्तर्धारिणि समीरणे
प्राणापानवृत्तये जड्वाधोगती उत्क्षेपणवृत्तये सुषुप्तादाविव
प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद् भवतः स नूनमात्मा, न हि
तिर्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्ययो विना प्रयत्नात्, न
च यिरुद्धदिक्रियोर्वायोः सन्निवयोर्विरोद्धर्गतिः स्यादिति वाच्यम्
एवं सत्यूर्ध्वगमनमेव स्वाक्षत्वधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्यग्गमनम्,
तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्ध्वमधो वा प्रेरयति, सुषुप्ति-
दशायां कथं प्राणापानवोर्ध्वाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्ना-
भावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सङ्गात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते
एवं निमेषोन्मेषादपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमाद्यतः तथाहि निमेष-
स्वावत् व्यधिपञ्चण्योः संयोगजनकं कर्म उत्क्षेपस्तयोरेव विभागजनकं
कर्म एते च कर्मणो नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरसुप्त-
व्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्यते यथा दारुपुलकनर्तनं कस्यचित् प्रय-
त्नात् तथाऽव्यधिपञ्चनर्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते, एवं जीवन-
मप्यात्मनिर्जन्म तथाहि जीवनपदेन जल्लयया जीवनकार्यं दृष्टिगत-
भग्नसंरोहणादि लज्जयति । तथाच यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य
निर्माणं करोति, लघोद्यो वा गृहं वर्द्धयति तथा देहाधिष्ठाता गृह-
स्थानीयस्य देहस्याङ्गारादिना दृष्टिसुषुप्तं करोति क्षतञ्च भेषजादिना
प्ररोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव
देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति, एवं मनोगतिरप्यात्मनिर्जन्म तथाहि
मनस्तापन्यूनं मणु वेति पूर्वप्रकरणे सावितम्, तस्य चाभिमतविषय-
प्राहिण्य इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रतिषेधानाधीनम्, तथाच यस्मि-
न्प्रतिषेधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोष्ठाव-
स्थितो दारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेर-
यति, ननु दारुपुलकनर्तयिता गृहपतिर्दारको वा न शरीरादव्यो यो
दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीरमेव चेतन्यान्वयः सङ्गद्वाराऽसदत्वात्, भवति
हि शरीरं गृहं शूलोऽहमित्याद्यङ्गद्वारासामानाधिकरण्येन प्रत्ययः

यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने वारुण्ये वा अरति तत्र चैतमेतदवच्छरीर-
भेदेऽपि अरणं न स्यात् “नान्यदृष्टं अरन्ध्रः” इति तत्र चैतमेतदयो-
र्भिन्नसन्नानत्वेन प्रतिसन्धानं नाऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्नानैकत्वात्
कार्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुपपत्त्यात् इति तत्र ब्रूमः पित्राऽनु-
भूतस्य पुत्रे चापि अरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदपक्षो बाधक इति चेत्
दृष्टेन बालशरीराद्भेदेनैव स्वशरीरस्य यद्वात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः
अनुपलब्धपितृकस्य बालस्य शरीरभेदाप्यहस्यापि सत्त्वात् मम शरीर-
मिति ममकारसामान्येनाहङ्कारस्य भानात्, ममात्मैत्यत्वापि तथेति
षेद्य तत्र ममकारस्योपचारिकत्वात् राहोः शिर इतिपदभेदेऽपि षष्ठ्यु-
पपत्तेः, हिंसादिफलञ्च कर्त्तारि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पात-
कमिच्छतो भूतचैतनिकस्य कृतज्ञानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक् ।
इन्द्रियान्तरविकारात् स्वल्पं दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरदिल्लस्य वा
रूपविशेषमहचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलमुपलभमानस्य
रसगङ्गिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंभवः, स च नास्त्वरसानुमितिसन्तरेण,
अनुमितेर्न व्याप्तिस्त्वितिसन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न
व्याप्त्यनुभवसन्तरेण, स च न भूयोदर्शनसन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा
नैकं कर्त्तारसन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथाच गौतमीयं
सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलि-
ङ्गानि द्रष्टव्याः । तथाहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा
कार्यवस्तुत्वात् गुणत्वाद्वा रूपादिवदितोतरबाधमहकृतं सामान्यतो
दृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्य-
ष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रि-
तत्वं प्रकारमनादाय पर्थ्यवस्यति यत्र तु प्रथमं न बाधावतारस्तत्वा-
ष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिसाध्यमिति विभागः, व्यापकता-
वच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तच्छम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्थ्य-
वस्यति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथा दृष्टुकं कार्यानाश्रितं सत्
क्वचिदाश्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिर्न
स्यात् ॥ ४ ॥

* तस्य द्रव्यत्वमित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥ *

ननु सिध्यत आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्य-
मित्यत आह ।

यथा वायुपरमाणोरवयवकल्पनायां न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथा-
ह्नोऽपि, यथा गुणवत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* यन्नदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं चिह्नं
न विद्यते ॥ ६ ॥ *

पूर्वपक्षमाह ।

सन्निकर्षे सति अयं यन्नदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति तदा दृष्टं
प्रत्यक्षतो नृहीतव्याप्तिकं चिह्नं नास्ति यथा वक्त्रिणा प्रत्यक्षेण सङ्-
घटितो नृहीतो धूमो वक्त्रो दृष्टं चिह्नं तथात्मसाधकं चिह्नं दृष्टं
नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* सामान्यतो दृष्टाद्याविशेषः ॥ ७ ॥ *

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टचिह्नस्याभावेऽपि सामान्यतो दृष्टमेव
चिह्नं भविष्यति न हि ततो नास्तुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षो
आह ।

सामान्यतो दृष्टमपि चिह्नं भवति न तु तत्र आत्मत्वेन सप्तद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीनां कश्चिदान्वित-
त्वमात्रं सिध्येत् तस्य नात्मजननौघिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष
इति ॥ ७ ॥

* तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥ *

तत् किं योऽपहतपाप्मा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक एवे-
त्याशङ्क्य स एवाह ।

आगममात्रसिद्ध एवात्मा नत्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोदृष्टयोर्लिङ्ग-
योरभावात् तस्मात् सत्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उल्ल-
स्यते न तु जननप्रत्याक्षिकया, तथाच जननप्रयोजनकमिदं तन्ममत-

नमः, दृष्टं हि भूतदृश्यजनदीर्घलरबादावुपदेयमात्मादेव साक्षात्कारि-
रिज्ञानम् ॥ ८ ॥

* अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकासागमिकम् ॥ ९ ॥ *

तदेवं त्विमिः सूत्रैः पूर्वपक्षे सिद्धान्तवाद्याह ।

नागममात्रं प्रमाणमात्मनि किन्त्वहमिति-पटमात्मपदं वा
साभिधेयं पदत्वात् षटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः । ननु
पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादि-
तोऽहमिति पटस्य व्यतिरेकाद्याहृत्तेरित्यर्थः । न हि भवत्यहं पृथिवी
अहमापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः अहं
दिक् अहं मन इति व्यपदेशः प्रत्यक्षो वा, शरीरे भवतीति चेन्न
परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्या-
निरुक्तेः सम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्यक्षाच्च तत्त्वितमपि सामा-
न्यतोऽहमेव तच्च विशेषापर्यवसन्नमिति दूषितमेवेति चेन्न अहम्यदे-
ऽहन्त्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथाच पञ्चधर्मावच्छादनाहन्त्वस्य प्रवृत्ति-
निमित्तत्वं पर्यवसन्नं तच्चानन्यसाधारण्यमेवेति विशेषनिष्ठः एवं
सामान्यतो दृष्टादपि बाधसहजताद्विशेषसिद्धिः यत्प्रोक्तं अत्रणादेव
साक्षात्कारः किमनेनेति तदयुक्तम् न हि मनमनन्तरेण मज्जशु-
कस्याप्रवृत्तामलच्छान्तम्, न च तदन्तरेण तत्र निदिध्यासनाधिकारः,
न च निदिध्यासनमन्तरेण सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनमस्तत्त्वसाक्षा-
त्कारः, लब्ध्यावादेव हि कामादुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः,
न हि शाब्दमातृमामिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनमनं दिङ्प्रोक्तो
दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्केतमह इति
चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासक्त्या-
त्मपहः कथमन्यथाऽहं सुखो जानामीत्यादि यते दुःखीत्यादिप्रत्यक्षः
नक्षयमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्यक्षवत् अस्यापि निश्चि-
तवस्तुकत्वात्, न वैज्ञिकः, विज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्,
नापि शाब्दः, तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽहमिति चेत्,

तर्हि कश्चिदनाभासविषयोऽपि न ह्यप्रमितमारोप्यते इत्यावेदयि-
ष्यते ॥ ८ ॥

* यदि दृष्टमन्वत्तमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥ १० ॥ *

एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह ।

इतिगदो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे-क्तप्रत्ययान्तम्, अन्व-
यमित्यध्यक्षं तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यज्ञदत्त इति प्रकारकं
दृष्टं दर्शनं अन्वयमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयासेन “न हि करिषि
दृष्टे चीत्कारेण तमनुमितेऽनुमातारः” ॥ १० ॥

* दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृष्टत्वात् प्रत्यक्षवत्
प्रत्ययः ॥ ११ ॥ *

अत्र सिद्धान्त्याह ।

दृष्टे प्रत्यक्षेण गृह्यते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतसामयोजे सति
एक एव शब्दैर्वायक एव प्रत्ययः, प्रत्यय इति निरस्तसमस्तविश्वमा-
शङ्कित्वाह, कुत एवमित्यत आह दृष्टत्वात् प्रमाद्यसंज्ञेनान्यथा-
भावशङ्कानिवर्त्तनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा
दूरान्तोऽयमप्रत्यक्षे सत्यपि संवादार्थं बलाकारलिङ्गेनापि तदनुमानं
तदुक्तम् “प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यनुमानेन बुभुक्षुन्ते तर्करविकाः” इति,
इदमत्राकृतम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासत एव तथापि
अहं गौरः अहं कथ इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो न तथा
स्वेमानभासादयति विद्युत्सम्पातसञ्जातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन अन्व-
यथासिद्धेन ज्ञानान्तरसत्त्वद्यमानं पूर्वज्ञानमेव स्थितिकरोति । किञ्च
“त्रोतव्यो मन्त्रव्यः” इत्यादिविधिवोधितस्वात्ममनस्य दृष्टसाधनत्वा-
यमतो अनुमित्याऽवश्यमात्मानुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यास-
नासम्भवे साक्षात्काराभावेऽप्यवर्गासम्भवादिति भावः । अहं देवद-
त्तोऽहं यज्ञदत्त इति प्रतीतिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं
प्रवर्तितम् ॥ ११ ॥

* देवदत्तो गच्छति यन्नदत्तो गच्छतीत्युपपाश-
च्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥ *

ननु यदि यन्नदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यन्नदत्तो गच्छ-
तीति गमनसामानाधिकरण्याभानमतुपपन्नमित्यत आह ।

अस्मि हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मम
शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकर-
ण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि
देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिर्जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगो
यथार्थ एव च प्रत्ययः तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत्
तदौपचारिको बाह्यत्वः ॥ १२ ॥

* सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥ *

अत्र शङ्कते ।

तुशब्दः पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः
प्रबोधश्च दृश्यते तत्र क मुख्यः क औपचारिक इति सन्देहः ॥ १३ ॥

* अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परमाभावादर्थ-
न्तरप्रत्ययः ॥ १४ ॥ *

समनपक्षे ।

अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये च प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्ययः
अवसर्गः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र
परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पयितुमर्हितः
अदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा वहिरिन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं
मानसप्रत्यक्षं मानसश्चावमहमिति प्रत्ययः वहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरे-
षापि जायमानत्वात् अहं दुःखो अहं सुखो जाने वते इच्छास्यह-
मिति योग्यविशेषणुषोपहितस्वात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं
लैङ्गिको लिङ्गातुसंज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शब्दः शब्दाकल-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मात्मानस एव मनसश्च वहिरस्मात्तन्मये च

शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः । किञ्च यदि शरीरे स्यात् परशरीरे
स्यात्, स्यात्तन्नि यदि स्यात् तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परा-
त्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेष-
गुणोपपत्तेः तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीघ्रं किन्तु
द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपपत्तेः प्रत्यक्षं भवति,
आकाशमपि तर्हि शब्दोपपत्तेः प्रत्यक्षं स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि
त्रोत्तं द्रव्यपाहकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्यात्, आत्मनोऽपि
नीरूपत्वं तस्यमिति चेत् वह्निर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपव-
त्त्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रत्यगित्ययं शब्दोऽन्यव्यावृत्तमाह ॥ १४ ॥

* देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीर-
प्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ २५ ॥ *

पुनः शङ्कते ।

अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्ययः शरीरं प्रत्यक्षं
विषयो यत्र स शरीरप्रत्ययः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावत्
प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः स उपचार आभिमानिकः
यतोऽहं गौरः अहं कथः सोभागिनोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः
प्रत्ययाः प्रयोगाद्युपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥ *

विद्वान्तमाह ।

तुशब्दोऽयं विद्वान्तमभिव्यनक्ति उपचारोऽवमाभिमानिकः किन्तु
शरीर एवावमहस्यत्यत्र इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच
प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटलाघिलेन विशेषावधारणाय वदितव्यं तत्र
यत्र क्रियमाणे निमीषिताण्यस्याप्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने
वह्निर्द्रव्यागोचरे वस्तुनि स सन्तव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि
स्यात् चक्षुर्नरेण्येष च न स्यात्, अहं कथः क्यूबो वा सुखीति
कथं सामानाधिकरस्यमिति चेन्न सुखाद्यप्यहोदकत्वेनापि तत्र शरीर-

भानसम्भवात् सिंहादावदिहं गहनमिति वत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे
समारोप्यते मनसोपस्थितम्, त्वनिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम्
उष्णं शरीरमिति वत् ॥ १६ ॥

* न तु शरीरविशेषाद् यन्नदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं
विषयः ॥ १७ ॥ *

सिद्धान्तमुपष्टेयमाह ।

ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा
यन्नदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परमिदं तथा ज्ञानसुखादिकमपि
मित्रमेव तथाच यथा यन्नदत्तस्येहं शरीरं तथा यन्नदत्तस्य ज्ञाने
सुखादौ वाऽनुत्पन्ने अहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं
विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञाना-
दीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां
शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य
भेदादित्यर्थः तथाच शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं न तु विषय इति ल्यबन्तोमे
पक्षमी ॥ १७ ॥

* अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्वातिरेकाव्यभि-
चाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥ *

नत्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आका-
शवत्, तथाचाहं कश्चि गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः,
कचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमा-
नानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पवित्तुसचितम्, यद्यौष्णं
सुरभिजलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरौष्ण्यसौरभयोर्युक्ते समा-
रोपः, न त्वेतदनुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रविद्धजलमन्तरेणान्यविषय-
त्वम्, तथाऽहमित्यप्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकान्तु कदा-
चित्समारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्तेव सुखाद्याधारत्वेन
यत् कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि पक्ष इत्यत आह ।

अवमर्शः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शब्दो
नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्
प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निरवयवत्वञ्च यद्वाधकसक्तं तद्वहिरिन्द्रिय-
प्रत्यक्षतायां भवति तत्र हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्,
मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं
स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवह्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धे-
रिति यथा चित्त्वादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारी निवत-
स्तेन तदान्वयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एव-
मिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदान्वयेणापि अष्ट-
द्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा
न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति अहमितो-
तिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं शब्दलिङ्गातुसन्धानमन्त-
रेण निमीलितानस्य यदुत्पद्यते तन्मुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमा-
णसिद्धेन उपपादनीयम्, न तु शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेका-
व्यभिचारात् मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पूरणी-
यम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि यन्मगौरवमिवा त्यक्तानि भव्युल्ले-
ख्येष्टव्यानि ॥ १८ ॥

* सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ १९ ॥ *

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानात्मप्रकरणमारभते
तत्र पूर्वपक्षसूत्रम् ।

एक एव आत्मा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःखज्ञानानां
निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्ति-
रविशिष्टैव यतः । यद्यात्मभेदसाधकं लिङ्गानन्तरं भवेत्तदा सिध्येदा-
त्मभेदः, न च तदस्ति, यथा तत्तद्विशेषावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि
शब्दलिङ्गाविशेषादेकमेवाकाशम् योग्यपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक
एव कालः पूर्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक् ॥ १९ ॥

* व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥ *

सिद्धान्तमाह ।

नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः यथा
कश्चिदाद्यः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् सुखी, कश्चिद् दुःखी, कश्चिदुष्वा-
भिजनः, कश्चिद्वीचाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, कश्चित् जात्या इतीयं
व्यवस्था आत्मभेदमन्तरेणाहुपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदम्, न च
जन्मभेदेन बाह्यबौमारवार्त्तिकभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा
व्यवस्था तथा चैतन्मेवादिदेहभेदेऽपि स्यादिति वक्ष्यं काष्ठभेदेन विरु-
द्धधर्माध्याससम्भवात् ॥ २० ॥

* शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥ *

प्रमाथान्तरमाह ।

शास्त्रं श्रुतिः तयाऽप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि “हे
ब्रह्मणो वेदितव्ये” इत्यादि तथा “हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं
शृणुं परिषस्वजाते” इत्यादि ॥ २१ ॥

इति त्रीयाहूरे कषादक्षत्रोपकारे तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥ *

• पृथिव्यादीनां नानासङ्ख्यं लक्षणं परीक्षां निर्वर्त्य प्रकृतेर्लक्ष-
कारणतां साङ्ग्याभिरतां निराचिकीर्तुः परमाणूनां सूक्ष्मकारणत्वं
पृथिव्याद्यन्तर्भावश्च सिषाधयिषुर्नित्यत्वसामान्यलक्षणं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् पदसंस्कारात् तदेवं घटादीनां व्यवच्छेदः ।

तथापि प्राग्भावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह इदिति सत्ताद्योगोत्तरः ।
समवायविशेषपदार्थयोः सत्तैर्कार्यसमवाय एव सत्ताद्योगः सामान्या-
न्तरस्य सत्तायाश्च सत्प्रत्ययविषयतैव सत्ताद्योगः यच्च प्रत्ययो वस्तुसङ्घ-
पमात्रनिबन्धन इत्यन्यदेतत् न चान्यत्रापि तथैवास्तु किं सत्तवेति
वाच्यम् अनुगतमतेस्तत्सिद्धेरुक्तत्वात् ॥ १ ॥

* तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥ *

नित्यसामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकृत्याह ।

तस्य परमाणोः, कार्यं घटादि, लिङ्गम्, तथाच गौतमीयं
सूत्रम् “व्यक्तात् व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षप्राभाण्यात्” इति, अवय-
वावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि निरवधिः स्यात् तदा मेरुसर्प-
पयोः परिमाणभेदो न स्यात् अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् न च
परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्यं सङ्ख्याविशेषा-
भावात्तयोरप्यनुपपत्तेः, प्रत्ययावधिः स्यादिति चेत् अन्यस्य कस्य-
चिद्विरवयवत्वे प्रत्ययस्यैवानुपपत्तेः अवयवविभागविनाशयोरेव द्रव्य-
नाशकत्वात्, विभागश्च नावधिः तस्यैकान्ययत्वानुपपत्तेः तस्माद्विरव-
यवं द्रव्यमवधिः स एव परमाणुः । न च त्वसरेणुरेवावधिः, तस्य चाक्षु-
षद्रव्यत्वेन महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाच्च, महत्त्वस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे कार-
णत्वम् अनेकद्रव्यवत्त्वमादायैव, अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् कस्य कार-
णत्वम्वेत्, न च त्वसरेणोरवयवा एव परमाणवः, महद्द्रव्यारम्भक-
त्वेन तेषामपि सावयवत्वानुमानात् तन्तुवत् कपालवच्च तस्मात् यत्
कार्यद्रव्यं तत् सावयवम्, यच्च सावयवं तत् कार्यं द्रव्यम्, तथाच
यतोऽवयवात् कार्यं त्वं निवर्तते तत्र सावयवत्वमपीति निरवयवपर-
माणुविद्धिः तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “सा च त्रिविधा नित्या चानित्या
च” इति ॥ २ ॥

* कारणभावात् कार्यभावः ॥ ३ ॥ *

इदानीं परमाणो रूपादिविज्ञेये प्रमाणमाह ।

रूपादीनां कारणे सङ्गावात् कार्ये सङ्गावः कारणगुणपूर्वका
हि कार्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथा दर्शनादित्यर्थः ॥ १ ॥

* अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥ *

इदानीं सर्वानित्यतावादनिराकरणादाह ।

विशेषण इति षष्ठ्यान्तसिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्यात्
यदनित्य इति प्रत्ययः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् नञ् उत्तरपदार्थनिषे-
धार्थत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति स्यात् भवति च ततो
नित्यमस्तीति सिद्धम्, यद्वा अनित्य इति न नित्यः परमाणुरित्यनेन
प्रकारेण नित्यस्य त्वया प्रतिषेधः कर्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रति-
षेधो न सिध्यति सिद्धासिद्धिप्रतिहतत्वात् स्तूलञ्चैवं योजनीयम्
अकारः स्तूलन्त्र एव प्रतिषेधवचनः “अमानोनाः प्रतिषेधवचनाः”
इति तथाचानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधस्वरूपं
तेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपम्, तच्च न सम्भ-
वतीति शेषः ॥ ४ ॥

* अविद्या ॥ ५ ॥ *

ननु परमाणुनं नित्यः भूतत्वात् घटवत् एवं रूपवत्त्वरसवत्त्वा-
दयः प्रत्येकं हेतव उद्भेदाः एवं घटकेन युगपद्भूयोगात् परमाणोः
प्रकृतता तथाच सावयवत्वात् अव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वात् । किञ्च
परमाणोर्मध्ये यदाकाशमस्ति तदा सन्निहृत्वेनैव सावयवत्वम्, अथ
नास्ति, तदाकाशस्यासर्वगतत्वप्रसङ्गः । किञ्च जायावत्त्वात् आवृत्तिस-
त्वात् । अपिच यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिष्वणिकत्वसाधकानुमाना-
दपि परमाणोरनित्यता, तथा चैतावती चेदनुमितिपरम्परा तदा
कथमुच्यते परमाणुर्नित्य इत्यत आह ।

परमाणोरनित्यत्वविषया सर्वाप्यनुमितिः अविद्या अमरूपा
आभासप्रभवत्वात् आफाततो धर्मिष्ठाङ्गकमानकाधः सर्वत्र विपक्षबाध-
कप्रमाणानुत्पत्त्याद्याप्यत्वासिद्धिः क्वचित् स्वरूपासिद्धिरित्यादि समान-
तन्त्रेऽन्वेष्टव्यम् ॥ ५ ॥

* महत्त्वेनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाधीपत्वविः । ६ । *

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्यते रूपवत्त्वस्यै-
दत्तादयश्चैन्द्रियकत्वप्रयोजकास्तथैवोपपादिता इत्यत आह ।

महति महत्त्ववति द्रव्ये महच्छब्दात् परिमाणवाचकात् गुण-
वाचकानां महतो बोधात्, अनेकद्रव्यवत्त्वादिति अनेकं द्रव्यमा-
त्रयो जस्य तदनेकद्रव्यम्, तद् यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् तद्भावसा-
क्षात् अनेकद्रव्यवत्त्वात्, एवं सति वायुरपि प्रत्यक्षः स्यादत उक्तं
रूपाच्चेति उद्भूतादनभिभूतादिति वक्ष्यते, उपलब्धिरिति वहिरिन्द्रि-
येणेति शेषः तथाच परमाणोर्महत्त्वाभावादनुपलब्धिरित्युक्तं भवति,
अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्यान्वितान्वितत्वम् अवयवबहुत्वाधीनमह-
त्त्वान्वयत्वं वा । न च महत्त्वेनैवानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धमिति वाच्यं
वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, अन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिर्न तु जनकेन
जन्यस्येति चेन्न जन्यजनकयोर्युगपदन्वयव्यतिरेकस्य हेऽन्यथासिद्धाभावात्
अन्यथा भ्रामण्यादिना दृष्टादीनामन्यथासिद्धिप्रसङ्गात्, महत्त्वोत्कर्षात्
प्रत्यक्षतोत्कर्षो दूरादाविति चेन्न अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यापि तत्र
सम्भवादिनिगमनाविरहात् किञ्च मर्कटकीटसूत्रजाले हस्तचक्रदयादि-
मिते दूरादप्रत्यक्षे मर्कटमात्रप्रत्यक्षताऽनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षाधीनैव मह-
त्त्वोत्कर्षस्य जाले वर्तमानत्वात् एवं सूक्ष्मतनुवटितपटादौ दूरत्वे
महत्त्वोत्कर्षेऽपि सत्यपरिमाणसुद्वरादिप्रत्यक्षे द्रव्यम् ॥ ६ ॥

* सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायीरमु-
पलब्धिः ॥ ७ ॥ *

नन्वेवमपि मध्यन्दिनोत्काप्रकाशस्य चाक्षुषस्य रश्मिर्वायोर्वा सूर्य-
समवायेन रूपसमवायिनो महतबोपलब्धः स्यात् अत आह ।

रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवस्य विव-
क्षितः । तेन यद्यपि वायौ च एव सूर्यसमवायः स एव रूपसमवायः
तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र रूपात्यन्ताभावसत्त्वात् चाक्षुषे च
रश्मौ रूपसंस्कारः रूपोद्भवो नास्ति मध्यन्दिनोत्काप्रकाशे च रूप-

संस्कारो रूपाभिमयो नास्ति इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं योद्धो-
द्गमर्जनकपाशानलकनकादिषु रूपसंस्कार उच्येवः । उक्तिकृतस्य रूपस्य
रूपसंस्कारस्यैकरूपपदस्योपः तेन रूपाभावाद्वायोरनुपपत्तिः, रूप-
संस्काराभावाच्चक्षुरादीनामनुपपत्तिरित्याहुः ॥ ७ ॥

* अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोप-
पत्तिः ॥ ८ ॥ *

एवं परमाणुनिवृत्ताप्रकरणानन्तरं परमाणुसिद्धतयोपोद्घात-
सङ्गत्या वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रकरणं समाप्य उपोद्घातेन गुणप्रत्यक्षता-
प्रकरणं वक्तुं यिष्यन्ताह ।

रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तज्जोद्धूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तच्चा-
द्रूपस्योपपत्तिः । नन्वेवं परमाण्वोद्गमस्य च रूपं नृद्यतेत्यत
उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि
द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्यं त्वसरेणुप्रभृति तत्समवायात्,
घटादयोऽप्यवयवहृदारब्धाः परम्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्यार्थादौ
रूपत्वविरहात् चाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्धूतत्वविरहात्,
उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः ।
नन्वेवं शुक्लत्वसुरभित्वकटुत्वादिभिरपि परापरभावानुपपत्तिरेव तत्त-
द्याप्यतज्ज्ञानात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्वञ्चेति
चेत्त वाह्यैकैकेन्द्रियपक्षगुणयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तदुपा-
धिविरहस्यैवानुद्भवत्वात्, अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित्
तच्चिन्त्यम् अनुद्भवस्याप्येवं व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियविशेष-
गुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियकविशेषगुणत्वस्यैवो-
द्भवत्वापत्तेः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तत्त्वम्, विशेषगुणे-
ष्वेकैवानुद्भूतत्वं जातिः गुणगतजातौ परापरभावानुपपत्तिर्न दोषा-
वेत्यपि वदन्ति ॥ ८ ॥

* तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ *

स्वर्गाग्निरिक्तानां रूपसामानाधिकरण्यमेव वह्निरिन्द्रियप्राप्त्य-
ताप्रयोजकमिति रूपप्रत्यक्षसाम्योर्भाषाय तामन्यत्वातिदिशन्नाह ।

तेमेति रूपप्रत्यक्षज्ञानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूत-
त्वोद्भूतत्वाद् रूपोपलब्धितया रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वलक्ष-
णात् रसोपलब्धिः एवमितरत्रापि योज्यम् अनेकद्रव्यसमवायस्याति-
देशः, प्राचरसनत्वगिन्द्रियाणामनुद्भवाद्भ्रवरसस्पर्शानामप्यहणम्,
पाषाणादावनुद्भवाद्भ्रवरसयोः, तद्भ्रमणि तयोरुपलब्ध्यात्, तयोः
पाषाणादावुपलब्ध एव न तु स्पष्ट इत्येके । विभक्ताययवाय-
द्रव्यरूपानुद्भवात्तदप्यहणम् एवं रसस्यापि, उष्णजले तेजोरूपस्यानु-
द्भवात् स्पर्शस्य चाभिभवात् विततकर्पूरचम्पकादौ रूपरसस्पर्शानाम-
नुद्भवानुपलब्धः । कनकादौ रूपसङ्गूतमेव शुक्लत्वभास्वरत्वे परमभि-
भूते, रूपमप्यभिभूतमित्येके कनकप्यहणन्तु रूपान्तरसाहचर्यान्,
अभिभवश्च बलवत्त्वजातीयप्यहणकृतमप्यहणं न तु बलवत्त्वजातीयस-
म्बन्धमात्रम्, बलवत्त्वजातीयसम्बन्धस्याप्यप्यहणनिरूप्यतया अप्यहण-
स्यैवोपजीव्यत्वात् नवाप्यहणप्रयोजकत्वेन बलवत्त्वजातीय एवोपजीव्यः,
अप्यहणस्य प्यहणप्रागभासस्य तदत्यन्ताभावस्य वा तदप्रयोज्यत्वात्
प्यहणध्वंसस्य च तत्ताभावात्, तवापि तर्हि बलवत्त्वजातीयप्यहण-
कृतमप्यहणमनुपपन्नमेवेति चेत् अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य बलवत्त्वे
दुर्बलत्वे वा तादृशसम्बन्धसत्त्वे वा प्यहणाप्यहणे एव प्रयोजके इति
च एवाभिभवपदार्थः ॥ ८ ॥

* तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥ *

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमप्यहणत्वसमानाधिकरणञ्चेति
कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावाच्च गुरुत्वं
प्रत्यक्षम् । ननु माभूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्तत्त्वत्वं स्यादत
आह व्यभिचार इति एकैकेन्द्रियप्राप्त्यं प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां
जातीनाम् व्यभिचारो निबन्ध एव यत्नैव रूपत्वादिसङ्गकान्यतमं

तत्रैव वाच्यैकैकेन्द्रियप्राज्ञत्वं तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधि-
कारस्यास्फुटत्वात् प्रयत्नादेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वक्ष्यमा-
चार्यैः स्मार्थनसुक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

* संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षु-
षाणि ॥ ११ * *

एतमेकैकेन्द्रियप्राज्ञानभिधाय द्वौन्द्रियप्राज्ञानाह ।

एतेषां चाक्षुषत्वे स्मार्थनत्वे वा परस्परानपेक्षत्वसूचनायासमासः ।
यद्यपि महत्त्वापेक्षाऽस्ति तथापि न परिमाणत्वेन, चकारः स्नेहद्रव-
त्ववगानासुपसंप्रहार्यः, चाक्षुषाणीति स्मार्थनत्वमप्युपलक्षयति यद्वा
चकार एव चाक्षुषाणि चेत्यत्रापि योक्त्यः । सङ्ख्या इति बहु-
वचनम् एकत्वादिकाः सर्वा एव सङ्ख्याः संवृद्धाति, एकत्वं सामान्य-
मेव न तु गुण इति चेत् तद् यदि द्रव्यमात्रमस्ति तदा द्रव्यत्वेन सङ्हा-
नूनानतिरिक्तमस्ति, अथ गुणकर्मणोरपि वर्तते तदा सत्त्वा सङ्हा-
नूनानतिरिक्तमस्ति, कथं तर्हि गुणादावपेक्षत्वादप्रत्यय इति
चेत् आरोपितेनैकत्वेन, एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या सम्यगेवैकत्वप्रत्ययो
वा । तदेतदेकत्वं नित्यद्रव्येषु नित्यम् अनित्येषु च कारणैकत्वासम-
वायिकारणकम्, द्वित्वादिकन्तु अपेक्षाबुद्धिजन्यम् अपेक्षाबुद्धि-
नानैकत्वसमूहालम्बनरूपा सजातीययोर्विजातीययोर्वा द्रव्ययोश्चाक्षुषा
सन्निकर्षे ॥ ११ ॥

* अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥ *

एतावन्त्येव कर्मपर्यन्तानि अभिप्रेत्याह ।

रूपरहितद्रव्येषु वर्तमानानि कर्मपर्यन्तानि सङ्ख्यादीन्वाक्षु-
षाणि न स्मार्थनानीत्यपि द्रष्टव्यम्, अप्रत्यक्षाणीति नोक्तम्, तथा
सत्यात्मैकत्वमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ॥ १२ ॥

* एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्या-
तम् ॥ १२ ॥ *

रूपादीनामेकैकेन्द्रियपाद्यात्वं सङ्ख्यादीनां द्वीन्द्रियपाद्यात्वं सुखा-
दीनां मानवत्वं तथाच सत्तागुणत्वयोः सामान्ययोः सर्वेन्द्रियपाद्या-
त्वमायातमित्याह ।

व्यक्तिपक्षबोध्यतैव जातिपक्षबोध्यता व्यक्तयश्च यथायथं
यदि सर्वेन्द्रियैर्दृष्टान्ते तदा जात्योरपि गुणत्वसत्तयोः सर्वेन्द्रियपाद्यात्वं
पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १२ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे चतुर्थाध्यायस्या-

द्वितीयाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरे-
न्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥ *

स्वर्गवद्द्रव्यपरीक्षार्थं चतुर्थाध्याये मूलकारणपरमाणुपरीक्षान-
न्तरं कार्यद्वारा स्वर्गवन्त्येव द्रव्याणि परीक्षित्विपुराह ।

तत्र शरीरत्वं प्रवक्ष्यदात्मसंयोगासमवायिकारणवत्क्रियावद्-
न्याववित्वम् उपाधिभेदः, न तु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना
परापरभावानुपपत्तेः, इन्द्रियत्वञ्च सत्त्वजनकज्ञानकारणमनःसंयो-
गान्मयत्वम्, शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानामवत्वे सति ज्ञानकारणमनः-
संयोगान्मयत्वं वा, नक्तञ्चरनयनरश्मिस्तु तेजोन्नरमेव चक्षुर्दे तु शब्द-
रूपेतरोद्भूतविशेषगुणानामवत्वे सतीति देयम्, न त्विन्द्रियत्वं जातिः,
पृथिवीत्वादिना परापरभावानुपपत्तेः । विषयत्वञ्च वक्ष्यपि प्रतीव-

मानभोगसाधनत्वम्, तच्च लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमेव द्रव्यगुणकर्म-
सामान्याभावसाधारणम्, तथापि सूत्रानुरोधेन लौकिकसाक्षात्कार-
विषयकार्यद्रव्यत्वं द्रव्यम्, पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधमिति हि
सूत्रम्, तथाच विषयत्वमपि न जातिः ॥ १ ॥

* प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं
न विद्यते ॥ २ ॥ *

इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वात्तुर्भौतिकत्वप्रवादं निराकर्तु-
माह ।

गन्धकूटपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं यदि शरीरं
भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्यतीनां
संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं,
पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । कूटपाकादयस्तु उप-
पन्नकलहानवगता एव, चातुर्भौतिकोऽप्येवम् । नन्वसु त्रैभौति-
कम्, त्रयाणां भूतानां प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातोदारव्यस्य प्रति-
षेधात् । एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारम्भकत्वात् तद् यदि
पृथिवीजलाभ्यामारम्भः स्यात् तदा तदारब्धमग्न्यमरसञ्च स्यात् एवं
पृथिव्यनलाभ्यामग्न्यमरूपमरसञ्च स्यात् पृथिव्यनिलाभ्यामग्न्यमरस-
मरूपमस्यैवञ्च स्यादित्याद्युक्तम् ॥ २ ॥

* गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्रयात्मकम् ॥ ३ ॥ *

एतदेवाह ।

पृथिव्यग्नेजलां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादपि, यदि
तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति एकस्य गन्धा-
देरनारम्भकत्वसोक्तत्वात् तथाच न त्रयात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूत-
त्वदारब्धमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

* अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥ *

कथं तर्ह्यैकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपपन्नञ्च इत्यत आह ।

मित्रः पञ्चानां भूतानां परस्परसुषुप्तसम्बन्धतया संबन्धो न निषि-
ध्यते, किन्तु विजातीययोरणोर्द्वयं प्रत्यक्षमवाधिकारणं संबन्धो
नेष्यते, तथाच तदुपपत्त्यात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपपत्त्य इति
तर्हि किञ्चकृतिरिति मातृशरीरमित्यत्र नौतमीयं सूत्रमुपपत्तिरिति
“पार्थिवं तद् विशेषगुणोपपत्त्येः” पृथिवीविशेषगुणो नन्वो मातृश-
रीरे आनाशमनपःपी दृश्यते, पाकादवस्तु शुक्लशरीरे नोपपत्त्यन्ते
इति तेषामौपाधिकत्वं नन्वस्य आभासिकत्वमिति पार्थिवत्वव्य-
वस्थितेः ॥ ४ ॥

* तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥ ५ ॥ *

शरीरं विभजते ।

तत्र पार्थिववाय्वादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधम्, के ते
इति विधे इत्यत्राह योनिजमयोनिजञ्चेति आप्ततैजसवायवीयशरी-
राणां वदत्यादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव अयोनिजत्वं
शुक्रयोनिजसन्निपातानपेक्ष्यम् । अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च,
अव्यक्ते हि “ब्रह्मचो मानसा मन्वादयः” इति । कारणमन्तरेण कथं
कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् उद्भूतजन्मि-
यकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरा-
पेक्षयाऽऽकादादिशरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरा-
युक्षमण्डजञ्च, जरायुजं मातृशरीरशुक्लगाणां गर्भाशयस्य जरायुत्वात्
पक्षिशरीररूपाणामण्डजं परितः सर्पशरीरत्वात् सर्पकोटमत्स्यादयो-
ऽपि शरीररूपा एव यद्यपि पक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठा-
नत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-सङ्ग-खानर-
णभेदप्रयोग-बीजसजातीयानुबन्धानुसूत्रोपगम-प्रतिकूलोपगमादहः
सम्भवन्ति दृष्टिगतमन्त्रसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आग-
मोऽप्यस्ति ।

“नर्मदातीरसन्भूताः शरणाङ्गुनपादपाः ।

नर्मदातोदसंस्पर्शात् ते यानि परमां गतिम्” ॥

इत्यादिः ।

“श्लेशाने जायते वृक्षः ककुटप्रादिसेवितः” ।

इत्यादिषु तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

* अनियतदिग्दे शपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥ *

अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वक-
त्वादयोनिजशरीराणाम् ॥ ६ ॥

* धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥ *

ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगम-
न्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।

अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा
सम्भूय परमाणवो ह्यणुकादिप्रक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमार-
भन्ते इत्यर्थः, उपलब्धयश्चेतत् अर्धधर्मविशेषाच्च क्षुद्रजन्तूनामुन्नजानां
अशकादीनां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि दृष्ट-
व्यम् ॥ ७ ॥

* समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥ *

देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाण्यान्तरमाह ।

समाख्या अन्वयां संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धा,
तथाहि दुर्वासःप्रभृतयो मानवाः अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा
इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञावते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणा-
मिति ॥ ८ ॥

* संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥ *

प्रमाण्यान्तरमाह ।

सर्गादौ या ब्रह्मादिर्ज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा ज्ञावते

अस्य योनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ साः वाभ्यां
ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

* सम्ययोनिजाः ॥ १० ॥ *

उपसंहरति ।

शरीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

* वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥ *

उपसंहृतेति दाक्षार्चिं प्रमायान्तरमाह ।

वेदो मन्त्रः स च लिङ्गप्रते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्,
ततोऽस्य योनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम्
“प्रजापतिः प्रजा अनेका असृजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेन्नमिति
स सुखतो ब्राह्मणमसृजत् वाङ्मयां राजन्यमूच्यां वैश्यम् पशुभ्यां
शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् वाङ्म राजन्यः
कृतः ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पशुभ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, तदेवं
योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरसक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायो-
निजमेव शुक्रयोनिजतयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिवेन च पाथसी-
यानारम्भात् इन्द्रियन्तु पार्थिवं प्राणं सर्वप्राणभृत् साधारणं जला-
द्यानभिभूतैः पार्थिवभागेरारब्धं प्राणम्, प्राणं पार्थिवं रसाद्यव्यञ्जकत्वे
सति गन्धव्यञ्जकत्वात् मृगमदगन्धव्यञ्जककुटुम्भारवत्, एवं रसन-
माप्यं रूपव्यञ्जकत्वे सति रसस्यैव व्यञ्जकत्वात् सक्तुरसामिव्यञ्जक-
सन्निवत्, एवञ्चक्षुस्तेजसं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादा-
लोकवत्, त्वगिन्द्रियं वायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शस्यैव व्यञ्ज-
कत्वात् अङ्गसङ्गिसन्निवत्तैत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातवत् । विषयस्तु
पार्थिवो मृत्प्राणस्वावरत्नजः तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेष्टकादयो
मृद्विकाराः, अद्भिर्मणिहीरकगैरिकादयः प्राणानाः, स्वारासृष्टौष-
धिपृष्ठगुल्फतावतानवनस्यतयः । आप्यास्तु विषयाः सरित्समुद्रहिम-
करकादयः । तैजसस्तु विषयो भौमदिव्योदयाङ्गरजभेदाश्चतुर्विधः ।
भौमं काष्ठेन्वनप्रभवम्, दिव्यम् अविन्वनं विद्युदादि, चदर्शम् अज्ञा-

दिरहाजननक्षमं जाठरम्, काकरजम् हिरण्यवादि, वायवीयस्य विस्मय-
कपलभजनानक्षयौन्नवो वायुः, वायोचतुर्थः कार्यः प्राणाश्चः शरीरे
रसनक्षधातूनां प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदादपानादिसंज्ञां लभत
इति ॥ ११ ॥

इति त्रीणाङ्कुरे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तत्वाच्च चतुर्थाध्यायः ।

पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥ *

कर्मपरीक्षा पञ्चमाध्यायार्थः । प्रयत्ननिष्पाद्य-कर्मपरीक्षा प्रथमा-
ह्निकार्थः । तत्राप्युत्प्रेषणप्रकरणम्, अवयवनिष्प्रेषणप्रकरणम्,
पुण्यहेतुकर्मप्रकरणम्, पुण्यपापोदासीनकर्मप्रकरणम् । चेष्टाविशेषम-
धिकृत्याह ।

संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां
हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसम-
वायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इत्यमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्म-
संयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् सासमवेतसातिरिक्तस्य-
वदन्प्रयत्नजन्यक्रियाया वा ॥ १॥

* तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म ॥ २ ॥ *

हस्तोत्प्रेषणसङ्ख्या तदधीनं सप्तकोत्प्रेषणमाह ।

चकारेण गुह्यत्वं निमित्तकारणत्वरं सप्तज्ञोति तथेति तादृश-
सप्तोत्प्रेषणरूपमेवेत्यर्थः । नह्य तत्राहस्तसंयोगादुत्प्रेषणवद्वजसंयोगा-
दित्यर्थः आत्म च प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सप्तस्य संयोगोऽसम-

वाचिकारणम्, सुषुप्तं समवायिकारणम्, प्रयत्नशुद्धे निमित्तका-
रणे ॥ २ ॥

* अभिघातजे सुषुप्तादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं
हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥ *

उदूखलाभिहतस्य सुषुप्तस्याकस्माद् यदुत्पन्नं जायते तत्र कार-
णमाह ।

अत्र यद्यपि सुषुप्तेन उत्पन्नता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि
स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकार-
णम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः ।
यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषुप्तस्यैवाकस्मिकमुत्पन्नं न भवेत् विधारकेण
प्रयत्नेन सुषुप्तस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं सुषुप्तस्य पुनरुत्पन्नं वा
भवेत् इति भावः ॥ ३ ॥

* तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥ *

सुषुप्तेन सहोत्पन्नतो हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रय-
त्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह ।

सुषुप्तेन सहोत्पन्नतो हस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्म-
संयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वस्मत्तस्यं तथेत्यति-
दिश्यते ॥ ४ ॥

* अभिघातात्सुषुप्तसंयोगादस्ते कर्म ॥ ५ ॥ *

कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पन्नमत आह ।

यथा सुषुप्ते उत्पन्नति सुषुप्तसुखस्य बोधमुत्पन्नति तथा हस्तोऽपि
तदोत्पन्नति आत्माभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते
उपचारात्, उत्पन्नतो सुषुप्तस्य पटुतरेण कर्मणा अभिघातसङ्कतेन
स्नात्रये सुषुप्ते संस्कारो जनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तसुषुप्तसंयो-
गादसमवायिकारणादस्तेऽप्युत्पन्नं न तु तदुत्पन्नं प्रयत्नवदात्मसंयो-

मात्रवायिकारणम्. अथो हि हस्तो सुपदेन चक्षुर्मतमीति
भावः ॥ ५ ॥

* आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत् कर्मेत्युच्यते तत्र प्रयत्नवदात्म-
योगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह ।

आत्मयन्त्रः शरीरावयवपर उपवारात् अन्यवाहुपपत्तिरेवोपचार-
बीजम्, तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्त-
सुपक्षसंयोगात्, चकाराच्च वेगसमुच्चयः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्ताव-
दसम्प्रवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च कश्चित् प्रयत्नवदात्म-
संयोगः कश्चिद्वेगवन्मुपहादिहस्तसंयोगो यथा वातुलस्य शरीरावयव-
कर्मेति भावः ॥ ६ ॥

* संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥ *

प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणानारभते ।

संयोगप्रदेन प्रतिबन्धकमात्रसुपक्षजयति तेन प्रतिबन्धकाभावे
गुरुत्वादसम्प्रवायिकारणात् पतनम् अथ संयोगफल्गुका क्रिया जायते,
तत्र गुरुत्वमपि फल्गुदो प्रतिबन्धकः संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधा-
रकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, काण्डादौ क्षिप्ते संस्कार एव पतन-
प्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । अभिधाना-
दिना विषादेरन्तरीकस्यापने अदृष्टात्मासंयोगो मन्त्रादिरेव वा
प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगप्रदेन संप्रहः ॥ ७ ॥

* नोदनविशेषाभावाच्चोद्वेगं न तिर्यग्गमनम् ॥ ८ ॥ *

ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्थिप्रसक्तं कश्चिद्वेगं
कश्चिच्च तिर्यग्गमनं कथमभवेदित्यत आह ।

गुरुत्वतोऽपि लोष्टकाखण्डादेर्यद्वेगं तिर्यक् च पतनं तन्नोदन-
विशेषात् तीक्ष्णतराच्चोदनात् तथाच फल्गुपक्षिकायादौ संज्ञोक्तमव-
गच्छति ॥

संस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यक् चोर्ध्वं गमनमिति भावः ॥ ८ ॥

* प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥ *

* नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥ *

ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह ।

तिर्यक् चोर्ध्वं दूरम् आसन्नं वा विपामीतीच्छाकारणतः प्रयत्न-
विशेषः तत्कालिनो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य चोदादेरूर्ध्वं
तिर्यक् च गमनसुप्रपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

* हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ *

उदूखलाभिघातात् सुषलेन सह हस्ते यत् कर्म उत्पन्नं तत्तावत्
प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्तुल्यतां बाहकस्य
कीड़ाकरचरणादिचाहनं यत्तत्प्रातिदिशति ।

बाहकस्य यद्यपि करचरणादिचाहनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि
हिताहितप्राप्तिफलकं न भवति न वा पुण्यपापहेतुरित्यतिदे-
शार्थः ॥ ११ ॥

* तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥ *

इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्मणि यत् न पुण्यपापहेतृत्वं तत्र दार-
ककर्मत्वस्यताम्रतिदिशकाह ।

आततायिना केनाप्यगारे दास्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य
विस्फोटे वक्रिक्ते आते सति तस्याततायिनो वधामुक्तेन प्रयत्नेन
हस्तादौ यत् कर्म जनितं तत्र पुण्यहेतुर्न वा पापहेतुः यथाहुः ।

“नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्युस्तृच्छति” ॥

“अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिधनापहा ।

क्षेत्रदारापहारी च मरुते आततायिनः” ॥ १२ ॥

* यत्राभावे प्रसुप्तस्य चक्षुः ॥ १३ ॥ *

इदानीं यत्नं विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।

प्रसप्तस्येति चैतन्याभावदशाऽपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य जीवतो-
ऽचैतन्येऽपि वायुकृतं चक्षुः इष्टव्यमत्र ॥ १४ ॥

* तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥ *

शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराण्याह ।

तदपदेन दृक्पुष्पवतावतानादिकं सर्वमुपलक्षयति ॥ १४ ॥

* मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणकम् ॥ १४ ॥ *

अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।

मणिपदेन कांस्यादिकमुपलक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांस्यादि-
तत्काराभिमुखं यद् गच्छति तत्र गमने मण्यादि समवायिकारणम्,
अदृष्टवत्तत्कारात्ममणिसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तत्कारस्य पापं निमि-
त्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौहमात्रं तदप्युप-
लक्षयति तथाचायस्कान्ताभिमुखं यत् सूच्यादेर्गमनं तदप्यकान्ताभिमुखं
यत् तदप्यस्य गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं
वा तेन तदप्यसूच्यादिगमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्,
तददृष्टमेव निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्युद्भूतम्, तद् यथा वज्रेरुर्ध्वं ज्वलनं
वायोक्तित्यङ्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि ॥ १५ ॥

* इष्टावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥ *

ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्यन्तमेकमेव कर्म नाना
वेति संशये निर्णयहेतुमाह ।

इष्टाविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, इदमत्राकृतं वेगेन गच्छतां शरादीनां
जुष्टादिसंयोगानन्तरं शरादौ सत्येव गत्युपरमो दृश्यते अत्रान्यवनाश-
स्तावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधिगुणान्तरञ्च नोप-
लभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्मनाशक इत्युच्यते स च संयोग-
चतुर्थक्षणे जातः पञ्चमक्षणे कर्म नाशयति तथाहि कर्मात्यन्तिरपि वि-
भागः अथ पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेनायुगपत्संयो-

नविशेषः कर्मनानात्वस्यापका इत्यर्थः संबोधिनिशेधेन इति संबोधि-
विशेषः सजन्मत्वमेव अन्यथा संबोधिनात्वस्य कर्मनाशकत्वे कर्म कश्चि-
दपि न तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

* नोदनान्नाद्यभिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारा-
दात्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥ *

नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकरणमारभते ।

पुरुषप्रयत्नेनाकष्टवा पतझ्झिकावा तुच्छस्योपराद्यं कर्म जायते
तत्र नोदनसमवायिकारणम्, इष्टुः समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे
निमित्तकारण्ये, तेन चाद्येन कर्मणा समानाधिकरण्यो वेगाच्चः
संस्कारो जन्मते स च वेगेन गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण
तत्त्वोचै कर्म जायते तत्त्वानसमवायिकारण्यं संस्कारः, समवायिकारण-
मिष्टुः, निमित्तकारण्यन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च बावद्दिष्टुपतन-
मनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्मसन्तानो जायते सजन्मोत्तर-
संबोधिनेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः
कर्मसन्तानजनकः न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तु-
चितो गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरमुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारिताच्च
संस्कारादित्येकचित्तञ्च, न्यायमये तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानसो-
कारे गौरवम्, यत्तु युनपत्प्रक्षिप्रशरयोरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु
मन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्वमन्दत्वे निमित्तम् ॥ १७ ॥

* संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥ *

ननु संस्कार एक एव वेत् कर्मसन्तानजनकस्तदा कदाचिदपि
शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह ।

गुरुत्वन्तावत् पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण
प्रतिरुद्धं पतनं नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं
करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रलोपस्कारे प्रथमाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ १ ॥ *

नोदनादिनिष्पाद्यकर्मपरीक्षाप्रकरणम् । तत्राह ।

नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पञ्चाख्यायां पृथिव्याश्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्क्तः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रवृत्ता यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्क्ते कर्म तत्पङ्क्तस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदयेनात् ॥ १ ॥

* तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥ *

ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह ।

तदिति पृथिवीकर्म परास्म्यति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण व्याशयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्तत्वासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परास्म्यति विशेषो व्यतिरेकः तथाच नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः ॥ २ ॥

* अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥ *

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।

अपि यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम् तत्
संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्त-
कारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

* द्रवत्वात् खन्दनम् ॥ ४ ॥ *

तेषामेव दृष्टिविन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्तुं कथमत आह ।
क्षितौ पतितानामपि विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जलावयवि-
स्रोतीरूपं यज्जायते तस्य यत् खन्दनं दूरसंहरणं तत् द्रवत्वादसमवा-
यिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादप्यु समवायिकारणेषु ॥४॥

* नाद्यो वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥ *

ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात्
पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह ।

कारयन्तीति शेषः । यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाद्यः सूर्य-
रश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति योष्णे वाय्वभिहताः सूर्यरश्मय-
एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । कश्चित् पाठो नाद्यवायुसंयोगादिति
च च नाद्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग इत्युपपादनीयः ॥ ५ ॥

* नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अपि ऊर्ध्वं
नयन्तीत्यत आह ।

नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपीडनादास्तन्नात् वायुसंयुक्ता
रश्मयस्तत्संयुक्ता अपि ऊर्ध्वं धावन्ति यथा स्याद्वीर्या अपि कथ्यमानाः
वायुतुल्यवह्निरश्मय ऊर्ध्वं नयन्ति, अकार इवार्धस्तत्र च उदमानं
आग्नीत्या एवापो दृष्टव्याः ॥ ६ ॥

* वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥ *

ननु मूले सिक्तानामपि वृक्षाभ्यन्तरेषोर्ध्वं गमनम् अभितः, तत्र
न नोदनाभिवातो नवादित्तरश्मयः प्रभवन्ति तत् कथं तदित्यत्राह ।

अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निमिक्तानामपि

इहो तददृष्टकारितं प्रत्यक्षकारणवदुष्कारितं च दुःखं वा वेदा-
मात्रात्, अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादवमवाविकारत्वात् अदृष्टासिद्धिना-
देषु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति तेन कर्मणा आपः कूर्चं गत्वा
इहं बह्वन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अपां संघातो विखनश्च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥ *

नन्वपां सांख्यिकद्रवत्वं बलवत्सुक्तं तादृशानामेवापामूर्ध्वमध-
स्थित्यर्थं च मनसुपपादितं हिमकरकादीनाञ्च वैत्तादभूतविवाद-
विषयम्, यत् कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विखननिखन-
कारः ।

दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो ह्यणुकमारभमाया
ह्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वमून्यैरवयवैर्ह्यणुकादिप्रक्रमेण
द्रवत्वमून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते ।
नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विखनश्च तेजः-
संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारणपरमाणूनां
क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोगमाश्रयपरम्परया हिमकर-
कादिबहावयवविभागस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव
परमाणवः ह्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां
विखननं तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ॥ ८ ॥

* तत्र विस्फुर्ज्युर्लिङ्गम् ॥ ९ ॥ *

ननु बलवद्दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह ।
तत्र दिव्याय अप्यत्र दिव्यानां तेजसाबहुप्रवेशे विस्फुर्ज्युर्लिङ्गं
बलनिर्णाय एव सिद्धमित्यर्थः आत्मनिबलितुत्प्रकाशेस्तावत्त्वञ्च एव
तदनुपपद्य स्फुर्ज्युः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते बलान्मोहात्
करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्ते लोमिद्युः प्रसक्तमग्निः तदुपपन्नेन
करकारश्लिष्टायासपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति ॥ ९ ॥

* वैदिकञ्च ॥ १० ॥ *

आत्मेव प्रमाणात्तरमाह ।

... अस्मिन् मध्ये तेजोऽहमवेव आगमविद् एवेत्यर्थः तच्चाह “आप-
त्ता अस्मिन् गर्भमादधीरन् वा अस्मिन् गर्भं दधिरे सुवचं” इत्यादि ॥१०॥

* अपां संयोगादिभागाच्च स्तनयित्रीः ॥ ११ ॥ *

ननु विष्णुजेषुः कथं सत्ययते संयोगविभागो यद्भवोनी तो च
नानुभूयेते इत्यत आह ।

विष्णुर्जगद्वरिति शेषः अङ्गिः स्तनयित्रीः संयोगविभागो निमित्त-
कारणीभूय स्तनयित्रीरेशकायेन संयोगादसमवायिकारणादावाये सम-
वायिकारणे यद् गजितं जनयतः । कश्चिद् वायुसत्ताहकसंयोगवि-
भागो निमित्तकारणे यथाहकवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणे,
कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रावृत्तिकमिदं कृतम्, यद्वा मेवाकाशसंयोगे
विभागे वा यद्वासमवायिकारणे कारणम् अपामेव नोदनाभिघात-
जनितं कर्मेति सूचितं कर्मच एवाधिकारप्राप्त्वात् ॥ ११ ॥

* पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्या-
तम् ॥ १२ ॥ *

भूकर्म्यं प्रत्यष्टवदात्मसंयोगः कारणसत्तं तत्त्वोवाकस्मिददिग्दाह-
हेतोस्तो जसः आकस्मिकवृत्तादिषोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजा-
यते तत्प्राप्तवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसो समवायि-
कारणम्, अष्टटं निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मयद्वा ह्याहृत्तिर्महो-
क्तादिकर्मसूचनायां ॥ १२ ॥

* अग्नेरुर्ध्वं ज्वलनं वायोस्तिथ्ये क्पवनमपूनां मन-
सयाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥ *

अष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणस्य कर्मान्तरमाह ।

आद्यमिति सर्गाद्यकाशीमित्यर्थः, तदा नोदनाभिघातादीना-
मभावात् अष्टवदात्मसंयोग एव तत्प्राप्तवदात्मकारणम् आद्यमूर्ध्व-
ज्वलनम् आद्यं तिथ्ये क्पवनमिति, इतरेषां ज्वलनपवनकर्मणां हेता-

जनवाविकारचकत्वमेव मनुस्यचितं इहे कारणे सत्यदृष्टस्यमानवका-
यात् ॥ १२ ॥

* हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १३ ॥ *

अनाद्यं कर्माधिकृत्याह ।

समसोत्प्रेषणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं
हस्तकर्म तथाऽभिनयविषयपादिकीन्द्रिये सन्निकर्षार्थं यत्ननसः कर्म
तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमेव यद्यपीन्द्रियं मनो न
साक्षात्प्रयत्नविषयस्तथापि मनोवचनाडीनोचरेण प्रयत्नेन मनसि
कर्मोत्पत्तिर्दृष्ट्या, नाद्यास्तु त्वनिन्द्रियपादात्मककर्मकृत्यम् अन्व-
या प्राच्यवचनाडीनोचरेण प्रयत्नेनाश्रितयोताद्यभ्यवहरणमपि न
शक्यमेव ॥ १३ ॥

* आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १४ ॥ *

अनु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाद्यमत आह ।

सुखदुःखे इत्यपक्षस्य ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं मनसो वैभवं पूर्व-
मेव निराकृतम्, क्षणत्वञ्च बाधितम्, पुनपज्ज्ञानातुमत्तिञ्च मनसो
लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेयेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न
स्थातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेत् पादे मे सुखं शिरसि
मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्वो-
ऽप्यात्मविषयेषुगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वा-
दुक्ते ॥ १४ ॥

* तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः
स योगः ॥ १५ ॥ *

अन्वेवं यदि अमलं मनस्तदा चित्तनिरोधमावाद्योनं विना
नात्मसाक्षात्कारी नवा तमन्तरेण बोध इति शास्त्रारम्भवेपयस्यक
आह ।

विषयेष्वप्यात्मवत उदासीनस्य बहिरिन्द्रियेभ्यो व्यावृत्तं मनो

यदात्मस्यनात्मनात्मनिष्ठं भवति तदा यत्कर्मासुसुखप्रवृत्त्याभावात्
कर्म जनयि भोत्ययते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरो-
धश्चक्षत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः,
यदा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयते प्रकान्तत्वात्, दुःखाभाव इति
दुःखाभावसाधनत्वाद्योग एव दुःखाभावः “अज्ञं वै प्राचः” इतिवत्,
यदा दुःखस्याभावो यत्नेति बहुव्रीहिः, शरीरस्तेति शरीरावच्छिन्न-
ज्ञात्वनः, स योग इति प्रसिद्धिसिद्धतया तत्पदम्, अयं स योगः ।
यदात्मपदेनात्म प्राच्य उच्यते उपचारात् प्राच्यानुमेयत्वादात्मनः तथाच
प्राच्यवृत्त्यायां कर्मणा प्राच्यकर्माणि जायते यदा जीवनयोगिन्यस्यदा-
त्मप्राच्यसंयोगात्मसाधिकाकारणकं प्राच्यकर्म, जीवनयोगिन् यत्नोऽती-
व्निष्ठः प्राच्यसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा सुपुण्यस्यायामपि चासम्प्राप्त-
नतान्तमिति भावः ॥ १६ ॥

* अपसर्पणमुपसर्पणमश्रितपीतसंयोगाः कात्यान्तर-
संयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥ *

ननु प्राच्यस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राच्यजनघो
यदा भरचावस्थायामपसर्पतः देहादहिर्भवतः देहान्तरोत्पत्तौ तत्र
कुण्डपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रवृत्त्याभावात्तदुभयमनुपपन्नम्, अश्रित-
पीतं भक्तपानीयादि तस्यापि शरीरावबोधव्यवहेत्यर्थः संयोगसज्ज-
नकं यत् कर्म यच्च गर्भशासदशायां संयोगविभाजनकं कर्म तेषां
व्यसृत्त्यतिरत आह ।

अत्र नपुंसकमनपुंसकेनैकव्याख्यान्यतरस्यामिति नपुंसकनिर्देशः,
संयोगपदस्य तत्कारणे कर्मणि काण्डशिकम्, अपसर्पणं देहादभ्य-
सर्पणवे देहादेव प्राच्यजनघोरुत्क्रमणम्, उपसर्पणस्य देहान्तरोत्पत्तौ
तत्र प्राच्यजनघोः प्रवेशनम्, अश्रितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कात्या-
नरं गर्भशरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्मसंयोगा-
वसाधिकाकारणकम्, इतिकारेण धातुमसकर्मणामदृष्टवदात्मसंयो-
गावसाधिकाकारणकत्वं सूचयति ॥ १७ ॥

* तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १८ ॥ *

ननु देहान्तरीयस्यैवावस्थकत्वज्ञेयत्वात् तर्ह्य मोक्ष इत्यत आह ।

इदमत्राकृतं योगवशेनात्मतत्त्वसाक्षात्कारे सति तेन च सवास-
नमिच्छाज्ञाने भ्रमो तच्चिदन्वनानां रागद्वेषक्रोधानां दोषाद्यामपायात्
प्रवृत्तेरप्यावे तच्चिदन्वनस्य जन्मनोऽप्यावे तच्चिदन्वनस्य दुःखस्याप्याव
इति तावद्वस्तुमतिः, तत्र योगिनो योगजधर्मवशेन तत्तद्देशकत्वत-
स्तत्तुरवगतकृजभुजकृविहङ्गमादिदेहोपभोग्यसुखदुःखावाधारव्यकारच-
धर्माधर्मनिकुरन्मसाद्योच्य तत्तत्कायव्यूहं निर्वाञ्छ भोगेन पूर्वोक्त-
धर्माधर्मयोः स्वयः निवृत्तरोमस्य धर्माधर्मान्तराद्युत्पत्तावपूर्वशरीरात्मरा-
ज्यस्यो पूर्वशरीरेण सहात्मनो यः संयोगाभावः स एव मोक्षः तदभाव
इति अनागतशरीराद्युत्पादे संयोगाभाव इत्यर्थः । नन्विदमवस्था
प्रवृत्तवाधारणीकृत आह आत्रादुर्भाव इति यदवन्तरं शरीरादेः पुनः
प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः, स मोक्ष इति तस्यावस्थायां यो दुःख-
ध्वंसः स मोक्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

* द्रव्यगुणकर्मनिव्यक्तिवैधर्म्यादभावस्तमः ॥ १९ ॥ *

ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कर्म दृश्यते चतसि जावेतिप्रत्ययाह
तत्र न प्रयत्नो न वा मोहनाभिवातो न बाधुत्वदृश्यते न वा संस्था-
रस्यवाच निमित्तान्तरं वक्तव्यं तच्च नाहमूयमानमित्यत आह ।

एतेन नवैव द्रव्याचीत्यवधारणमप्युपपादितं द्रव्यनिव्यक्तिज्ञावत्
स्वयंवद्द्रव्याधीना न च तमसि स्वर्गोऽनुभूयते, न चाहुतूत एव स्वर्गः
रूपोद्गमे स्वर्गोद्भवसावस्थकत्वात् । पृथिव्यामयं निवसः तमस्य
दृश्यं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्तरस्य नीचरूपानभिहरत्वात् नीचरूपस्य
च सुखत्वान्तरीयकत्वात् रसगन्धनान्तरीयकत्वात् । यथाकाशं बन्ध-
मात्मविशेषगुणं तथा तमोऽपि नीचरूपमात्मविशेषगुणं स्थादिवि
चेन्न चाहुतूतविरोधात् यदि हि नीचरूपवस्तीति रूपमेव वा तमः
स्यात् बाह्याद्योक्तप्रत्यक्षमन्तरेण चक्षुषा न दृश्येत ॥ १९ ॥

* तेजसो द्रव्यान्तरीयावरणाच्च ॥ २० ॥ *

तर्हि गतिप्रतीतिः किञ्चिदन्वयेत्यत आह ।

गच्छता द्रव्यान्तरेणावृते तेजसि पूर्वदेयातुपक्षभादपिभेदे
चोपपन्नान्तर्लोभावस्य गच्छद्द्रव्यसाधस्याहु गतिभ्रमो न तु वाक्ये
तत्र गतिरित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथा प्रतीतेः, उद्भूतरूपवद्व्या-
वृत्तेजःसंसर्गाभावस्तमः ॥ २० ॥

* दिक्कालावाकाग्रश्च क्रियावद्बैधर्म्यानिष्क्रिया-
पि ॥ २१ ॥ *

एवं दिष्टत्वं प्राप्तद्विकं तत्रःप्रकरणं समास्य कर्मभूतताप्रकरण-
माह ।

चकारादात्मसंप्रपञ्चः क्रियावता वैधर्म्यं दिनादीनाममूर्त्तत्वं
मूर्त्तत्वंविधानात् क्रियायाः ॥ २१ ॥

* एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ २२ ॥ *

गुणकर्मचोर्निष्क्रियत्वमाह ।

एतेनेति क्रियावद्बैधर्म्येत्यर्थः क्रियावद्बैधर्म्यममूर्त्तत्वं गुणकर्म-
चोरपीति ते अपि निष्क्रियत्वेन व्याख्याते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

* निष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः ॥ २३ ॥ *

ननु गुणकर्मचो यदि निष्क्रिये तदा ताभ्यां द्रव्यस्य कथं सम्बन्धः,
संयोगसम्बन्धः सम्भाव्येत स च कर्माधीन एवेत्यत आह ।

निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवाय एव सम्बन्धः स च कर्मभ्यो
निषिद्धः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूरे तु कर्माधीनते-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणत्वसमवायिनो गुणाः ॥ २४ ॥ *

ननु सद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा
गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरि-
क्तत्वरूपेणैव कारणता संभवतीत्यत आह ।

शुद्धा कर्मसमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि तेन कर्मा-
धाराः स्तुः, वा चासमवायिकारणता कश्चित् कार्ये कार्यसमवायात्
यथात्मनःसंयोगात्तद्विशेषगुणेषु संयोगविभाज्यत्वात् नन्वे,
कश्चित् कारणेकात्मसमर्पणसमवायात् यथा कपासादिरूपादीनां, षटादि-
रूपादिषु ॥ २३ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥ *

ननु इह कर्मात्ययते इदानीं कर्मात्ययते इत्यादिप्रतीतिवशात्
दिक्काशावपि कर्मसमवायिकारणे एव कथमन्यथा तत्र तयोराधार-
तेत्यत आह ।

यथा गुरुत्वादयो गुणा न कर्मसमवायिकारणमसूतत्वात् यथा
दिग्दिग् न कर्मसमवायिकारणमसूतत्वादेवेत्यर्थः,, आधारता तु
समवायितामन्तरेणापि, कुण्डे वदराणि, कुण्डे दधि, घने सिङ्गनाद-
इत्यादिवदुपपद्यत इति भावः ॥ २४ ॥

* कारणेन कालः ॥ २५ ॥ *

उक्तेनैवाभिप्रायेणाह ।

निमित्तवत्त्वेन व्याख्यात इति परिचयमातुमङ्गः, कारणेनेति
भावप्रधानो निर्देशः तेन निमित्तकारणवत्त्वेनाधारभावं कर्मणः कालो
न तु समवायीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे पञ्चमाध्यायः

द्वितीयभाष्यम् ।

समाप्तचार्य पञ्चमाध्यायः ।

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—००—

* बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणयोर्धर्माधर्मयोः परीक्षा षष्ठाध्यायार्थः । धर्मा-
धर्मौ च “सर्गकामो यजेत” “न कचञ्च भक्षयेत्” इत्यादिविभिनि-
बेधवचकस्मिन्नीयो विभिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्यातां, तस्मा-
न्नास्त्यञ्च वक्तुं यथार्थवाक्यार्थज्ञानवक्ष्यगुणपूर्वकत्वादुपपद्यते सतः
प्रामाण्यस्य निषेधादतः प्रथमं वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनमुपक्रमते ।

वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तुं यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा
वाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्चफलाति सन्तीत्यस्मदादियाक्यरचनावत्,
वेद इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिनां वाक्यानां कृतिः प्रथः,
न चास्मदादिबुद्धिपूर्वकत्वेनान्वयासिद्धिः, “सर्गकामो यजेत” इत्यादा-
विष्टसाधनतायाः कार्य्यताया वा अस्मदादिबुद्धिगोचरत्वात्, तेन सत-
न्मपुद्गलपूर्वकत्वं वेदे सिध्यति, वेदत्वञ्च शब्दरूपजोविप्रमाणातिरिक्त-
प्रमात्रजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्र-
मात्रशब्दत्वम् ॥ १ ॥

* ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥ *

प्रकारान्तरे च वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ।

ब्राह्मणमिह वेदभागस्तत्र यत् संज्ञाकर्म नामकरणं तत् व्युत्पा-
दकस्य बुद्धिमात्रपति यथा लोके खल्वर्थः दीर्घनासः खल्वयीवादिनाम-
करणम् ॥ २ ॥

* बुद्धिपूर्वी ददातिः ॥ ३ ॥ *

प्रकारान्तरमाह ।

“सर्गकामो गां दद्याद्” इत्यादौ यद्दानप्रतिपादनं तद्दानेष्ट-

साधनतासाधनजन्यं ददातिरिति धातुनिर्देशो भास्ये दानमुपपन्न-
यति ॥ ३ ॥

* तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥ *

प्रमाचान्तरमाह ।

प्रतिग्रहप्रतिपादिका अपि श्रुतयो बुद्धिपूर्विकाः प्रतिग्रहपदं
अविषयां श्रुतिमुपपन्नयति तेन भूषादिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः श्रुतयः
प्रतिग्रहीतः श्रेयःसाधनतापराः कृष्णसारवर्मादिप्रतिग्रहप्रतिपा-
दिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतृरनिष्टसाधनताबोधिकाः नवेष्टानिष्टसाधनते
अर्वाचीनपुरुषबुद्धिमोचरो भावितमर्हतः ॥ ४ ॥

* आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥ *

इदानीं “शास्त्रेक्षितं फलमनुष्ठानतरि” इति जैमिनीयं सूत्रं
संवादयन्नाह ।

आत्मान्तरगुणानां यानहिंसादिपुण्यपापानाम् आत्मान्तरे यो
सुखदुःखात्मको गुणो तयोरभारणत्वात् एवञ्च प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव
धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखे न व्यधिकरणाभ्यामन्यथा येन यानहिंसादिकं न
कृतं तस्य तत् फलं स्यादिति कृतज्ञानिरकृताभ्याममश्च प्रसज्येत, ननु
नायं निवमः पुत्रे पित्रपितृयज्ञादौ व्यभिचारात् तथाहि पुत्रेण कृतस्य
आज्ञादेः पितरि फलश्रवणात् पित्रा च कृतायाः पुत्रेष्टेः पुत्रे फल-
श्रवणात्, न च स्वर्गभागिपितृकत्वस्य तेजसिपुत्रकत्वस्य च फलस्य
पुत्रपितृनामित्या सामानाधिकरण्यमेवेति वाच्यं श्रुतिविरोधात्
पितृदृष्ट्यादेः पुत्रतेजसितादेरेव फलस्य श्रवणात् फलान्तरस्य च भौरव-
धराकृतत्वात्, अस्तु तर्ह्यपूर्वं फलं कर्त्तरि, स्वर्गस्तु पितरोति चेन्न
व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्यनिवन्नात् अन्यथा आज्ञानन्तरं सुक्ते
पुत्रे पितुः स्वर्गो न स्यात्, न स्यादिति चेन्न सुक्ते पितरि साक्षादपि
आज्ञात् फलं न स्यादिति द्रव्यत्वात् मैवं “शास्त्रेक्षितं फलमनुष्ठा-
नतरि” इत्यस्योक्त्यर्गत्वात् कश्चिद् व्यवता बाधकेनापेक्ष्यत्वात् प्रकृते
च पितृपुत्रमतफलश्रवणस्यैव बाधकत्वात्, तथा सुत्वतिप्रवक्तु इति

येन तादृशकृते देवातिप्रसङ्गनिशङ्कत्वात् । यत् न द्वाहनादौ चान्न-
 भक्षणमेव फलं तत् यदुद्देशेन क्रियते तद्वतनपि फलं जनयतीति
 यत् फलं ततोऽग्रे वाधकाभावात् वाधकाभावसहितोऽग्रेण निवृत्त-
 त्वात् द्वाहादीनामुपवासाद्यनुष्ठानानामपक्षेः परद्वारेव तत्तत्कर्मणां
 जनतफलसहितानुष्ठानसम्भवात्, सत्यगृहस्थान्नपरिपाकनञ्च
 ब्रह्मचोकावाप्तिरूपे च फले निवृत्त एव प्रातिस्निकफलसामिप्रायेण
 तद्वर्गीभियानात्, इतिकाराच्च “वाचस्पतिसू” इत्यादिनिवृत्त एव
 पित्रादीनाम् यत् फलं तद्वाहनादौ भोजितानां ब्राह्मणानामाशी-
 र्भक्ष्यानुष्ठानात्, “कृताशीस्य पितरो भूयातुः” इति पित्रवशे
 पुत्रेष्टौ तु अनुष्ठानाद्विजानाशीर्दानात् “तेजसी वरं कृत्वा ददते
 पुत्रो भूयात्” इत्यादेः, आह्निकनक्षत्रपाठादिव सर्पदष्टक विनापहर-
 णविज्ञातः ॥ १ ॥

* तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥ *

अनुष्ठानं यथावाच्यमनुवर्तमानानां भोजनानुष्ठानानामाशीर्दानात्
 यत् फलं न तु दुष्टानां पात्रान्नमेव निषिद्धानामपि कुल्लोचकप्रभृती-
 नानित्याह ।

तद्विज्ञाशीर्दानफलं पराकुरति दुष्टा ब्राह्मणाः पात्रान्नविकारिणो
 यत्र आहो भोज्यन्ते तत्र पितरि तत् फलं न विद्यते न भवतीत्यर्थः
 आह्निकसमेव वा न भवति पितरीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥ *

ये ते दुष्टा इति दुष्टव्यवसाय ।

हिंसायामिति निषिद्धकर्ममालोपव्यवस्य, तेन निषिद्धे कर्मणि
 ब्रह्मं पुनरुद्दुष्टं विजानीयादित्यर्थः ॥ ७ ॥

* तस्य समभिध्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥ *

न केवलं दुष्टब्राह्मणस्य आहो निषिक्तस्य भोजनेन कदाभावः
 किन्तु पापमपि भवतीत्याह ।

तस्य निमित्ते धर्मस्य प्रवृत्तस्य ब्राह्मणस्य समभिव्याहारात् एव
वह्निभोजनवह्निवदनवह्नाध्ययनादिवत्तयात् दोषः पापमित्यर्थः ॥ ८ ॥

* तददुष्टे न विद्यते । ८ । *

तत् क्रिमदुष्टसमभिव्याहारादपि दोष एव, नेत्याह ।

तत् पापमदुष्टे वचायास्तं व्यवहरमात्रे ब्राह्मणे आद्ये भोजिते
न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

* पुनर्विगमिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥ *

ननु सत्यात्माप्रतिबन्धे यत्न आह्वयानादौ प्रथमं दुष्टा एव
निमग्नताः क्रमेण तु सत्यात्माप्रतिबन्धे किं विधेयमित्यत्राह ।

आद्ये प्रतिपद्ये वा विविष्टा वचायास्तमनुवर्तमाना यदि
बध्यन्ते तदा निमग्नितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तानेव भोजयेत्
“न निमग्नितान् प्रत्याचक्षीत” इति तु सत्यात्मापरम्, निन्द्यास्तु
निमग्नितान् इति आह्वयानादिना सन्तोषयेत् ॥ १० ॥

* समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥ *

यत्न सापेक्षवा विविष्टा न बध्यन्ते आह्वयानादौ तत्राह ।

समे स्ववृत्ते, हीने सापेक्षवा सुखादिना न्यूनं, अदुष्टे पात्रे
आह्वयानादौ प्रवृत्तिसौभाग्येवाशीर्दानात् पितरि सुखमित्यर्थः । निमि-
ष्टानां परं त्यागो न तदुद्दानां समहीनानामपीति भावः ॥ ११ ॥

* एतेन हीनसमविगमिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ *

आद्ये दानादौ च स्वस्वादानसादृश्यत्वेन धर्मोत्पत्तिमिति
तादृशादपादानादपि धर्मोत्पत्तिमिति दियति ।

वचोत्तरं धर्मोत्कर्षः, हीनादपि भूत्यादिप्रतिपद्ये, समादपि,
सापेक्षवा विविष्टादपि, धार्मिकात् धर्म इत्यर्थः स्वस्वादानं परस्वादात्
कस्य धनस्वादानं प्रतिपद्यः । इतिकारास्तु परस्वादानं और्वादिना

परस्परद्वयं व्याख्यातं तथाच श्रुतिः “नृशात् सप्तमे वैश्याद्वयमे
अलियात् पञ्चदशे ब्राह्मणात् प्राणसंशये” इति, शुभापेक्षितमात्मानं
कुटुम्बं वा रक्षितं सप्त दिनान्वाहारमप्राप्य नृशमभ्यापहारः कार्यः,
एवं दश दिनान्वाहारमप्राप्य वैश्यात्, पञ्चदश दिनान्वाहारमप्राप्य
अलियात्, प्राणसंशये ब्राह्मणात् भक्ष्यापहरणं न दोषावेत्याहुः ॥१२॥

* तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥ *

न केवलं प्राणसंशये परस्मादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां दयावा-
मपहर्तुं ये न प्रवच्छन्ति तेषां बधोऽपि कार्यो न तावता धर्महानि-
रघर्षप्रादुर्भावो नेत्याह ।

तस्यां दयायां विरुद्धानां विपरीतमाचरतां त्यागो बधः कार्य-
इत्यर्थः । तदुक्तम्,

“कर्मेणा येन केनापि स्रज्जना दारुणेन वा ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्” इति ॥ १३ ॥

* ह्येने परे त्यागः ॥ १४ ॥ *

नह चाविशेषेणैव परस्य बधः, नेत्याह ।

यदि स्वस्माद्दीनः परो भवति सोऽपहर्तुं न ददाति तस्य
नृशादेस्त्वागो बधः ॥ १४ ॥

* समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥ *

सममधिकृत्याह ।

यदि स्वसद्वयो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मान एवोपश-
सादिना त्यागोऽववादः कर्तव्यः, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य वा रक्षाप्रकारो
न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदा तस्यैव त्यागो बध-
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* विविधे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥ *

तत् किं सामेक्षया यदि विविधो भवति विरोधी तदा तस्यापि
बध-एव कार्यः, नेत्याह ।

स्वामेयत्वा विधिर्दे वेदाध्ययनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि आत्मन
एव त्वानो विधेयः प्राप्तसंशये सत्यव्यात्मनरूपमेवाभिप्रेयात् न तु
प्राप्त्यर्थं इत्यादित्यर्थः । इतिरात्रिकपरिसमाप्तिः ॥ १६ ॥

इति श्रीवाङ्मते वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य
प्रथमसर्गादिकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्यु-
द्याय ॥ १ ॥ *

एवं पूर्वाह्निके वैदिकी प्रमा शुचजम्बेति तदुत्पत्तौ शुचाभिधा-
नम्, "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानम्" इति विवेचनम्, निषिद्धाचरणे-
ऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिः कस्याश्चिद्दृष्टावामित्यस्य विवेचनञ्च दृष्टमधुना
"अतोऽभ्युदयनिःशेषसिद्धिः" इति द्वितीयं सूत्रं व्याचिन्त्याह-
विशेषतोऽर्थोत्पत्तिपरीक्षायां वर्तिष्यमाणावामाह ।

दृष्टप्रयोजनानि कृषिवाणिज्यराजसेवादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि
यागदानब्रह्मचर्यादीनि, एतेषां कर्मणां मध्ये यत्र दृष्टं प्रयोजनं
नोपपद्यते तत्तादृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयम्, तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय ।
यद्वा अभ्युदयावेति चतुर्थीं प्रथमार्थे तेन फलमभ्युदय इत्यर्थः,
अदृष्टं फलमपूर्वमेव तद् यदि योजनं तदाऽभ्युदय आत्मसाक्षात्कारः
अदि यागदानादिजं तदाऽभ्युदयः स्वर्गः, तत्रापि यथा होमि पचती-
त्यादिप्रक्रिया यद्यःफलिका, वपति कर्षतीत्यादिक्रिया च विषयभावि-
कया, तथा वजति ददाति ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादिक्रिया तावत् यद्यः-
फलिका न भवति तादृश्यं फलस्यानुपपत्त्यर्थः । न च धार्मिकतया

* अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञ-
दानप्रोक्षबहिष्कृतमन्त्रकालनियमाद्यादृष्टाय । २ ॥ *

अष्टादशतन्त्रकव्याय फलदा अष्टद्वारा स्वर्गपर्वण्डलव्याय
फलदा वा एतेनाष्टककत्रोत्तरार्धे सप्तकर्मापसंपङ्क्तः, तत्त्वमि-
वेचनं ज्ञानं “गङ्गायां स्थायात्” इत्यादिविविधिवेषम्, उपवासः
“एकादशीस्तपस्सेत्” इत्यादिविविधिवेषः, ब्रह्मचर्यं सामान्यत एव
धर्मसाधनम्, गुरुकुलवासी ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनमज्ञानान्त्रादिप्र-
तार्यः, वानप्रस्थं वयःपरिचामे वनं प्रस्थितानां यत् कर्म, वयो राज-
सूत्रराजप्रेषादिः” दानं “नां दद्यात्” इत्यादिविविधिवेषम्, मोक्षार्थं
“ग्रीहीन् मोक्षति” इत्यादिविविधिवेषम्, दिक् “प्राचीनप्लवने वजेत”
“प्राङ्सुखोऽज्ञादि भुञ्जीत” इत्यादिविविधिवेषः, नक्षत्रं आकाशौ
मघादि, मन्त्रः आपोहिष्ठेत्यादिः, काळः “मासि मासि वोऽशनम्”
“क्षमावास्यायामपराह्णे दद्यात्” “पीथो पञ्चतपाः” “वसन्ते ऽग्नीनाद-
धीत” इत्यादिविविधिवेषः, नियमो वर्णाश्रमिणां वधायाश्चमनुष्ठानम्,
तदेवं धर्मस्य चात्मा समवायिकारणम्, चात्मजनः संयोगोऽसमवायि-
कारणम्, अद्वा स्वर्गदिलक्ष्यप्रयोजनज्ञानञ्च निमित्तकारणमतुषन्त्ये-
यम् ॥ २ ॥

* चातुराश्रम्यनुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥ *

एवं धर्मसाधनमभिधाय अधर्मसाधनमपि ससृज्जिन्मसाह ।

चतुर्थांशमात्रायां समानं बहुमसाधनं तत्तावत् पूर्वस्मिन् सर्वोक्त-
मिति शेषः । उपस्थाः भावस्तु अज्ञाना दोषाः चतुर्थ्याः अज्ञाना भाव-

सादोषाः तेष्वपि धर्माधर्मयोः साधनानि यथाकर्मवृत्तौ यानि उपधा-
पदेनाधर्मसाधनानि यवाण्युपसंख्यीतानि ॥ २ ॥

* भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥ *

उपधानुपधे लक्ष्यतो विवेचयन्नाह ।

भावः इच्छा रागः प्रसादोऽनङ्गामदमानास्तृषाप्रभृतयो भाव-
दोषा उपधापदेनोच्यन्ते, अङ्गा मनःप्रसादो देशितकर्मावृत्तानां ध्ववसाव
इतिकर्तव्यतापरिच्छेदस्यानुपधा, तदेतयोर्धर्माधर्मनिमित्तकारणत्व-
सक्तम् ॥ ४ ॥

* यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च त-
च्छुचि ॥ ५ ॥ *

युष्ययुचिनी चोपधानुपधे तत्र युष्ययुचिनी विवेचयति ।

इष्टं शुक्ला कृत्वा च यद्रूपादिकं विहितं यस्य द्रव्यस्य तत्तत्रा
तत्र रूपम् “अदृष्टत्वा एकहावन्त्वा पिक्वाप्ला नवा रोमं क्रीणाति”
“श्वेतं ज्ञानसमाखभेत” इत्यादौ, प्रोक्षितं मन्त्रेषोदकविक्रमम्, अभ्यु-
क्षितं विना मन्त्रसुदकविक्रमं चकाराख्यायतो लब्धं तत्र “वाजनाध्या-
पनप्रतिपक्षैर्मांशुषो भनमजयेत्” इत्यादिनिवमविधिबोधितम् ॥ ५ ॥

* अयुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ *

अयुचिस्तत्राह ।

यद्रुद्रव्यं युचि तद्विपरीतमयुचीत्वर्थः अप्रयत्नात्परसमन्वयार्थ-
ममन्त्रप्रोक्षितमभ्युक्षितं निमित्तज्जाभ्युक्षितं वा अन्यावागतम्,
कविवाचिज्जागतं ब्राह्मणस्य द्रव्यमयुचीत्वर्थः ॥ ६ ॥

* अयुच्यन्तरस्य ॥ ७ ॥ *

अयुच्यन्तरमाह ।

प्रयत्नात्परसमन्वयार्थमपि प्रोक्षितमभ्युक्षितं व्यापार्जितञ्च
अजनापि बान्दुष्टं भक्तदुष्टञ्च यत्तद्व्ययुचीत्वर्थः ॥ ७ ॥

* अथ तस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते निवमा-
भावात् विद्यते वाऽर्चान्तरत्वाद् यमस्य ॥ ८ ॥ *

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति सहकार्यन्तरमाह ।

अथ तस्य यमरहितस्यासंयतस्येति यावत् “हस्तौ पादौ प्रक्षा-
त्याचस्य वाग्यतो भुञ्जीत भोक्ष्यमाचः प्रयतोऽपि हिराचमेत्”
इत्यादिवोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय किन्तु पापाय,
कुत एवमित्यत आह निवमाभावात् नियमस्य सहकारिणोऽभावात्,
नियमे सति यत्तदाह विद्यते वा यद्योक्तयमसाहित्येन भोजने
भवत्येवाभ्युदयः, कुत इत्यत आह अर्चान्तरत्वादयमस्य भोजनादर्चा-
न्तरं यतो यमः, तथाच सहकारिकारणं विना न फलविद्विषयिणम्
सति फलविद्विषयिणः ॥ ८ ॥

* असति चाभावात् । ९ ॥ *

ननु यममात्रमेव तन्मं तर्हि भोजनमतन्ममेवेत्यत आह ।

यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति चाभावादभ्युदयस्येति शेषः तथाच
यमो भोजनस्य द्वयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः । भोजनमित्युपलक्षणं
यागदानस्नानहोमादीनामपि त्रौतस्तार्त्तकर्मणां यमनियमौ सह-
कारिणौ ॥ ९ ॥

* सुखाद्रागः । १० ॥ *

एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारिणमभिधातुं दोषं सह-
कारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह ।

अक्षयन्दनवनितादिविषयसेवनजन्यः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये
सुखे तज्जाधने वा राग इत्यादि संजायते अहिकष्टकादिजन्यो दुःखात्
तत्र तज्जाधने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यम्, रागद्वेषमोहाः प्रवर्त्त-
कत्वेन दोषा इत्यभिधीयन्ते तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवर्त्तनाद-
ज्ज्ञा दोषाः” इति ॥ १० ॥

* तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥ *

यत्नमुत्तुङ्गः स एव बहिः रागहेतौ जनयतः तदा तदोर्गाम्ये कथं
तौ ज्ञातामयत आह ।

रागहेतौ भवत इति शेषः विषयाभ्यासजनितो दृढतरः संस्कार-
विशेषस्तन्मयत्वं यद्वशात् कामादुरस्य कामिनीमल्लभमानस्य सर्वत्र
कामिनीदर्शनम्, एकदा भुजङ्गदण्डस्य तत्र दृढतरसंस्कारतः सर्वत्र
भुजङ्गदर्शनम्, तदुक्तं “तन्मयत्वं तल्लकाणो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा”
इति ॥ ११ ॥

* अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥ *

हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

रागहेतुर्वापि शेषः यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि
कचित्तौ प्रति असाधारणतामप्यनुभवजति यथा तज्जनाननुभूतका-
मिनीसुखस्यापि बौध्नोद्भेदे कामिनोरानः अननुभूतभुजङ्गदण्डः स्वा-
नामपि भुजङ्गेषु हेतु इत्याद्युच्येवम् । न च ग्रामभवीवः संस्कार
एवात्र निबन्धनम्, तत्कल्पने वदुहोपकल्पने च प्रमाणाभावात् अदृष्ट-
स्वायत्त्यकल्पनीयत्वात् ॥ १२ ॥

* जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥ *

सहकार्यन्तरमाह ।

तथाहि मनुष्यजातीयानामज्ञादौ रागः कृमजातीयानां तृणादौ,
करभजातीयानां कष्टकादौ, तथापि तत्तज्जातिनिष्पादकमदृ-
ष्टमेव तत्त्वं हारमात्रानु जातिर्जनविशेषः एतं पारावतादीनामु-
त्कर्तरे रागः । तथा महिषजातीयानां तरुक्रमे हेतुः, सारमेयाणां
शृङ्गाहे, नकुबानां भुजङ्गमे इत्याद्युच्येवम् ॥ १३ ॥

* इच्छाहेतुपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ *

एतं धर्माधर्मनिमित्ततया रागहेतुनिमित्तानि पारसङ्ग्याव
यस्याति दोषाणां धर्माधर्मकारणत्वं प्रवृत्तिहारेणाह ।

विहिते कर्मणि रागनिवन्धना निमित्ते कर्मणि हिंसादौ द्वेष-
निवन्धना प्रवृत्तिः, रागनिवन्धना त्यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रवृत्ते द्वेष-
निवन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावेतो रागद्वेषौ संसारमल-
वर्त्तयतः तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवृत्तिर्वाङ्कुक्षिणरीरारम्भः”
इति वामारम्भो वाचिकी प्रवृत्तिः सत्यं प्रियं हिंस्रमिति पुण्या-
असत्यमप्रियमहितमिति पापा, कुक्षिः कुध्यते प्रायतेऽनेनेति मन-
उच्यते तेन मानसी प्रवृत्तिर्भूतदकादिः, शरीरी प्रवृत्तिर्दानं परिकार-
चमित्यादिका दयविधा पापा दयविधा पुण्या वेति ॥ १४ ॥

* तत्त्वयोगो विभागः ॥ १५ ॥ *

इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रत्यभावमाह ।

ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगो जन्म अपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियवेद-
नाभिः सम्बन्धः संयोग इहोच्यते । विभागस्तु शरीरमनोविभागो
मरणाच्छेषः तथाकायं जन्ममरणसम्बन्धः संसारः प्रत्यभावापर-
नामा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः अस्त्यैव च प्रत्यभावस्याजरञ्जरीमात्र इति
वेदिकी संज्ञा ॥ १५ ॥

* आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥ *

तदेतस्य प्रत्यभावस्य जन्ममरणसम्बन्धस्य यत्नं च प्रत्यवसानं तं
मोक्षं निरूपयितुमाह ।

अयमेव शरीरमनोविभागः आत्मकर्मसु सत्सु मोक्षो भवतीत्यर्थः
तत्तात्पर्यमिति तावत् श्रवणं मननं योगाभ्यासो निदिध्यासनमासनं
प्राश्नायामः शक्त्यदमसम्पत्तिः आत्मपरात्मसाक्षात्कारो देहदेशान्तरो-
न्मोक्षपूर्वोत्पन्नधर्माधर्मपरिज्ञानं तद्भोगातुल्यपुनरादेहनिर्माणं तदो-
न्मोक्षे प्रवृत्तौ रागद्वेषलक्षणादोषतुषारदमादयमधर्माधर्मयोरुत्पत्त्या-

दात् प्रवृत्तमाये लक्षणापादादुःखापावकचयोऽपवर्गस्तत्र षट्पदार्थी-
यतस्त्वज्ञानमाद्यमात्रकर्म ॥ १६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपकारे षष्ठाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं षष्ठाध्यायः ।

सप्तमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* उक्ता गुणाः ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणतया सर्वोत्पत्तिमन्त्रिभित्तकारणतया भोगसाध-
नतया चोत्पत्तिः प्रत्यात्मनियतत्वेन परादृष्टस्यापि परस्वोपयोगित्वेन
च धर्माधर्मी परीक्ष्येदानीं गुणान् परोक्षविशुद्धोपासद्देयं चक्षुष्य
सारवत्साह ।

उद्दिष्टा लक्षिता गुणाश्चेत्यर्थः तत्र रूपादयः सप्तदश कण्ठरवे-
चोक्ताः षण्दसहस्रिताः सप्त तेन चतुर्विंशतिरपि गुणा उक्ताः
तत्र नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं समवायि-
कारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं वा असमवायिकारण-
वृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं वा कार्यासमानाधिकरण-
कर्मवृत्तिजातिमत्त्वं वा ॥ १ ॥

* पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादिनि-
व्याय ॥ २ ॥ *

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्यायार्थः । तत्र प्रथमाह्निके
नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा, साकल्यगुणपरीक्षा,

वस्तुशब्देनवृत्तिपुञ्जपरीक्षा, परिमाणपरीक्षा चेति पञ्च प्रकरणानि,
तत्र रूपादीनामवृत्तौ नित्यत्वमाह ।

पृथिव्यादीनां वाय्वानामवृत्तौ नित्यत्वमाह । रूपादवृत्तारो गुणा
अनित्याः । यद्यप्यत्रापि गुणा अवयवेषु दर्शयमाना अनित्या एव,
तथापि तेनामन्वतोऽपि विनाशः, रूपादवृत्तारो गुणा आनन्द-
बाधादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति
द्रव्यान्वयभूतस्यानित्यत्वादायितानामनित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

* एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ *

रूपादीनामनित्यत्वे यद्यान्यानित्यत्वं तन्न तदा नित्यान्वय-
वृत्तीनां नित्यत्वमित्याक्षेपवक्यमनित्याह ।

रूपादीनामेव चतुर्थां नित्येष्वान्वयेषु वर्तमानानां नित्यत्वमुक्तम्
एतेनेति आन्यानित्यत्वेनानित्यत्वामिधानेनेत्यर्थः । वृत्तिकतस्तु नित्य-
अनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्रत्ययेन सप्तयाच पार्थिवपरमाणुध्वनिवद्वोगात्माय
इति व्याचक्रुः ॥ ३ ॥

* अथ तेनैव वायौ च नित्या द्रव्यमित्यत्वात् ॥ ४ ॥ *

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यवृत्तिरूपादीनां नित्यत्वमेवेत्यतो विवि-
नष्टि ।

आनन्दपरमाणो रूपरश्मयो नित्याः, तैजसपरमाणो रूपरश्मौ,
वायुपरमाणो रश्मौ नित्यः, ननु नित्येऽपि दर्शयमानानां रूपादीना-
मनित्यत्वे को विरोधः शब्दबुद्ध्यादीनामनित्यत्वकारेण गुणान्तरप्रादु-
र्भावे हेतुत्वरं स्मृतम्, शब्दे हि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तरप्रादु-
र्भावेऽनुभूयते, ज्ञानादौ च ज्ञानादिविरोधी संस्कारादिः, आनन्द-
लक्षणाद्यतीतपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न प्रादुर्भवति, यदि
प्रादुर्भवत्तदा तदारब्धेष्वपि ह्यणुकादिप्रक्रमेणाप्याद्यवयवेष्वपि पूर्व-
विजातीयं रूपाद्यनुभूयते नहि युक्तरूपविजातीयं रूपं तोयतेजसो-
र्जं वा शीतोष्णसर्पविजातीयौ रश्मौ, उष्णं लघुं शीतो वायुरित्यादि-
वृत्तीतिरूपपार्थिवत्वमेति भावः ॥ ४ ॥

● अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् । ५ ॥ *

पूर्वं पृथिवीमलभांव्यानित्येष्वनित्या इत्युक्तमिदानीमाध्यादिष्वे-
वाह ।

अवाद्यवविरूपादय आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणा-
नरादपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥ *

ननु पृथिव्यामवयविरूपायामपि रूपादयोऽग्निसंयोगादेवोत्प-
द्यन्ते नश्यन्ति च, तत् कथमाश्रयनाशमात्राभ्या इत्यत आह ।

पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति
रूपाश्रयस्य घटादेर्यत् समवाधिकारणं कपाबादि तद्गुणपूर्वकाः
तथाच कपाजरूपं कारणैकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या घटरूपाद्यसमवायि-
कारणम्, एवं रसादावपि, रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षा-
द्याप्यजातिमन्तः । ननु चक्षुर्पाक्षत्वमेव रूपत्वसुपाधिरिति चेत्
इन्द्रियप्राप्तमात्रेण रूपमिति प्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् अननुषङ्गितोपा-
धेरुपहितप्रत्ययायोगादिति उपाधिसत्त्वात् चक्षुस्तत्त्वतोन्द्रियं पाक्षत्वञ्च
यद्वैविध्यत्वं तदप्यवाच्यं रूपत्वविशिष्टप्रतीतेश्च चाक्षुषत्वात्, चक्षुः
मौलवहिरिन्द्रियमाद्यगुणत्वं रूपवम्, अतीन्द्रियरूपाव्याप्तिरिति
चेन्न चक्षुर्मौलवहिरिन्द्रियमाद्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशी
च जातीरूपत्वं नीलत्वादिका चेति । नन्वेकैका एव नीलपीतादि-
व्यक्तयो नित्या न तु तत्र नीलत्वादिकातय एकव्यक्तिकत्वादिति चेन्न
नीलतरनीलतमादिप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात्, धावत्यादिसम्भेदाभावकत्व-
काल तारतम्यव्यवहार इति चेन्न प्रमाणाभावात् श्यामं रूपं नष्टं
रक्तस्यैवमिति प्रतीतेश्च, न च सा समवायोत्पत्तिविनाशकतेति वाच्यं
समवायस्य तत्त्वानुवृत्त्या तस्य नित्यत्वञ्च घटादेरनित्यतायामेव
व्यवधानाश्रयणतः समवायानित्यत्वेनैव तत्त्वान्वयथासिद्धेः सुवचत्वात्,
ननु नीलपीतादयो गुणा द्रव्याभिन्ना एव धर्मधर्मिभ्योरभेदादिति चेन्न

रूपं षटः स्पर्शो षट इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गात्, बहु नेदमनिष्टं वतो
भवत्येव शुक्लः षटो नीलः षट इत्यादिप्रतीतिरिति चेन्न मत्तुषोपा-
दभेदोपचाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः, भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथाकथ-
ञ्चिदुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्यादिव्यपदेश-
वलाङ्गदोषद्वेः षटस्य रूपाभेदे षटवद्रूपमपि त्वग्निन्द्रियेषु गृह्येत
षटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत् रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपव्य-
मानयेत्, अस्तु तर्हि भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधि-
करण्यानुपपत्तेरिति चेन्न अवच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेक-
त्वासम्भवात्, अन्योन्याभायत्वमव्याप्यवृत्तिवृत्ति नित्याभाववृत्तिभस्म-
त्वादत्यन्ताभावत्ववदिति चेन्न एकत्र संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीति-
वत्तादत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमात् अन्योन्याभावे तु तथा-
प्रतीतेरभावात् । तदेतद्रूपं पृथिव्यां नानाप्रकारकम्, पाथवि तेजसि
च शुक्लमेव, कचित् पटादौ च चित्तमपि रूपमधिकम् अन्यथा तद-
चाक्षुषत्वापातात् रूपवत् एव चाक्षुषद्रव्यत्वात् न च विजातीयरूपै-
रूपानारम्भः, नीलपीतादीनारम्भे रूपत्वेनैव साक्षात्स्थापेक्षित-
त्वात् अन्यथा तदचाक्षुषत्वापत्तेरुक्तत्वात् न चाययवरूपोपपक्षेणैवा-
वयवियङ्गः अवयवानामपि चित्ततया नीरूपत्वप्रसङ्गात् यत् वा
पाकात् परमाणुषु चित्तं रूपं तत्रैव तत्परम्परारम्भपटादौ चित्तरूपो-
पत्तेः, न च हरीतक्यां रसोऽपि चित्त इति वाच्यं हरीतक्या नीरस-
त्वेऽपि दोषाभावात्, षड्रसत्वव्यवहारस्तु तत्तद्रसगुणकारितया । एवं
गन्धोऽपि न चित्तः सौरभासौरभवदवयवहयस्थानारम्भकत्वात्, कर्क-
शादौ कचिदवयवे तैक्लत्रं क्वचिन्माधुर्यं तथाच कतसो रसः कर्कशा-
मिति चेन्माधुर्यमेव, गुणविरोधेन कथं तथा स्यादिति चेत् तदवयवे
तैक्लत्राभावात्, तथाऽनुभवः कथमिति चेत् कर्कटीभक्ष्यक्षुभितरहनाद्य-
वृत्तिपित्तद्रव्यस्य तिक्ततोपलम्भात् तत एव कटाचिन्मुखमपि तिक्तायते,
हरीतक्यामपि कथमित्यं न त्तिरिति चेन्न तदवयवेषु कथावसाधुर्ध-
त्ववसादिनानारसानुभवादिद्वयं पञ्चवेन । तच्च रूपं नयनसङ्कारि,
नन्वेवं यावौ रूपमावस्थ तत्तत्तच्च कथं चाक्षुषतेति चेन्न भावम्यह एव

रूपस्य नवनवककारित्वात् विप्रवाहोक्तचक्षुषां तदाचानपि रूपाणि
 चाक्षुषप्रतीतिप्रयोजकानि । रसोऽपि रसत्वजातिमान् रसत्वं रसने-
 न्द्रियमात्रजन्यसाक्षात्कारविषयजातिः तादृशजातिमत्त्वञ्च रसत्वं
 सोऽयं जीवनेषुटिवहारोन्महेतुः रसनवककारी, रसनेन्द्रियप्राप्तौ-
 गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वं तथा सति नातीन्द्रियरसाव्याप्तिः ।
 प्राचमात्रप्राप्तौ गुणो गन्धः प्राचमात्रप्राप्त्युपलब्ध्याप्यजातिमत्त्वं
 गन्धत्वं च च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा दृष्टिवीर्यतिमात्रवृत्ति-
 गुणत्वसाक्षात्प्राप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् । एवं स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वजाति-
 मान् गुणः त्वग्निन्द्रियमात्रप्राप्त्युपलब्ध्याप्यजातिमत्त्वं स्पर्शत्वं
 द्रव्यवत्त्ववृत्तिचायम् अनुष्णाणीतयीतोष्णभेदात् त्रिविधः । इदानीं
 प्रवक्तात् पाककप्रक्रिया चिन्त्यते । तत्र कार्यकारणसमुदाय एव
 पच्यते इति पिठरपाकवादिनः, पीडयः परमाचय एव स्वतन्त्राः
 पच्यन्ते तत्रैव पूर्वरूपनाशापिनरूपाद्युत्पत्तिः कारणगुणप्रक्रमेण
 चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति पीडुपाकवादिनः, अत्रेदं तत्त्वम्
 आपाके निःक्षिप्तस्य घटादेरामद्रव्यस्य वज्रिना मोदनादभिघाताद्वा
 तटारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भसंयोगविरोधिविभागेनारम्भसंयोग-
 नाशे द्रव्यनाशश्चान्धावात्, दृश्यते हि स्वास्थानाहितानां तण्डुला-
 दीनामप्यधःसन्तापनमात्रेण भर्जनात्तदानीमेव नाशः, क्षीरनीरादी-
 नाञ्जान्तसुख्यता, तथाआपाके वज्रिज्वालाज्वालाभिहतानां द्रव्या-
 न्नामवस्थानमिति मज्जती प्रत्याशा, किञ्च यदि द्रव्यनाशस्तदा
 मध्यभागे पाकानुपपत्तिः न हि दृढतरावयवान्तरावच्छेदे मध्यभागे
 तेजःसंयोगसम्भावना येन तत्र श्यामादिनिवृत्तिः स्यात्, तथाच श्यामा
 अवयवाः अवयवो च रक्त इति मज्जद्देशम् । ननु सन्धिद्रास्त्रेवा-
 वयविद्रव्याणि कथमन्यथा कुम्भादावन्निर्निहितानां तैलहतादीनां
 स्रन्दनं त्रपणञ्च, तथाच मध्यभागेऽपि तेजःसंयोगः स्वादेवेति चेन्न
 भर्तानां समानदेशताविरोधात् अवयवान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजः-
 संयोगासम्भवात् । ननु यदि द्रव्यनाशः कथं तर्हि च एवायं घट
 इति प्रत्यभिज्ञा, कथं वा सर्वास्त्रवस्थानु आपाकादौ घटादेस्तादृशस्यैव

इदं, घटादेरपरि निहितानां वरावोदहनादीनां तथैव इदं
 घटादिस्फुटने हि तेषां पातः स्यात्, कथं वा यावन् एवापाके निहि-
 तास्तावन् एव पुनः प्राप्यन्ते परमाणुभिर्ह्युष्मादिप्रक्रमेण नूनानाम-
 धिकानां वा तदाभीमारम्भसम्भवात्, कथं वा तावत्परिमाण्वेव
 घटादीन्वापकोत्तीर्षान्मुपबध्यन्ते, रेखोपरेखादिविज्ञविज्ञोपो वा
 कथं न भवेत् तच्चावावयविधेयं पाक इति चेत् भवैव सूक्ष्ममेव
 घटादौ निचतुरत्नसरेषुविभागे सति इव्यारम्भकसंयोगनाथे इव्य-
 नाथे सर्वोपान्तुपपत्तीनासम्भवसमाधेयत्वात् न हि तत्र इव्यं न नश्य-
 तीति पिठरपाकपादिनोऽपि वक्तुमुत्तमम् । तत्रापि घटादौ न
 नश्यन्ति कतिपयावयवनाथेऽप्यवशिष्टावयवमाश्रित्य कात्यायस्यानसम्भ-
 वादस्य वा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति मीमांसकाः, ते तु तावदवय-
 वावस्थानयोग्यस्य घटादेः सत्त्वेष्ववयवेषु कथं वृत्तिः स्यादिति
 प्रष्टव्याः, अविनष्ट एव पटे परिमाणसङ्कोचवदेतदुपपत्त्यते इति तेषा-
 मुत्तरमिति चेन्न कठिनतरावयवानां काष्ठपाषाणस्तम्भकुम्भादीनां सङ्को-
 चविकाशबोरदर्शनात्, घटादिनाशकाभिसतेन तत्परिमाणमेव नश्यतीति
 चेन्न परिमाणस्यावयवनाथैकनाशत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञानवत् सूचीदश-
 नस्यैव परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञावमानत्वात् त्वन्यते तच्चावस्थानुपपत्ते-
 रिति दिक् । तेषां भूते इव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वी तदप्रतिद्वन्द्वी च
 विभाग एकैवावयवक्रियया जन्वते तेषां ह्यणुकनाशमारभ्य नवमक्षणे
 ह्यणुकान्तरे रक्ताद्युत्पत्तिरेकसिद्धेव परमाणौ क्रियाचिन्तनात् तच्चाहि
 वज्जिना नोदनात् ह्यणुकारम्भके परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो-
 इव्यारम्भकसंयोगनाथस्ततो ह्यणुकनाथः नष्टे ह्यणुके केवले परमाणा-
 वग्निसंयोगाच्छास्त्रादिनिवृत्तिः श्लाभादौ निवृत्ते अन्यस्यादग्नि-
 संयोगाद्रक्ताद्युत्पत्तिः रक्तादाद्युत्पत्तेः परमाणुक्रियानिवृत्तिसादनन्तर-
 मष्टपदात्मसंयोगात् परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोग-
 निवृत्तिसतः परमाण्वन्तरेण इव्यारम्भकः संयोगस्ततो ह्यणुकोत्पत्ति-
 इत्यग्रे ह्यणुके कारणगुणप्रक्रमेण रक्ताद्युत्पत्तिरिति न च क्षणाः
 यदि पूर्वक्रियानिवृत्तिश्च एव क्रियान्तरस्यत्यद्यते तदा, यदि तु

पूर्वक्रियानिष्ठस्वनन्तरकाये क्रियान्तरसुत्पद्यते तदा दृश्यं ज्ञेयम्, विभाग-
जविभागाद्युपगमेऽपि यदि द्रव्यारम्भकसंयोगनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य
विभागजो विभागस्तदा दृश्यं ज्ञेयम् यदि तु द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य
विभागेन विभागान्तरं जन्यते तदैकादशज्ञेयं प्रक्रिया, तथाहि ह्यणु-
नाशविभागजविभागाविवेकः कालः, ततः पूर्वसंयोगनाशस्यामादि-
निष्ठत्वी, उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्तौ, उत्तरसंयोगेन विभागजविभाग-
क्रियानिष्ठत्वी, ततो द्रव्यारम्भाद्युत्पत्त्या परमाणुक्रिया, क्रियातो विभा-
गो विभागात् पूर्वसंयोगनिष्ठस्तिस्ततो द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो द्रव्योत्प-
त्तिः, उत्पत्ते द्रव्ये रक्ताद्युत्पत्तिरिति दृश्यं ज्ञेयम्, यदा तु द्रव्यवि-
नाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागो जन्यते तदैकादशज्ञेयं
एकादश ज्ञेयम्, तथाहि द्रव्यविनाशस्ततो विभागजविभागस्यामादि-
निष्ठत्वी तत उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्तौ ततो विभागजविभागकर्मण्यौ-
निष्ठस्तिस्ततः परमाणो द्रव्यारम्भाद्युत्पत्त्या क्रिया ततो विभागः पूर्व-
संयोगनिष्ठस्तिः द्रव्यारम्भकसंयोगोत्पत्तिः ह्यणुकोत्पत्तिः रक्ताद्युत्पत्ति-
श्चेत्तेकादश ज्ञेयम् एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाक्रियोपरमविस्तना-
देवम्, परमाण्वन्तरे यदि द्रव्यारम्भाद्युत्पत्त्या क्रिया विन्यते तदा
ह्यणुकविनाशमारभ्य पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरुद्भूतीवा
विष्टतच्चैतत् कथादरश्छे ॥ ६ ॥

* एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥ *

पार्थिवपरमाणुरूपादीनां तेजःसंयोगावसवाधिकारव्यक्तं साध-
वितुमाह ।

पात्रजानामिति शेषः, अत्र च गुणत्वे कार्यत्वे सतीति विव-
क्षितं तद्वत् प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरूपादयः संयोगावसवाधिकार-
णकाः कार्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठादिगुणत्वात् शब्दवत् बुद्ध्यादि-
वच्च, संयोगजत्वमात्रं वा साध्यं तेन विभागजसन्देहो न व्यभिचारः
वायुसंयोगस्य शब्दमात्रे निमित्तकारणत्वात्, पार्थिवरूपादीनाञ्च

तेजोऽन्यव्यतिरेकदर्शनात् तेजःसंयोगासमवायिकारणत्वं पञ्चधर्म-
तावसात् विध्यति ॥ ७ ॥

* अथोर्महतसोपलब्धग्रनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ *

रूपरसगन्धस्पर्शादेिकपन्थेन व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्वविधत्वेन
सञ्ज्ञावाञ्छ विप्रतिपत्तिबाहुल्यादुद्देशकममतिक्रम्य सूचीकटाह्वयायेन
प्रथमं परिमाणपरीक्षाभारममाणं आह ।

नित्ये इति विषयेषु विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतुर्माध्याव-
स्तुपञ्चयति उपलब्धग्रनुपलब्धी इति वयावोनमन्वदः “येन वस्या-
भिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य यः” इति न्यायेन, तथाचाचोरनुपलब्धि-
रिति सम्भते तदेवं सूची नीचः कलस इति प्रात्यक्षिकप्रत्यये वया
नीचं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिवाचेन परमाणु-
पञ्चनं परिमाणसूचीवते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत्
परिमाणमपि कारणं न हि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति
तथाच द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्त्योति
निचीवते यदि हि घटादिसरूपं परिमाणं स्यात् तदा मज्जदानये-
त्सुक्ते घटमात्रमानयेत् तथाच प्रैषप्रतिपत्ती विरुद्धेयावाम्, एवं
घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदाद्वा घट इति, मानव्यव-
हारासाधारणकारणत्वं द्रव्यसाक्षात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगु-
णत्वं वा महत्त्वत्वं मानव्यवहारो हस्तवितस्वादिव्यवहारो न तु पञ्च-
सङ्ख्यादिव्यवहारः, तच्च परिमाणस्यतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं क्षु-
त्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनी परमाणुत्वपर-
मक्षुत्वे परमाणुवर्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तरक्षुत्वे दृष्ट्युक्तवर्तिनी
तद्वरेणुभारभ्य महावयविषयत्वं महत्त्वदीर्घत्वे, एवञ्च सर्वस्यपि
द्रव्याणि परिमाणद्वयवर्ति, विस्वामलकादावणुत्वव्यवहारः समिदि-
चुटयडादिषु च क्षुत्वव्यवहारो जातः, भक्तिशाल प्रकर्षभावाभावाः,
आयतने यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुत्रये, विस्ते यः प्रकर्षभावस्तस्या-
भाव आसलके, स च गणेशसूचीमज्जतामित्वाद् भक्तिप्रवृत्तः, दीर्घ-

त्वस्तुत्वात्वे निमित्ते न वर्त्तते, इत्युक्ते, परिभाषा एव ते न भवत इत्यपरे,
महत्सु दीर्घमानोद्यतामिति वत् महत्सु वर्त्तुं त्वं त्रिकोणश्चानीयतामिति
निर्धारणवशाद् वर्त्तुं त्वं त्वानीयतामप्यपत्तेरिति तेषामाशयात् ॥ ८ ॥

* कारणवहुत्वाच्च ॥ ९ ॥ *

इदानीं परिभाषाकारणानि परिचक्षते ।

चकारो महत्त्वप्रचयौ ससृज्जिनोति, परिभाषासुत्वद्यते इति
सूत्रशेषः, तत्र कारणवहुत्वं त्वद्युक्ते महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्व-
प्रचयवोक्तत्वात्कारणेऽभावात् तच्च बहुत्वमीश्वरापेक्षानुद्दिश्यं तद्वहुत्वे-
रनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपपन्नो निवासकः, एवं परमाणुद्वयगतं
द्वित्वं द्व्युक्ते परिभाषोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्रचिताभ्या-
मारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहुत्वप्रचयवोक्तत्वा-
भावात् यत्र च द्वाभ्यां त्वकपिण्डाभ्यां त्वकपिण्डारम्भस्तत्र परि-
भाषोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वे-
ऽपि परिभाषोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् एवञ्च सति यदि महत्त्वं
तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं “द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा” इति ।
प्रचयश्च कारणकः संयोगः, स च स्वाभिमुखकिञ्चिद्वयवासंयुक्तत्वे
सति स्वाभिमुखकिञ्चिद्वयवसंयोजकत्वञ्च, स चावयवसंयोगः स्वावय-
वप्रतिष्ठितसंयोगापेक्षः परिभाषजनकः गुणकमार्ग्ये सापेक्ष इति
वचनात् ॥ ९ ॥

* अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥ *

महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति ।

अतः प्रत्यक्षसिद्धान्तकृतः परिभाषाव्यतिरेकः तदनुपरिभाषा-
मित्यर्थः । वैपरीत्यस्याप्रत्यक्षत्वात् कारणवैपरीत्यञ्च, महत्त्वे हि मह-
त्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वम्, अणुत्वे च कारणगतस्य द्वित्वमीश्वरा-
पेक्षा, द्वित्वस्य कारणत्वम्, एतेन दीर्घत्वविपरीतं सुक्ष्मत्वनि-
व्यपि इत्यप्यम्, वैपरीत्यस्यापि पूर्ववत् ॥ १० ॥

* अथ महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषा-
भावाच्च ॥ ११ ॥ *

इदानीं कुवडामलकादायचतुल्यव्यवहारो भाक्त इति दर्शयति ।

इतिशब्दो व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन विश्वासेनवा कुवडामल-
कुवडापेक्षवामलकं महत् आमलकापेक्षवा विश्वं महदिति तावद्व्यव-
हारोऽस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो मुख्यः, कुत एवमत आह
विशेषभावात् महत्त्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन भावात्, अथुव्यव-
हारस्य तेषु भाक्तः, कुत एवमत आह विशेषभावात् अथुत्वविशेषस्य
तत्राभावात्, अथुत्वं हि कार्यं ह्यथुकमानवृत्ति, नित्यं परमाणु-
वृत्ति, कुवडादौ तदभावात् यद्वा विशेषस्य महत्त्वकारणस्यैवावयव-
वस्तुत्वमहत्त्वप्रचयानां कुवडाद्यवयवेषु भावात् सङ्गावात् विशेषभावात्
विशेषस्य अथुत्वकारणस्य महत्त्वासमानाधिकरणद्वित्यस्य कुवडाद्यवय-
वेष्वभावादसङ्गावादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* एककालत्वात् ॥ १२ ॥ *

अथुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।

महत्त्वमथुत्वस्य द्वयमप्येकस्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च महत्त्वाथुत्वे
परस्परविरोधिनी नैकत्वान्नये सह सम्भवतः, अतो महत्त्वकारणसदु-
भावात्तमहत्त्वप्रत्ययसत्त्वं मुख्योऽथुत्वप्रत्ययप्रयोगौ च भाक्तावित्यर्थः ॥ १२ ॥

* दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥ *

महत्त्वप्रत्ययस्य मुख्यत्वे हेतुमाह ।

दृश्यते तथा यस्तुगत्या महत्त्वेव कुवडामलकवित्त्वेऽपि स्वस्वसू-
तरस्य सूतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या शुक्लेष्वेव
पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारः ॥ १३ ॥

* अथुत्वमहत्त्वयोरथुत्वमहत्त्वाभावः कमंगुणैर्व्या-
ख्यातः ॥ १४ ॥ *

मन्वथु महत्तरिमाचनिति व्यवहारवत्तान्महत्त्वे अपि परिभाषे

न ह्यनुत्वमप्युत्पन्नमस्तीति चाहुते तद् कथं इत्यन्तात्तदुत्पत्तिरनयोः
कथं वा पुनरेवमुत्पत्तिरविरोधो नापद्यत इत्यत आह ।

अथा अनुत्वमप्युत्पन्नमस्तीति तथाऽनुत्वमप्युत्पत्तेः अपि
नानुत्वमप्युत्पन्नमस्तीति इत्यर्थः प्रयोगश्च नाक्तो द्रष्टव्यः ॥ १४ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥ १५ ॥ *

ननु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा सज्जान् यद्वा द्वौ यद्वा
एकः यद्वा चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि च कर्म-
वन्ति प्रतीयन्ते कथमन्यथा योषं गच्छति द्रुतं गच्छतीति व्यवहारः
तथाचानुत्वमप्युत्पन्नमस्तीति तद्वती व्यातामित्यत आह ।

कर्मभिः कर्माणि न तद्वन्ति गुणैश्च गुणा न तद्वन्तस्तथाऽनुत्वमप्यु-
त्पत्तेऽपि न तद्वती, व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* अनुत्वमप्युत्पत्त्याभ्यां कर्मगुणश्च व्याख्याताः ॥ १६ ॥ *

ननु सज्जानि कर्माणि अगूनि कर्माणि सज्जान्तो गुणाः अणवो
गुणा इत्यादिव्यवहारादनुत्वमप्युत्पन्नमस्तीति कर्माणि तदुभयवन्तश्च गुणाः
प्रवक्ता इत्यत आह ।

यथाऽनुत्वमप्युत्पत्तेः नानुत्वमप्युत्पन्नमस्तीति तथा न कर्माणि तदुभय-
वन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु पूर्ववद्भाक्त इति
भावः ॥ १६ ॥

* एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥ *

अनुत्वमप्युत्पन्नप्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिद्वयति ।

ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती सज्जत्वोत्पादकमेव दीर्घ-
त्वोत्पादकमप्युत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणेक्यात् कथं कार्य-
मेव इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः यत्रैव सज्जत्वं
तत्र दीर्घत्वं यत्राप्युत्पन्नं तत्र ह्रस्वत्वं यत्र नित्यमप्युत्पन्नं तत्र नित्यं
ह्रस्वत्वमित्यादिप्रतिदेशार्थः ॥ १७ ॥

* अनित्येऽनित्यम् ॥ १८ ॥ *

इदानीं विनाशकमाह ।

एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशिनि द्रव्ये वर्तमानमाश्रय-
नाशदेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात् । घटे सत्यपि तत्परि-
माणं विनश्यति कथमन्यथा कम्बुभङ्गेऽपि च इवायं घट इति
प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशवश्यकत्वात् न हि पर-
माणुद्वयसंयोगनाशाद् कृणुके नष्टे तदान्वितस्य त्वसरेणोक्तदान्वितस्य
चूर्णशर्करादेरविनाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभि-
ज्ञेति चेत्, सेवेयं दीपकलिकेतिप्रत्यभिज्ञानवद्वान्तित्वात् । प्रदीप-
प्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमेव क्षुब्धत्वदीर्घत्वे परब्रह्मादविनाशशास्त्रिणी इति
चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणातुपपत्तेरुक्तत्वात् ॥ १८ ॥

* नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥ *

तत् किं पाथिवपरमाणुरूपोपादिवत् परमाणुगतमणुत्वं बद्धबुद्ध्या-
दिवदाकाशादिगतं महत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह ।

नित्येष्वकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं तच्चित्तं विना-
शकमावात् ॥ १९ ॥

* नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥ *

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकविद्वां संज्ञामाह ।

परिमण्डलमेव परिमाणस्य तदुक्तम् “अन्यत्र परिमाण-
स्यादिभ्यः” इति ॥ २० ॥

* प्रविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥ *

ननु कुवक्षामलकादिषु समिदित्प्रभृतिषु च व्यवहृत्यमात्रमणुत्वं
क्षुब्धत्वं वा यदि न पारमार्थिकं तदा पारमार्थिकबोक्तयोः किं प्रमा-
णमत आह ।

विद्यालिङ्गमविद्या तदयमर्थः कुवक्षामलकादावणुत्वज्ञानं समि-
दित्प्रभृतिषु क्षुब्धत्वज्ञानं तावदविद्या तत्र पारमार्थिकाणुत्वक्षुब्धत्व-
बोरोभावात्, सर्वत्राप्रमा प्रमापूर्विकैव, मवतीत्यन्यथास्मातिवादिभि-

रभ्युपगमात् तथाच सत्त्वमनुत्तमानं सत्त्वञ्च सुक्ष्मत्वज्ञानमनुमेयमित्यर्थः
एवञ्च भाक्तः शब्दप्रयोगो मुख्यमन्तरेण न भवतीति मुख्ये अक्षुत्त-
सुक्ष्मत्वे कचिदवश्यं मन्तव्ये ॥ २१ ॥

* विभवात्महानाकाशस्तथाचात्मा ॥ २२ ॥ *

द्रव्यत्वेन हेतुनाकाशादीनामनुमितस्य परिमाणस्य स्वरूपमाह ।
विभवः सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं तच्च परममहत्त्वमन्तरेणानुपपद्यमानं
परममहत्त्वमनुनापयति, दृश्यते चेह वाराणस्यां पाटलिपुत्रे च
युगपदेव शब्दोत्पत्तिस्तत्र चैकमेवाकाशं समवायिकारणमित्याकाशस्य
व्यापकत्वं सिद्धं व्यापकत्वञ्च परममहत्परिमाणयोग एव नानाकाश-
कल्पने गौरवमित्येक एवाकाशोऽभ्युपगन्तव्यः । आकाशस्य प्रदेश-
इति तु व्यपदेशः प्रदेशवद्भिर्घटादिभिः संयोगनिवन्धनो भाक्तः
भक्तिश्च प्रदेशवद्द्रव्यसंयोगित्वम् । तथात्मेति यथाकाशं विभवात्
सर्वमूर्त्तसंयोगित्वात् परममहत् तथात्मापि परममहान् यद्यात्मनः
सकलमूर्त्तसंयोगित्वं न भवेत् तदा तेषु तेषु मूर्त्तेषु अदृष्टवदात्मसंयो-
गात् क्रिया नोत्पद्येत व्यभिकरणस्यादृष्टस्य प्रत्यासत्त्यपेक्षया क्रिया-
जनकत्वात् सा च प्रत्यासत्तिरदृष्टवदात्मसंयोग एव एवं सञ्चारिणि
शरीरे तत्र तत्र ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिरात्मनो वैभवमन्तरेणानुपपद्ये-
त्यात्माऽपि व्यापकः स च नाकाशवदेक एव व्यवस्थादर्शनादित्युक्तमिति
भावः तच्च महत्त्वं सातिशयं नित्यञ्च परमाण्वणुत्ववत् एवमाकाशादौ
परमदीर्घत्वं परमाणुषु च परमसुक्ष्मत्वमूहनीयम् ॥ २२ ॥

* तदभावाद्गुण मनः ॥ २३ ॥ *

ननु मनो विभु सर्वदानिस्पर्शद्रव्यत्वादाकाशवत् ज्ञानाद्यसमवायि-
कारणसंयोगाधारत्वादात्मवदित्याकाशात्मनोः साहचर्येण मनोऽपि
किं नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वस्याभावाद्गुण मनः सकलमूर्त्त-
संयोगित्वे तु युगपदनेकेन्द्रियसंयोगे ज्ञानयौगपद्यं स्यात् तथाच

व्यासङ्को न स्यात्, अतुमाने तु मनो यावच्च सिद्धं तावदान्नवासिद्धे
मनःसिद्धिदयायान्तु धर्मिण्याहकमानवाधिते । ननु विभवाभावादेवं
नाशुत्वं सिध्यति घटादौ व्यभिचारादिति चेन्न विभवाभावेनाव्यापक-
त्वसाधनात् तथाचैकदेहे मनस्तावदेकं नानाकल्पने गौरवापत्तेः एक-
स्याप्यवयवकल्पने कल्पनागौरवाच्चिःसम्यक्त्वेनानारम्भकत्वाच्चेत्यादियुक्ते-
रणुत्वसिद्धेरिति भावः ॥ २२ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २३ ॥ *

दिग्ः परममहत्त्वे युक्तिमाह ।

गुणैः सकलद्वीपवर्त्तिपुरुषसाधारणपूर्वांपरादिप्रत्ययरूपैः सकल-
मूर्त्तिनिष्ठपरत्वापरत्वबन्धैः दिगपि व्यापकत्वेन व्याख्यातेत्यर्थः ।
परत्वापरत्वयोस्तत्तौ संयुक्तसंयोगभूयस्त्वात्सीयस्त्वविषयामेक्षानुज्ञेः
कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, नानादिक्कल्पनस्य कल्पनागौरवप्रतिहत-
त्वात्, कथं तर्हि दश दिग् इति प्रतीतिव्यपदेशाविति चेन्न तत्तदुपा-
धिनिबन्धनत्वादिव्युक्तत्वात् ॥ २३ ॥

* कारणे कालः ॥ २५ ॥ *

कालस्य व्यापकत्वमाह ।

परापरव्यतिकरयोगपद्यायोगपद्यचिरञ्चिप्रप्रत्ययकारणे इत्ये
काल इति समाख्या न तादृशः प्रत्ययः सर्वदेशपुरुषसाधारणः कालस्य
व्यापकतामन्तरेण सम्भवतीति तस्य व्यापकत्वं परममहत्त्वयोग इत्यर्थः ।
यदा इदानीं जात इत्यादिप्रतीतिबलात् सर्वोत्पत्तिमिन्निसिक्तकारणत्वं
कालस्य प्रतीयते तदपि व्यापकत्वाधीनं निमित्तकारणस्य समवायस-
मवायिकारणप्रत्यासन्नत्वनिवमात् । यदा अतीतानागतवर्त्तमानव्यव-
हारः सार्वत्रिक इति सर्वगत एव कालः । यदा चण्डलवस्तुहर्त्त-
यामदिनाहोरात्रप्रवृत्तमासवर्त्तयनसंवत्सरादिव्यवहारकारणे इत्ये कालः

स्येति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् काष्ठः सार्वत्रिक इति परममहान्
तस्य नानात्वकल्पना च कल्पनागौरवप्रतिष्ठतेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

इति त्रीयाहारे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे सप्तमाध्यायस्या-

द्यमाङ्गिकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥ *

द्वितीयाह्निके एकानेकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणम् अनेकमात्र-
वृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रसङ्गाच्छब्दार्थसम्बन्धपरीक्षाप्रकरणं विशेष-
गुणरहितविभुसंयोगसमवायिकारणकैकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं सम-
वायपरीक्षाप्रकरणञ्चेति तत्र सङ्घत्वेकार्थसमवायाधीनं सङ्घादीना-
मपि प्रत्यक्षत्वमिति चोद्देशक्रममतिक्रम्य परिमाणनिरूपणानन्तरं
सङ्घां पृथक्त्वञ्च परीक्षितमाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शेति सङ्घादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेका-
दिति व्यभिचारात् तदयमर्थः, एको घट इति विशिष्टप्रतीतिविशेष-
णजन्या, तच्च विशेषणं न रूपादि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात्,
न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, घटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं
सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहान्वनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च
द्रव्यमात्रसामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्वनानतिरिक्तदेशत्वात् न चान्वना-
नतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकतत्वे सत्ता-
ऽपि भिद्येत, विषयभेदकतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा
घटत्वकवसत्वयोरपि भेदापत्तेः, न च स्वरूपभेदे एकत्वमिति भूषण-
मतं युक्तम्, घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा घटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात्,

स्वरूपभेदो द्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य निषत्त-
रादिषाभारण्येन व्यवहारवैचित्त्यानुपपत्तेरिति भावः ॥ १ ॥

*** तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥ ***

एकत्वतुल्यतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह ।

अधोद्वारव्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमित्या-
कारः, अपटञ्चावधिमपेक्ष्य य उद्धारो निर्धारणं स स्रपोद्धारः, तत्र
च न रूपादि तन्त्रं व्यभिचारादवध्यनिरूप्यत्वाच्च, नन्यन्योन्याभाव एव
पृथक्त्वम्, इदमस्मात् पृथगन्यदर्थान्तरमिति बहुभिन्नमिति प्रतीतेरन्यो-
न्याभावावबन्धनत्वात्, न पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि नान्योन्या-
भावावयत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न
भवतीति प्रतीत्योर्भिन्नविषयत्वात् न चान्योन्याभाववानर्थः पृथक्त्वम्
स्रष्टः षट् इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगापत्तेः, ननु पृथगिति विशिष्ट
इति प्रतीत्योरेकाकारत्वाद्देशिष्वमेव पृथक्त्वमिति चेन्न मैत्रस्य दण्ड-
वैशिष्ट्यदशायां मैत्रात् पृथगयं मैत्र इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः एवं शब्द-
विशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः, अतः
एव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरक्ते षटे श्यामाङ्गटात् पृथगयं षट्
इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिधर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामा-
नन्तरं रक्ततादशायामपि न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्य-
निरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च सन्नालप्रतित्ये सत्तया, इव्यन्ताल-
प्रतित्ये इव्यत्वेनान्यनानतिरिक्तप्रतित्वापत्तेः ॥ २ ॥

* एकत्वेकपृथक्त्वयोरैकत्वेकपृथक्त्वाभावोऽणत्वमह-
ज्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥ *

नये कर्मैकत्वं, रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वे-
ऽप्येकत्वं, पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तथापीत्यत आह ।

अथाऽऽयुत्समहृत्य नऽऽयुत्समहृत्यवती तद्वायुहारस्तत्र भाक्तस्तथै-
कलैकपृथकत्वे नैकलैकपृथकत्ववती तद्वायुहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः ।

“कर्मभिः कर्माणि” “गुणैर्गुणाः” इत्यपि दृष्टान्तसूत्रद्वयं पूर्वदृष्टान्तसूत्रे चैकवाक्यतापक्षमेवात्र प्रतिभासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः ॥ २ ॥

* निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥ *

ननु गुणेषु कर्मसु च साधारण एवैकत्वव्यवहारः किमत्र विनिगमकं बहुद्वयेष्वेकत्वं न गुणादिविद्यमानम् ।

सर्वेषामेकत्वं तत्र विद्यते, कुत इत्यत आह निःसङ्ख्यत्वात् कर्मगुणानामिति सङ्ख्याया निष्क्रान्ताः निःसङ्ख्यास्तेषां भावो निःसङ्ख्यत्वम्, तथाच कर्माणि गुणाश्च निःसङ्ख्यानानि, सङ्ख्याया गुणत्वेन गुणेषु तावत् सङ्ख्या न विद्यते न वा कर्मसु, गुणानां कर्मसु निषेधात् अन्यथा द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधितञ्च सङ्ख्याया गुणत्वमेकत्वस्य च सङ्ख्यात्वमिति भावः ॥ ४ ॥

* भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥ *

तर्हि कथमेकंरूपमेको रस इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।

गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं तद् भ्रान्तमित्यर्थः, सूत्रे च ज्ञानमिति शेषः आक्षिप्तपूर्वपक्षत्वात्, प्रयोगस्तु भाक्तः स्वरूपभादे एव च भक्तिः न च तदेवैकत्वसङ्गोत्तरत्वात् ॥ ५ ॥

* एकत्वाभावाद्भक्तिसु न विद्यते ॥ ६ ॥ *

ननु द्रव्येष्वप्ययमेकत्वप्रयोगो भाक्तोऽस्तु प्रत्ययस्तु तत्र भ्रान्तः किमेकत्वेनेत्यत आह ।

यदि पारमार्थिकमेकत्वं क्वचिच्चाभ्युपगन्तव्यं तदा न प्रयोगो भाक्तः सख्यपूर्वकत्वाद्भक्तेः न वा प्रत्ययो भ्रान्तः प्रसापूर्वकत्वाद्भक्तस्य, प्रमितं क्षारोष्यते नाप्रमितम् असत्स्वातेर्निरासात् अन्यथास्वातेः साधनादिति भावः ॥ ६ ॥

* कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥ *

कार्यकारणयोस्तनुपटयोरेकत्वैकपृथक्त्वञ्च यत एवैकत्वमत एवैकपृथक्त्वमपि न हि स्रग्भादेव स्वं पृथगिति सम्भवति, न हि पटे पाक्षमाने प्रत्येकं तन्नूनामाकर्षे तद्विज्ञः पट उपपद्यते, यदि तनुभिन्नः पटः स्यात् तदा तद्विज्ञतयोपपद्येत घटवत्, एवं घटेऽपि भग्ने कपावद्वयातिरिक्तस्यानुपपत्त्यात् घटोऽपि कपावद्वयात्मक एव, तदुक्तं “नान्योऽवयव्यवसवेभ्यः” इति तदिदं साङ्ख्यीयं मतं प्रस-
ङ्गान्निराचिकीर्णराह ।

कार्यं कारणञ्च द्वयमेकं न भवति, कुत एतदित्याह एकत्वाभा-
वादभेदाभावात् तर्हि यदेव कार्यं तदेव कारणं तन्तवः पट इति
बहुत्वैकत्वयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, भवत्येव सामानाधिकरण्य-
मेकस्यामपि पायःकणिकायामाप इति प्रयोगात् एकस्यामपि
योषिति द्वारा इति प्रयोगादिति चेन्न तत्तावयवबहुत्वमादायोपपत्तेः
पायःपरमाद्यौ तु प्रकृतिगतं रूपादिवहुत्वमादायेत्येके शब्दस्त्वाभाव्य-
मिदमपर्यन्तुबोध्यमित्यपरे न च रण्डाकरणावस्थितास्तन्तवः पटव्यप-
देशं लभन्ते, न वा धारणाकर्षणे तन्तवः प्रत्येकं कर्तुमीशते, न वा
कार्यं कारणञ्च द्वयमप्येकपृथक्त्वान्नयः परस्परव्यतिकल्पप्रतीतेः, कुत
इत्यत आह एकपृथक्त्वाभावात् एकपृथक्त्वमवैधर्म्यं तदभावात्
कार्यकारणयोरेकत्वमवैधर्म्यानुभवात् तन्तुत्वपटत्वयोः घटत्वकपाव-
त्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेशयोः सार्वबौद्धिकत्वात् कथं तर्हि रूपरसगन्ध-
स्पर्शानां न भेदेनोपपन्नः, अत्यन्तसारूप्यात् कचिच्चित्तपटादौ
भेदोपपन्नोऽपि सङ्क्रापरिमाणादिभेदस्य चातिस्रुटत्वात् ॥ ७ ॥

* एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥ *

अनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह ।

अनित्ययोः सङ्क्राष्टयत्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्यास्यात् तद-
नित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोरेव बोद्धव्यम्, अन्वेषां सङ्क्राष्टयत्वा-

नामपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययोस्तो जोकूपस्यार्थयोः कारकगुण-
पूर्वकत्वं तथैकत्वैकपृथक्त्वयोरप्यनित्ययोरिति भावः । अपार्थादनेक-
द्रव्या हित्वादिक्ता परार्थात्ता । इत्युपसङ्ख्यानम्, उपसङ्ख्यानान्तरञ्च
तत्प्रमानाधिकरणञ्च द्विपृथक्त्वादि परार्थपृथक्त्वपर्यन्तम् । तदयं
हित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः । समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययो-
श्चक्षुःसन्निकर्षे सति तद्विधे कत्वसङ्ख्ययोर्व्यापामान्यमेकत्वत्वं तयोर्निर्विक-
ल्पकानन्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिस्तथा तयो-
र्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च हित्वस्य यत्प्रामाण्यं हित्वत्वं तदा-
लोचनं तेनालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो हित्वत्वविशिष्टहित्वगुणविषया
विशिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदपिमन्त्रये च हित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धि-
विनाशाद्विनाशः हे द्रव्ये इति हित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते,
ततस्तस्माद् हित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संक्षेपः उत्प-
त्त्यमानहित्वाधारेणैन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत
एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहात्मन्वनरूपाऽपेक्षाबुद्धिस्ततो हित्व-
गुणोत्पत्तिस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्प्रामाण्यविशिष्टहित्वगुणज्ञानं
ततो हित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतोन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य
संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः, विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापे-
क्षाबुद्धितोविनाशः हित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः हित्वत्वसाम-
ान्यज्ञानस्य च हित्वगुणबुद्धितोविनाशः हित्वगुणबुद्धेश्च हित्वविशिष्ट-
द्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् पिप्पलान्तरज्ञानादिति । नन्वेकत्वज्ञा-
नान्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्प्रामाण्योपत्त्यात् न हि गुणज्ञाने
सति द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽस्ति तथाच तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तत्प्रायाश्च
तदपिमन्त्रये एव हित्वनाश इति हे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वकश्च
एव हित्वविनाशापत्त्या हित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न
हित्वाद्युत्पत्तिसामान्यननिमूताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशिष्टज्ञानजनक-
त्वनिवन्तात् फलवन्नेन तथाकल्पनात्, ननु तथापि स्वजनितसंस्कारे-
णैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषश्चदवश्य एव, हित्वविशिष्टज्ञानपूर्व-
कश्च एव हित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्कारात्मन-

कृत्वा न हि केवलं शुद्धः कापि सत्त्वते, सर्वत्र द्रव्योपरागेनैव
 शुद्धचरणात्, ननु भवत्येवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि हित्वनाशे
 विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्तमानावभाविनी विशिष्ट-
 प्रतीतिविशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽऽर्शनादिति चेन्न विशेषण-
 ज्ञानविशेषेन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गापहस्य विशिष्टज्ञानसामान्याः
 प्रकृतेऽपि सम्भवात् यदि तु विशेषणन्द्रियसन्निकर्षोऽपि सृज्यते तदा
 पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणवर्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेना-
 भ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति विशिष्टज्ञान-
 जनकज्ञानविप्रकृतमात्रमेकं हि विशेषणत्वे तन्मत् न तु विशिष्टज्ञानवि-
 प्रकृतमपि । उपलक्ष्यस्याप्येवं विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्नाप्रत्याख-
 व्याष्टिसामानाधिकरण्यास्य विशेषणत्वे तन्मत्त्वात् उपलक्ष्यन्तु तद्व्य-
 धिकरणम्, एवं यदा देवदत्तगृहे काकवृत्ता तदा काको विशेषणं, यदा
 तु उपरिभ्रमन् असन् तदोपलक्ष्यम्, एवं सति रूपवति रस इत्यादौ
 रूपादेरपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात्, तर्हि तत्रापि रसो
 वर्ततेति चेन्न विशिष्टवृत्ते विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् न हि विशे-
 षणं विशिष्टमित्येकं तन्मत्, हित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो नास्ति
 कुतो विशिष्टप्रत्यय इति चेन्न अतद्व्यावृत्तेरेव वैशिष्ट्यपदार्थत्वात्, तद्भा-
 वन्तु तत्रापि न किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्याः । एवं हित्वोत्पत्ति-
 विनाशवन्नित्योत्पत्तिविनाशावच्छेदनीयो । हित्वमपेक्षाबुद्धिनाशना-
 श्यम्, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे शुद्धस्य सतोऽविनाशित्वात्
 चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाश्यात् । कचिदाश्रयनाशादपि
 नश्यति यत्न हित्वाधारावयवकर्मसंभक्तान्मेकत्वसामान्यज्ञानम्, तद्
 यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागोपेक्षाबुद्धी संयोगनाशशुद्धो-
 त्पत्तौ द्रव्यनाशहित्वसामान्यज्ञाने तत् द्रव्यनाशाद्दित्वनाशः, सामान्य-
 ज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य हित्वनाशसमानकालत्वात्
 कार्यकारणसमानभावाभावात् यदा तु हित्वाधारावयवकर्मोपेक्षा-
 बुद्धौवीनशब्दं तदा हाभ्यामाश्रयनाशमपेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां हित्वनाशः,
 तद्व्यथा अवयवकर्मोपेक्षाबुद्धी विभागोत्पत्तिहित्वोत्पत्तौ संयोगनाशहित्व-

साध्यान्वयाने इत्यनायासेषां बुद्धिनामौ ताभ्यां द्वित्वाभ्याः प्रत्येकं
 सामर्थ्यं पश्चात्, इत्युक्तं प्रकृत्या ज्ञानबोर्ध्वघातकपक्षे पररूपपक्षे
 च एव च पक्षः प्राभाषिकः । ननु द्वित्वमित्यादीनां सामर्थ्यसाम्ये
 कथं कार्यवैयर्थ्यस्य द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति
 चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्, समवायिकारणगतमेव द्वित्वमित्यादिकं
 तन्त्रमिति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कार-
 णविनाशात् अविचारणात् अपेक्षाबुद्धादेकत्वे च तादृशविशेषस्यानु-
 पपन्नभाषितत्वात् फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्यवहारोऽपि तत
 एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्टविशेषाद्विशेष इति चेदेवं सति द्वित्वा-
 दन्विकत्वाऽपि सामर्थ्या कदाचिन्नित्वं चतुश्चोत्पद्येतेत्यनिवमप्रसङ्गः ।
 अतोऽप्यने प्रागभावविशेषाद्विशेषोपपत्तेः यथा तद्वत्त्वा सामर्थ्या प्राक्-
 जानां रूपरसन्यस्यार्थानाम्, प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न
 स्वल्पप्रागभावस्यैव कार्यं प्रति कारणत्वावधारणात् यद्वा शुद्ध्या-
 ऽपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसङ्कितत्वा त्रित्वमिति नेवम्, यतं पिपीलि-
 कानां मवा इतमित्यादौ समवायिकारणाभावे द्वित्वं तावच्चोत्पद्यते
 तथाच गौणकाल सकृदाव्यवहारो द्रष्टव्यः । सेनावनादौ नियतापेक्षा-
 बुद्धभावाद्बहुत्वमालक्ष्यद्यते न ह यतसङ्ख्यादिसङ्केति प्रीधरा-
 चाख्याः । एवं सति यतसङ्ख्यादिकोटिकस्य संख्यो न स्यात् न
 स्याच्च सङ्कती सङ्कतरा सेनेति नैवमित्युच्यतेऽनार्याः । अतैवमाहो-
 चनीयं त्रित्वादिकपराङ्मर्ष्यत्वा सकृद्वैव बहुत्वम्, तद्विषयं वा सकृदान्व-
 रम्, नाद्यः सेनावनादावपि यतसङ्ख्यादिसङ्केतोत्पत्तिनिवभात्, न
 द्वितीयः त्रित्वादिविषयस्य बहुत्वस्याननुभवात् तथाच प्रतिनितै-
 कत्वानालम्बनापेक्षाबुद्धिजनितयतादिसङ्केतवैव बहुत्वं यताद्यभिप्रायिष्यु
 तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात्, यद्यनु मू मः त्रित्वादिसमानाधि-
 करणं सकृदान्वरमेव बहुत्वं त्रित्वादिकनकापेक्षाबुद्धिकस्य प्रागभाव-
 भेदादेवभावः, कथमन्यथा बहुवत्त्वावत् सन्नि यतं वा सङ्कतं चेति
 विशिष्य न जानीम इति, यथैकपक्षे सङ्कतं दीर्घत्वञ्च तथैकत्वैवा-
 धिकरणे त्रित्वादिकं बहुत्वञ्च, भवति हि यतं वा सङ्कतं वा चूत-

अथान्वागवासीति प्रश्ने बहुवचसावधानीवन्तां किं विशेषजिज्ञासवेति,
एवञ्च द्वित्वसङ्गितामेवावुद्या त्वित्वं त्वित्वसङ्गितामेवावुद्या चतुर्हमे-
कसुतरोत्तरोत्तरम्, बहुत्वोत्पत्तौ तु नावेवावुद्धौ पूर्वपूर्वसङ्ख्याविशिष्ट-
त्वनियमः, अत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्रसंत्यज्यते न तु सङ्ख्यान्तरं
संययस्त्वत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति । तत्त्वमानाधिकरणञ्च पृथक्-
त्वमिति यथा द्वित्वं तथा द्विपृथक्त्वमित्यादि । ननु 'द्वित्वमित्यादि-
समानाधिकरणैरेकपृथक्त्वैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं द्विपृथक्त्वादि-
मेति चेन्न षट्ठात् षट्षोडो पृथगिति द्विपृथक्त्वस्यान्योन्यावधिकत्वा-
प्रतीतेः प्रत्येकपृथक्त्वे च तत्प्रतीतेरिति वैषम्यात्, न चैवं द्विपरत्वा-
पत्तिः द्वित्वसमानाधिकरणाभ्यां परत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेः, यथा पृथक्त्वे
परस्परव्यधिकत्वविरोधस्तथा न परत्वे, द्वाविमौ पराविति द्वाविमौ
नीलाविति तदुपपत्तेः सन्मानदेशस्त्वयोः संयुक्तसंबन्धो न भूतस्त्वसाध्येऽपि
दिक्पिबन्धसंयोनस्यासमवायिकारणत्वं भेदेन भिन्नकार्यात्पत्तिसम्भवात्,
मिथितयोरेकत्वयोर्द्वित्वं प्रति त्रयाऽसमवायिकारणत्वं तथा मिथि-
तयोरेकपृथक्त्वयोर्द्विपृथक्त्वं प्रत्यसमवायिकारणत्वसम्भवात् इत्यादि-
रिक्तमेकं कार्यं प्रत्यनेकेषां संबन्धानां कार्याकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या
सम्भवारम्भकत्वाददर्शनात्, कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या तु बहुवस्तुतुत्तरी-
संबन्धा एकं षट्ठरीसंबन्धो नमारभन्त एवेति दिक् । द्वित्वादिविनाश-
वद्विपृथक्त्वादिविनाशोऽप्यङ्गीयः ॥ ८ ॥

* अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः । १८ । *

प्रकरणान्तरमारभते ।

संबन्धे संयुक्तप्रतीतिरबाधिता प्रमाद्यं कार्याणि च, अवयवसं-
योगेषु द्रव्यमस्मिंसंबन्धे पाकजा रूपादयः प्रचये परिमाणविशेषः
भेदाकार्यसंबन्धे गन्ध इत्याद्युदाहम् । न चाविरुद्धोत्पत्तिरेव संयोगः,
अथभङ्गपरिचयमवोर्निरासात् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संयोगः, स
चान्यतरकर्मजः । क्रियावता ह्येनेन निष्क्रियस्य स्वाधोत्तदभिहित-
क्रियारहितस्य सक्रियस्यापि धावतः यथा धावता पुरुषान्तरेण पृष्ठ-

देशसंयोगः, उभयवर्तकः केवलोसंयोगोर्मा प्रत्येकं कर्त्रीवसानर्थ्याभ्या-
सुभाभ्यामेव तत्फलनात्, द्वितीयस्तत्कृतसंयोगाद्वक्तव्यसंयोगः, स
केवलादपि भवति त्रया तन्तुवोरण्यसंयोगात् प्रद्वीरण्यसंयोगः,
कचिद्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः संयोगः यथा वाभ्यां तन्तुभ्यामाकाशश्च
द्वौ संयोगौ ताभ्यामेक एव द्वितन्तुकपटकाकाशेन संयोगः, कचिच्च
वहुभिरपि संयोगैरेकः संयोग आरभ्यते यथा दशभिस्तन्तुभिश्चाकाशश्च
दशसंयोगा एकमेव दशतन्तुकपटकाकाशसंयोगमारभन्ते, कचिच्च पुनरेक-
लादपि संयोगादसमवायिकारणात् संयोगद्वयसुत्पद्यते यथा पार्थिव-
वायव्योः परमाण्वोः प्रवृत्तमनारम्भके संयोगे जाते पार्थिवे परमाण्वौ
पार्थिवपरमाण्वन्तरेण, वाये च परमाण्वावायव्यपरमाण्वन्तरेण, ह्यणुक-
द्वयारम्भकं संयोगद्वयसुत्पद्यते ताभ्यां संयोगाभ्यां सजातीजनित्वाभ्यां
ह्यणुकद्वयं दुग्गपदारभ्यते तत्र यः पार्थिवायपरमाण्वोरनारम्भकः
संयोग उत्पद्यतेनैकेनैव पार्थिवपरमाण्वाण्यणुकैरेकः संयोगः वायव्य-
परमाण्वाणां पार्थिवह्यणुकैनापरः संयोगो ह्यणुकयोरेकपाद्युत्पत्तिरसम-
कालमेव जायते, कारणकारणसंयोगेन कार्यकार्यसंयोगवोरण्य-
जननात्, नतैर्विभूनासन्नतरकर्मज एव, विभुनोस्तु न संयोगः कार-
णाभावात् कर्म तावत्तत्र नास्ति न च कारणं तेन कारणकारणसंयो-
गात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि नास्ति, नित्यस्तु संयोगो सम्भवति
अप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः संयोगत्वात् नित्यत्वे तद्विधातात् स्वस्त्यु सति
विभागाप्यजस्तत्र स्यात् न चेष्टापत्तिः संयोगविभागयोर्विरोधिनोर-
विनश्यदवस्थयोरेकत्वानुपपत्तेः, किञ्च संयोगं प्रति प्रबोद्धिना युत-
सिद्धिः न च विभुनोस्तत्सम्भवः सा हि द्वयोरन्यतरस्त वा पृथग्व्यति-
मात्रं युताश्रयान्नित्यं वा, विनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरणा-
द्विभागादाश्रयमायादपि कचिच्च यथा तन्तुद्वयसंयोगानन्तरमेकस्य तन्तो-
रवयवेऽथौ कर्म जायते तेनाश्रयत्वाद्विभागः क्रियते विभागादारम्भक-
संयोगमनाश्रयतस्तन्तुविनाशस्तन्तुविनाशात् संयोगमनाथो ज्ञात तन्तुद्वयं
चिरं संयुक्तं सद्व्यत्यक्तक्रियं भवति, केचित्तु तन्मदवयवकर्मणा यदा
तन्त्यारम्भकसंयोगमनाशः क्रियते तदा तत्त्वन्तरे कर्मचिन्तनात् आश्रय-

नाशविभागाभ्यां युगपदुत्पत्त्याभ्यां संयोगो नश्यतीत्याहुः । तन्नाशपक्षं
समवायिकारणनाशक्षये विभागानुत्पत्तेः समवायिकारणस्य कार्यसम-
काशस्यायित्वनियमात् स चायं संयोगो द्रव्यारम्भे निरपेक्षो गुणकर्म-
रम्भे सापेक्षः स्वसमानाधिकरणान्वन्ताभावप्रतियोगी तथैवानुभवात्
शास्त्राभावावच्छेदेनापि सङ्गति न्यप्नोषतरो वर्त्तमानः कपिसंयोगः,
न्यप्नोषतरो कपिसंयोग इत्यनुभवात् अवच्छेदमात्रेणान्यथासिद्धौ
परमाणुवृत्तिरापद्येत तथाच नोपजभ्येत विभूनामप्युपाधिभेद एव
प्रदेशस्तदवच्छेदेन वर्त्तमानस्य संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परमाणुनिष्ठस्यापि
संयोगस्य दिगादयोऽवच्छेदकाच्चिन्तनीयाः ॥ ८ ॥

* एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥ *

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिशन्नाह ।

संयोगवद्विभागोऽप्यन्यतरकर्मज उभयकर्मजो विभागजश्च, श्येन-
कर्मणा स्थाणुश्येनविभागः, संयुक्तयोर्नित्ययोर्भेषयोर्वा कर्मभ्यां तदुभय-
विभागः, स चायं कर्मोत्पत्त्यव्यवहितक्षयोत्पत्तिकः अपेक्षणीयान्तरा-
भावात् तदुक्तं “संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म” इति, विभागे
जननीये व्याख्ययः, संयोगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशश्चापेक्षणीय इति
चेन्न स्तोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्,
विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणमात्रविभागजकारणाकारण-
विभागभेदात् कारणाकारणविभागजकार्याकार्यविभागभेदाच्च, तत्र
कारणमात्रविभागात् कारणाकारणविभागो यथा कपालद्वयविभागात्
कपालाकाशविभागः, कारणाकारणविभागाच्च कार्याकार्यविभागो
यथाऽङ्गुलीतरुविभागाद्वस्तुविभागस्ततः शरीरतरुविभाग इति ।
ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति
चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावश्चेत् गुणकर्मणोरपि विभागव्यवहार-
प्रसङ्गात्, द्रव्ययोर्वर्त्तमानः संयोगात्यन्ताभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति
चेन्नावयवाद्यविनोरपि प्रसङ्गात्, व्यकार्यकारणभूतवोर्द्रव्ययोरिति
चेत् विन्यङ्गिमवतोरपि स्यात्, भवत्येव तत्रेति चेन्न भ्रान्तस्य गुण-

कर्मणोरपि भावात् अमानसधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात्,
 संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे
 तद्व्यवहारप्रसङ्गात्, संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोग-
 नाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुवत्त्वमलक्ष्योः संयोगदशायासपि
 विभक्तप्रत्यक्षप्रसङ्गात्, यावत्संयोगनाशस्तथेति चेदेकसंयोगनाशे तद-
 भावप्रसङ्गात् तत्र यावदर्थभावात्, तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम्,
 स च गुणः विरोधिसुखान्तरमाश्रयः, विरोधिनं संमानाधिकरणं गुण-
 मन्तरेण सुखान्तरे गुणनाशासुपपत्तेः, कर्मेव संयोगनाशकं स्यादिति
 चेन्न विरोधिना गुणस्य गुणनाशकत्वात्, किञ्च यत्कृत्वाहस्तमुज्जरी-
 राणां सखकर्मणा तत्संयोगस्तत्वाह्वीभावे समुत्पन्नेन कर्मणाऽह्वी-
 तत्संयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्र-
 सङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अह्वीकर्मण्येव अधिकरणत्वात् व्यधि-
 करणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे क्वचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव
 सर्वसंयोगनाशापत्तेः, तन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अह्वीतरु-
 विभागेन हस्ततरुविभागो जनितो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्,
 अधिकरणेनाह्वीकर्मण्येव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः
 आश्रयान्त्रितपरम्परसंयोगस्यैव अधिकरणकर्मनाशत्वाभ्युपगमादिति
 सर्वज्ञेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र
 नाशकत्वानुभवात् बाधकमन्तरेण तत्परित्यागासुपपत्तेः । शब्दविभागौ
 च विभागकार्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवाधिकारणत्वं लब्धमहे
 न हि वंशे पाशुमाने दले च चरणयन्त्रावष्टब्धे दलान्तरे चोपरि-
 लब्धमाश्रये यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यदसमवाधिकारणं
 पश्यामः न च दवदहनदह्यमानस्फुटद्वेषुचीत्कारे विभागातिरिक्त-
 समवाधिकारणं पश्यामः, कारणाकारणविभागान्त्र काव्याकार्यवि-
 भागमनुमन्यामहे कथमन्यथा सखकर्मजनितअह्वीतरुसंयोगहस्ततरु-
 संयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामह्वीभावेत्यत्रकर्मणाऽह्वी-
 तरुविभागे सति अह्वीतरुसंयोगनाशे सत्यपि हस्ततरुसंयोगादीनां
 नाशः, तत्र हि विभागविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात्,

कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न वं प्रत्ययः यतो
वंशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन द्वाभ्यान्तरविभागवदाकाशादिविभागस्यापि
जननसम्भवात् यावद्भिः समं तद्वत् संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्मणा
विभागस्य दर्शनात् न ह्यङ्गुल्यास्तत्पक्षेन कर्मणाऽङ्गुल्यान्तरविभागवदा-
काशादिदेहेभ्योऽपि विभागा न जन्यन्ते कमलदले चोत्पन्नेन कर्मणा
द्वाभ्यान्तरविभागवदाकाशादिदेहेभ्यो वा न विभागा आरभ्यन्ते, द्रव्या-
रम्भकसंयोगाविरोधिनः शतमपि विभागानेकं कर्माभूतां यत्तु कर्म
द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते न तत् द्रव्यारम्भकसंयोगा-
विरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भक-
संयोगविरोधिनमिति ब्रूमः, कुत एतदिति चेत् कार्यवैचित्त्येष
कारणवैचित्त्यस्यावश्यकत्वात्, ननु कर्मण्यैचित्त्यमावश्यकं तथाचैकं
कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागं जनयतु यथा विकसत्कमल-
कुल्लादावपरञ्च द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनमविरोधिनस्योभयमिति
मेवं कार्यविरोधो हि कारणवैचित्त्यकल्पनामूलं स च विरोधः एकस्य
द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वत्वेन, अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वत्वेनेति तथैव
वैचित्त्यस्यापि कल्पनौचित्यात् तच्चेदं वंशदले वर्तमानं कर्म द्वाभ्यान्तरवि-
भागमात्रं जनयति, स च विभागोऽप्ये आकाशादिदेशाद्विभागं द्रव्या-
रम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वत्वं विभागमारभते, तस्य च निरपेक्षस्य विभाग-
जनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविशिष्टं कालमपेक्षते, ननु तदानी-
मपि कर्मैव तज्जनयतु, अतोतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः स्रोत-
स्त्वनन्तर एव कालः, नन्वेवं विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म प्रदे-
शान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीत-
कालत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तस्मिन्तरसंयोगमात्रनाशत्वात्,
सोऽयं विभाग उत्तरसंयोगनाशः क्षणवयस्यावी, क्वचिदान्नयनाश-
नाशः तद्वा तन्नोरवयवेऽयौ कर्म तदनन्तरमंशुद्वयविभागस्तदैव
तन्वन्तरे कर्म ततोऽंशुद्वयविभागेन तन्वारम्भकसंयोगनाशस्तनुकर्मणा
च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्तनुनाशस्तन्नाशश्च तन्वन्तर-
कर्मजन्यविभागनाशः । नन्वेवं तन्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्याद्वि-

नाशकाभावात् उत्तरसंयोगेन हि तस्माद्व्येत, विभागे च नटे नोत्तर-
संयोग इति चेन्न तन्तौ यत् कर्मात्मन् तेन यथा विनश्यदवस्थतन्तो-
विभागो जन्तितस्तथा तदंशोरपि विभागो जननीयः सोऽप्यारम्भक-
संयोगविरोध्येव तेनांशुतन्तुविभागेन तन्वाकाशविभागस्तेन चोत्तर-
संयोगस्तेन ततः कर्मनाशः यद्वा यत् तन्तौ यदा कर्म तदंशावपि
तदैव कर्म तच्च कर्म विनश्यदवस्थतन्तु तदवयवाकाशादिदेशाद्युपपदेव
विभागानारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगाविरोधित्वात् तथाच
कारणमंशुरकारणञ्चाकाशादि तद्विभागः कार्यस्य तन्तोरकार्येणा-
काशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसम-
वेतस्य कर्मणो विनाश इति । क्वचिद्वाभ्यां तद् यथा तन्तुवीरणयोः
संयोगे सति तन्वयववेऽंशौ कर्म वीरणे च कर्मेत्येकः कावः अंशु-
कर्मणाऽन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्वारम्भकस्य विनाशः
वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्वारम्भ-
कसंयोगनाशश्च तन्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरण-
संयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयो-
गाभ्यां विभागनाशः ॥ १० ॥

* संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमह-
त्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥ *

ननु संयोगेऽपि संयोगोऽस्तु विभागेऽपि विभाग इति प्रसङ्गनि-
वारणार्थमाह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्वयो तथा संयोगविभागौ न
संयोगविभागवन्तौ ॥ ११ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्या-
मिति ॥ १२ ॥ *

द्वितीयश्च सूत्रं व्याख्यातमेव ॥ १२ ॥

* युतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागो न विद्यते ॥ १३ ॥ *

ननु द्रव्ययोरवयवावयविनोः संयोगः कथं नेत्यत आह ।

असम्बन्धयोर्विद्यमानत्वं युतसिद्धिः पृथगाश्रयान्वितत्वं वा तदभावस्त्ववयवावयविनोरित्यर्थः ॥ १३ ॥

* गुणत्वात् ॥ १४ ॥ *

इदानीं प्रसङ्गाच्छब्दार्थयोः साङ्केतिकं सम्बन्धं साधयितुं प्रकरणांतरम्, तत्र पूर्वपक्षमाह ।

संयोगश्चेति शेषः, तथाच गुणस्य शब्दस्य गुणः संयोगः कथं स्यात् कथं न चटादिनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

* गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥ *

किञ्च विषयोऽपि क्वचिद्रूपरसादिचक्षणस्तेन संयोगो न सम्भवति गुणे गुणानङ्गीकारादित्याह ।

गुणोऽपि विषय इति शेषः गुणोऽपि रूपादिः शब्दस्य विषयो न तु तेन समं संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः यद्वा गुणोऽपि शब्देन विभाव्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥ *

किञ्च कस्यचिदाकाशादेर्द्रव्यस्य मान्यतरकर्मजः संयोगो नोभयकर्मजः शब्दस्यापि निष्क्रियत्वादित्याह ।

शब्दस्य कस्यचिदर्थस्य चेति शेषः ॥ १६ ॥

* असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥ *

सम्बन्धे बाधकान्तरमाह ।

असत्तापि चटपटादौ, नास्ति गेहे चटः, नास्ति पटः, स्मृतपूर्वो

गकारो नास्ति, अभूत् पटः, पटो भविष्यतीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ।
तथाचासता घटादिना शब्दस्य न संयोगो न वा समवाय इति
भावः ॥ १७ ॥

* शब्दार्थविसम्बन्धी ॥ १८ ॥ *

किञ्चात इत्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगश्चेज्जास्ति तदेतदावातं शब्दार्थविसम्बन्धावे-
वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

* संयोगिनी दृष्टात् समवायिनी विशेषाच्च ॥ १९ ॥ *

ननु संयोगसमवाययोरन्यतरसम्बन्धः कथं न स्यादित्यत आह ।

दृष्टो पुरुषः हस्तो कुञ्जर इति प्रत्ययो स्तः, तत्र प्रथमः
संयोगात्, द्वितीयः समवायात् हस्तेऽवयवविशेषे कुञ्जरस्य समवाया-
धीनः प्रत्ययः, हस्तः समवायितया यस्यास्ति स हस्तीति विशेषादिति
विशेष एव हस्तादौ समवायविसम्बन्धाद्विशेषणत्वं न तु तत्त्वादीनामपि
तन्तुमान् पट इत्यादिरवयवविशेषणभावेन प्रत्ययो भवति, एवं घट-
शब्दान् घटोऽर्थ इति प्रत्ययो न भवति, तथाच शब्दार्थयोर्न
संयोगो नापि समवाय इति भावः ॥ १९ ॥

* सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥ *

ननु यदि न संयोगो न वा समवायः शब्दार्थयोर्साहि केन
सम्बन्धेन शब्दो नियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह ।

सामयिक इति समय ईश्वरसङ्केतः अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य
इत्याकारः, यः शब्दो यस्मिन्नर्थे भगवता सङ्केतितः स तमर्थं प्रति-
पादयति तथाच शब्दार्थयोरीश्वरेणैव सम्बन्धः स एव समबन्धदधीन
इत्यर्थः, यथा नकुचदंष्ट्रापसृष्टा वा काचिदोषधिः सा सर्वाऽपि
सर्पविषं ज्ञानं, स च समयः कश्चिद्यवकाराद् व्यङ्ग्यते यथा प्रबोजनेन
घटमानयेत्कुक्षौ प्रयोज्यस्य कम्बुपीवावन्तमर्थमानयतो ज्ञानं तावदनु-
मिनोति तदस्यो वाक्यः, इवमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वाद् मल-

इतिवत्, तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमेतदनन्तरमावित्वात्, एतज्ज्ञान-
विषयोऽयं कम्बुपीवावानर्चो घटपदवाच्य इत्यावापोद्वापप्रक्रियया
वाक्यस्य घटपटादावर्चो व्युत्पत्तिः, कश्चिच्च वाचादाप्रापकादेव यथाऽयं
कम्बुपीवावानर्चो घटपदवाच्य इति, कश्चिदुपमानात् यथा, मोक्ष-
दृष्टो गवयः, यथा सुहृत्सुखा सुहृत्पथी, यथा भाषस्तथा भाषणीत्यादि
साधर्म्योपमानात्, कश्चिन्निन्दाकारादपि वाक्यात् यथा भिक्षु करभ-
नतिबन्धोऽं दीर्घपीवं कठोरकष्टकाशिनमपसदं पशूनामिति निन्दा-
वाक्यश्रवणानन्तरं तादृशपिण्डसुपलभ्यावमसौ करभ इति व्युत्पत्तिः,
कश्चित् प्रसिद्धपदसामानाधिकरणत्वात् यथा प्रभिक्षकमखोदरे मधूनि
मधुकरः पिबतीति वाक्यश्रवणानन्तरं भवत्यवमसौ मधुकरपदवाच्यः
प्रभिक्षकमखोदरे मधुपानकहेत्वात्, यथा वा सङ्कारतरौ मधुरं
पिको रीतीति । तदेतदनुमानं वा शब्द एव वा प्रसिद्धपदसामानाधि-
करण्यसामर्थ्याद्युत्पादकः, उपमानविशेष एव वा, मधुपानकहेत्वस्य
भ्रमरादिव्यक्ताग्रन्तराशब्धस्योपमत्वात् । समयश्च जातिभावे, व्यक्ते-
राक्षेपत एवोपस्थितेरिति तौतातिकाः । जातौ व्यक्तौ चोभ-
यशक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्ताग्रंशे स्वरूपसती प्रयोजिकेति
प्राभाकराः । समयः शक्तिरेव व्यक्ताग्राहतिजातवः पदार्था इति
छद्वाः । गवादिपदानामियं गतिः, शुष्ककर्मादिवाचकपदानाम्
जातिव्यक्ती एवार्थ इति मयूखे विपश्चितम् ॥ २० ॥

* एकद्विकाभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां
परमपरञ्च ॥ २१ ॥ *

इदानीमुद्देश्यमप्राप्ते परत्वापरत्वे परस्परानुबन्धव्यवहारकार-
णतया विषयबुद्धिवैषम्यार्थं संक्षेपार्थञ्चैकमन्येनाह ।

परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यत इति शेषः, यद्वा
परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेषः, इतिरध्याहार्यम्, एका
दिग् यवोक्तावेकद्विकौ ताभ्यामेकद्विकाभ्यां विप्रकृष्टाभ्यामिदं
तत्कदेवावयवेकद्विकौ भवतः न त्व ताभ्यां परत्वापरत्वे उत्पद्यते

अवस्थिते ते त्वत्त उक्तं सन्निकटविप्रकटाभ्यामिति, सन्निकर्षः संयुक्त-
 संयोगात्मकत्वम्, विप्रकर्षस्तद्भूयस्त्वम्, तद्वदभ्यामित्यर्थः एतेन समवा-
 यिकारणसुक्तम्, दिक्प्रियङ्गुसंयोगस्यासमवायिकारणम्, तथाहि प्राङ्-
 सुक्ष्मस्य पुरुषस्य प्राच्यवस्थितयोः प्रियङ्गुबोरेकांशान् संयुक्तसंयोगभूय-
 स्त्वमपरिचिन्तं संयुक्तसंयोगात्म्यतरत्वज्ञापेक्ष्य परत्वमपरत्वज्ञोत्पद्यते,
 असमवायिकारणसुक्तम्, सन्निकटविप्रकटाभ्यामिति विषयेषु विषयिण्यं
 प्रत्ययमुपलक्षयति तथाप्यपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणत्वसुक्तम्, एकदिग्-
 वस्थितयोरेव परत्वापरत्वे उत्पद्यते इति न सर्वतोत्पत्तिः, एकस्मैव
 दृष्टुरपेक्षाबुद्धिः ससुप्तद्यते इति न सर्वतोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनिय-
 माच्च सर्वतोत्पत्तिः, कारणशक्तेरत्यन्तयोः प्रत्यक्षासङ्गत्वाच्च परस्परान्त्र-
 यत्वम्, अन्यथा हि नोत्पद्येयातां न वा प्रतीयेयातां परस्परापेक्षायां
 हि द्वयोरनुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च
 तयोर्नोत्पत्तिमन्तरेणेति, एककालाभ्यामिति कालिकपरत्वापरत्वे अभि-
 प्रेक्ष्य, तत्रैककालाभ्यामिति एको वर्तमानः कालो ययोर्युवस्वविर-
 प्रियङ्गुयोः तावेककालौ ताभ्यानेककालाभ्यामित्यर्थः, सन्निकर्षोऽत्य-
 तरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वं, विप्रकर्षश्च बहुतरतपनपरिस्सन्दा-
 न्तरितजन्मत्वम्, अत्रापि विषयेषु विषयिण्यौ बुद्धिसुपलक्षयति तेन
 युवस्वविरप्रियङ्गौ समवायिकारणे, काक्षप्रियङ्गुसंयोगस्यासमवायि-
 कारणम्, अत्यतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बहुतरतपन-
 परिस्सन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एते च परत्वा-
 परत्वे अनिबतदिग्द्वययोरपि प्रियङ्गुबोरेत्यद्यते, तत्र दैशिकपरत्वापर-
 त्वयोः सप्रभा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव द्वयोरन्यथाऽन्योन्याश्रयः
 स्यात्, अपेक्षाबुद्धिनाशात्, संयोगस्यासमवायिकारणस्य नाशात्, द्रव्यस्य
 च समवायिकारणस्य नाशात्, निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात्,
 निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तनाशसमवायिकारणनाश-
 समवायिकारणनाशेभ्यः । तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात् तावत्, परत्वोत्पत्तिः
 परत्ववाक्याभ्युपगमं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनाशस्तद्विनाशात् परत्वविशिः
 ईदृश्यामिकादे परत्वनाशः, द्वित्वनाशवदेव सर्वभूतनीवम् । अत्रम-

वायिकारणनाशादपि तद् यथा यदेवापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे
 पिण्डे कर्म ततो यदैव परत्वोत्पत्तिस्तदैव टिक्पिण्डविभागस्ततो यदा
 परत्वसामान्यज्ञानं तदा टिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानाद-
 पेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव टिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः तत्र
 चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वाच्च तच्चाशक्यम्, नन्वसमवा-
 यिकारणनाशादपि गुणनाशे व्यात्मनःसंयोगनाशादपि संस्कारादृष्टा-
 दीनां विनाशे बहु व्याकुलं स्यादिति चेन्न विप्रकृष्टत्वेन परत्वस्य व्याप-
 नात् परत्वाधारस्यान्यत्र मनसि विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकी
 न च तदा नाशकालरभस्तोत्पत्त्यथाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः
 कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्यस्य स्मृतिमुखादेशिरेषापि दर्शनाच्च
 वक्ष्याशक्यता, उपपन्नस्यैतत् अवधेर्दृष्टुश्च तद्देशसंयोगनाशादपि
 परत्वापरत्वे विमर्शितः युक्तस्तुल्यत्वात्, समवायिकारणनाशादपि
 कचित् परत्वनाशः तथाहि यदा पिण्डावयवे सप्तत्यनेन कर्मणाऽव-
 यवान्तरादिभागस्तदैवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः
 परत्वोत्पत्तिः, अपिमक्षये संयोगनाशाद् द्रव्यनाशः परत्वसामान्य-
 ज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात्,
 तथाच योगपदार्थापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश इति, क्वचिद् द्रव्य-
 नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा पिण्डावयवे कर्मपेक्षा-
 बुद्धेरुत्पादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आरम्भकसंयोग-
 नाशसामान्यज्ञाने ततो द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः,
 क्वचिद् द्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तद् यथा यदा
 द्रव्यावयवविभागस्तदैव पिण्डकर्मपेक्षाबुद्धेरुत्पादस्तदनन्तरमवयव-
 संयोगनाशटिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाशटिक्पिण्ड-
 संयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाशटिक्पिण्डसंयोगना-
 शाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति, क्वचित् संयोग-
 नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी
 सामान्यज्ञानविभागो अपेक्षाबुद्धिनाशटिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः
 परत्वनाशः, क्वचित् समवायिसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः तद्यथा परत्वो-

तत्तिमित्वाद्यवयविभानपिण्डकर्माणि युगपद्, तदनन्तरं परत्वसाक्षा-
न्वयानामवयवसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागाः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाश-
द्वयनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशेभ्यो युगपदुत्पत्तेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य
वा दैशिकस्य नाशः, कालगतयोस्तु परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणना-
शाधीनो नाशो नास्ति दैशिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे सन्निकर्षविप्र-
कर्षेनाशो यथा न तथा कालिकयोरिति तयोः समवायिकारणनाशा-
दपेक्षाबुद्धिनाशात् हास्याच्चेति त्वयः पक्षाः पूर्ववद्ब्रूहनीयाः ॥ २१ ॥

* कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥ *

कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषसाह ।

परत्वापरत्वयोः कारणं कालस्य परत्वापरत्वे परत्वासमवायि-
कारणकालसंयोगोऽपरत्वासमवायिकारणकालसंयोगश्च लक्षणयोक्तः,
अन्यथाऽनन्वयापत्तेः, न हि परत्वापरत्वाभ्यामेव परत्वापरत्वे उत्प-
द्यते तस्मात् परत्वापरत्वपदयोस्तदुत्पादककालसंयोगावयवौ लक्ष-
णव्या ॥ २२ ॥

* परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां

व्याख्यातः ॥ २३ ॥ *

* कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥ *

* गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥ *

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽप्यपरत्वं किं न स्यादित्यत आह ।

एतानि सूत्राणि पूर्वमेव व्याकृतकल्पानि नेह व्याक्रियन्ते ॥ २२ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥

* इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः । २६ ॥ *

परत्वापरत्वादीनां मूर्त्तभात्वसमेतत्ववृत्तं ज्ञानसंसादीनां ज्ञात-
समेतत्वं ब्रूत समवाय एव क इति शिष्यलिङ्गासामनुबध्य बुद्धे-
रहेयकत्वमाप्तावा अपि ब्रूवन्तात् समवायपरीक्षासाह ।

कार्यकारणयोरित्युपसङ्गणम्, अकार्यकारणयोरित्यपि द्रष्टव्यं
तदुक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे “अयुतसिद्धात्मभाधार्याधारभूतानां
यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः” इति, असम्बन्धयोरविद्या-
मानत्वमयुतसिद्धिः, इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीतिवत् इह
तन्तुषु पट इह वीरणेषु कट इह इव्ये इव्यगुण्यकर्माणि इह गवि
गोत्वम् इहात्मनि ज्ञानम् इहाकाशे शब्द इतीहबुद्धिरुत्पद्यमाना
न विना सम्बन्धस्युत्पत्तुमर्हति तेनातुमीयतेऽस्ति कश्चित् सम्बन्धः, न
चासौ संयोग एव, अन्यतरकर्मादीनां तदुत्पादकात्मभावात् विभा-
नपर्यवसानाभावाच्च सम्बन्धिनान्मैयुतसिद्धत्वाच्च नियन्ताधिकरणतयै-
वोक्त्येयत्वात् अप्रत्यक्षत्वादेकत्वाच्चित्तत्वाच्च । नन्वेकस्यैव समवायस्तदा
द्रव्यत्वादीनां सङ्करप्रसङ्गः कर्मत्वादिषमवायस्य द्रव्ये सम्भवात्, मैवम्,
आधाराधेयनियमादेवासङ्करात् यद्यपि य एव द्रव्यत्वसमवायः स एव
गुणत्वकर्मत्वादीनामपि तथापि तेषां न द्रव्यमाधारस्तत्र तेषामप्रतीतेः
द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्येव कर्मत्वं नत्वन्वत्वे-
त्वन्यव्यतिरेकदर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डदग्धोः संयोगविशेषेऽपि
कुण्डमेवाधारो न दधीत्याश्रयाश्रयिभावनिवसस्तथा व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यशक्ति-
भेदादेवात्मापि नियम उपपत्स्यते न हि द्रव्येण द्रव्यत्ववत् कर्मत्वा-
द्यप्यभिव्यज्यते तदुक्तम्,

“संविदेव हि भगवतो वस्तूपगमे नः शरणम्” ॥

इति, नञ्माधारत्वं प्रति यिपरीता संविदस्ति, न हि भवति द्रव्यं
कर्मैति, न वा भवति पटे तन्त्र इति, एतेन वायौ रूपसमवायेऽपि
वायौ रूपमित्याधारता न वायोः प्रतीयते तस्मात् स्वभावशक्तिरेव
सर्वत्र नियामिका, स चायं नित्य अकारणकत्वात् भावानां हि सम-
वायिकारणादुत्पत्तिनियमः, तदन्तरुद्धे च निमित्तासमवायिनी, तथाच
समवायस्य समवायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण तेनैव सम-
वायेन वा, न तावदाद्यः, अन्यस्यापातात्, न द्वितीयः, न हि स
एव समवायः स्वेनैव समवायः सम्भवतीत्यात्मानवात्, तन्तुषु पटसम-
वायः पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिः कथमिति वेत् स्वरूपसम्बन्धे,

समवायाकाराङ्गीकारेऽनवस्थाप्राप्तात्, तर्हीह पटरूपमित्यपीह प्रत्ययः
 स्वरूपसम्बन्धेनैव स्यात् किं समवायेति चेन्न तत्प्रातिरिक्तसम्बन्धे
 बाधकाभावात्, तर्हीह भूतस्य घटाभाव इत्यत्रापि सम्बन्धः सम्ब-
 न्धान्तरं वा स्यादिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटा-
 त्वन्ताभावान्योन्याभावयोर्नित्ययोरनेकसमवेतयोः सामान्यत्वापत्तेः
 प्रध्वंसस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रामभावात् च सम-
 वेतानुत्पन्नत्वेनाविनाशित्वापत्तेः न च भावत्वं तत्र तन्त्रम्, भावत्वस्या-
 प्राप्तात्वात्, अभावेऽस्यैव वैशिष्ट्यात् सन्बन्धान्तरमिति भाट्टाः,
 तत्र यदि सर्वाभावव्यक्तीनामेकमेव वैशिष्ट्यं तदा घटयत्वापि घटाभाव-
 प्रत्ययप्रसङ्गः घटाभाववैशिष्ट्येनैव घटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वात्, घट एव
 तत्र घटाभावधीप्रतिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धका-
 भावस्यैव तत्र सत्त्वात्, न चान्यस्यैव भाव एव तादृशो येन न तत्र घटा-
 भावाभिव्यक्तिः, घटापसारणानन्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतिः । तत्रापि
 रूपनाशानन्तरं कथं न रूपयत्ताप्रत्ययः समवायस्य नित्यत्वादेकत्वा-
 दिति चेत्, रूपनाशादेव तदप्रतीतिरुपपत्तेः, समवायप्रतिबन्धिः
 प्रत्यक्षमयूखे मोक्षित एवेत्यास्ताम् ॥ २६ ॥

* द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥ *

द्रव्यादिभ्यः पञ्चभ्यो भेदं साधयन्नाह ।

भावः सत्ता, यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका विलक्षणबुद्धिदेयात्वात्
 तथा समवायोऽपि तत्र एव द्रव्यादिभ्यो भिन्नः द्रव्यत्वगुणत्वेन पुलक्षणं
 कर्मत्वाद्यापि द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ २८ ॥ *

एकत्वं साधयति ।

व्याख्यातमिति शेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम्,
 यथैका सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्त्तिका तथैक एव समवायः सर्वत्र
 समवेतबुद्धिप्रवर्त्तकः खलिक्लादिशेषाद्विशेषखलिक्लाभावाच्च न हि सम-

षावस्य विशेषविष्णुं भेदकं विष्णुमाकलयामो येन नभित्वसम्युपग-
च्छामः, अतएव नित्यः देशकालादिभेदेऽप्यभिन्नस्य सत्तावदेवानित्य-
त्वायोगात्, ननु समवायो यद्ययं सम्बन्ध एव तदा तन्नुपपत्तयोः पट-
पयोर्वा विस्लेषः स्यादिति चेन्न युतसिद्धिभावाद्द्विषातुपपत्तेः न हि
रूपरूपवतोरवयवावयविमोर्वाऽसम्बन्धयोर्विद्यमानत्वमस्ति येन विस्लेषः
स्यात्, युतसिद्धिरेवापाद्यत इति चेन्न कदाचिदपि तथाऽननुभवेना-
पाद्यवाधात् । समवायो कानाऽनित्यश्चेति प्राभाकरास्तद्वानुपपन्नं
रूपं नष्टमिति हि प्रत्ययो न तु रूपसमवायो नष्ट इति कस्यापि
प्रत्ययः । प्रत्ययः समवाय इति नैयायिकास्तदप्यनुपपन्नं समवायो-
ऽतोन्द्रियः आत्मान्यत्वे सत्त्वसमवेतभावत्वात् मनोवत् कालादि-
वद्वा ॥ २८ ॥

इति श्रीगङ्गरे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे सप्तमाध्यायस्य

द्वितीयभाह्निकम् ।

सप्तमाध्यायं सप्तमाध्यायः ।

अष्टमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥ *

विषयजिज्ञासानुरोधात् क्रमबद्धनमिदानीमुद्देशक्रममाबन्धते
तत्र बुद्धिपरीक्षा अष्टमाध्यायायः, आत्मसाधनाय पूर्वं बुद्धिरुक्ता
तां आरवच्चाह ।

द्रव्येष्विति विषयेषु विषयिणं ततोवाध्यायसम्यक्तयति ।
“इन्द्रियार्थप्रसिद्धिर्निन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः” “आत्मेन्द्रिया-
र्थसन्निकर्षादपिप्रयते तदन्वत्” इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्या-

तमित्यर्थः । तत्र “बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः” इति
समानतन्त्रे बुद्धिरुपलब्धौ बाह्यप्रसन्ननिरासार्थं पर्यायामिधानम् ।
बाह्यप्रसन्नं हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाचक्षते तथाहि उत्तरजस्तमसां
साम्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव, पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते, ते च कूटस्थान्
नित्या अपरिणामिनो नित्यचेतन्स्वभावाः, ते च पञ्चवोऽपरिणामि-
त्वात्, प्रकृतिस्त्वन्वा जडत्वात्, यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभे-
ददिदृक्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमते,
तस्याच्चाद्यः परिणामो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धिरेव महत्तत्त्वं
तदुक्तम् “प्रकृतेर्महान्” इति, सा च बुद्धिर्दोषवन्निर्मला, तस्याश्च
वह्निरिन्द्रियप्रणाडिकया विषयाकारो यः परिणतिभेदो घट इति
घट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं वृत्तिरिति चाख्यायते, स्वच्छायां बुद्धौ
वर्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरुषस्य भेदाप्रहादहं जानामाति
योऽभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः, स्वक्चन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रिय-
प्रणाडिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः स
प्रत्ययः, अतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्माः सर्वे एव
बुद्धेः परिणामविशेषाः स्वरूपमात्रया प्रकृतावेव वर्तमाना अवस्था-
भेदादाविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निकर्षः
प्रतिविम्बते परं बुद्धाविति यन्नन्यन्ते तदनेन पर्यायामिधानसूचित-
प्रमाणेन निराक्रियते तथाहि बुद्धिशब्दो यदि बुध्यतेऽनयेति करण-
व्युत्पन्नस्तदा मन एव तत्पर्यवस्यति, न च मनः प्रत्यक्षम्, बुद्धिरुहं
बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव, न चान्तःकरणस्य ज्ञानादयो धर्माः, कर्तृधर्म-
त्वेनैव तेषां सिद्धेः, भवति हि अहं जाने अहं प्रत्येमि अहमुपलभे
इत्यहन्त्वसामानाधिकरण्येन प्रतिभासः, अभिमानोऽवाविति चेत्
तात्त्विकत्वे बाधकाभावात्, पुरुषस्यागन्तुकधर्माधारत्वं कूटस्थत्वं
तदेव बाधकमिति चेन्नागन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् न हि
धर्मी धर्मश्चेत्येकं तत्त्वं येन धर्माद्यादविनाशावेव धर्म्युत्पादविनाशौ
स्यातां, तथाच य एव वेतयते स एव बुध्यते जानात्युपलभते प्रत्येति
वेति नार्थान्तरकल्पना युक्तेति दिक् । १ ॥

* तत्रात्मा मनसाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥ *

तच्च ज्ञानं द्विविधं विद्या चाविद्या च, विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्ष-
लैङ्गिकसृष्ट्यार्थलक्षणा, अविद्याऽपि चतुर्विधा संशयविषय्यस्वप्नान-
ध्यवसायलक्षणा, तत्र यल्लैङ्गिकं तदतिन्द्रियजम्, कुत एतदित्याह ।

आत्माऽत परात्मा स्वात्मा वा स्वात्मनि मानसस्य क्वाचित्काङ्क्ष-
मत्प्रत्यक्षाहं गौरः कथो महाबाहु रित्यादिप्रत्ययतिरस्कृतत्वात् स्वात्म-
नोऽप्यप्रत्यक्षतोक्ता, चक्षारादाकाशकालदिशां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्या-
णामुपपद्यते । इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वेज्ञीयमसर्वेज्ञीयं, सर्वेज्ञीयं योग-
जधर्मलक्षणया प्रत्यासत्त्या तत्तत्पदार्थसार्थज्ञानं, तथाहि परमाणवः
प्रसक्ताः प्रमेयत्वादभिधेयत्वात् सत्त्वात् । सामग्रीविरहात् कथमेवं
महत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च परमाणवो महान्तः,
रूपवत्त्वस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् न च दिगादयो रूपवन्त इति
चेन्न योगजधर्मसहकारिणा मनसैव तत्सम्भवात् तदुपपत्त्याञ्चक्षुरा-
दिना वा, अचिन्त्यप्रभावो हि योगजो धर्मो न सहकार्यन्तरमपेक्षते ।
विवादाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादि तु प्राभाकरो
न भीमांसाभिज्ञः पुरुषत्वादहमिवेत्यादिवद्विपक्षबाधकतर्कभूतत्वादप्रयो-
जकम्, असर्वेज्ञीयञ्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च, सविकल्पकं
ज्ञानं न प्रमाणमिति कीर्त्तिदिङ्मागादयः तथाहि अभिलापसंसर्ग-
योग्यप्रतिभासं हि तत्, न ह्यभिलापेन नाम्ना सम्भवत्यर्थस्य सम्बन्धो
येन घट इति पट इति वा नामानुरञ्जितः प्रत्ययः स्यात्, न च जात्यादि
परमार्थसत्, येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियेण गृह्येत, न च सतः
स्वस्वक्षणस्यासता सम्बन्धः सम्भवति, न चासत् इन्द्रियगोचरः, तस्मा-
दिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनमहिम्ना च सविकल्पकसत्पदमानं
तत्पार्थे प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रमाणमिति चोच्यते इति, तच्चैतद-
तुपपन्नमभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाणञ्चेन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षजन्यं स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं, नामवैशिष्ट्यञ्च चाक्षुषज्ञाने
सम्भवत्येव, सुरभिचन्दनमिति वदुपनीतमानसम्भवात् यद्वा संज्ञावैशिष्ट्यं

प्रत्यक्षज्ञाने न भासते संज्ञायाः स्वरूपमात्रम्, सूत्रैव सा अर्थव्यावर्त्तिका,
अभावज्ञाने प्रतियोगिस्वरूपवत्, जात्यादिकञ्च वस्तुभूतं साधितमेवातः
सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् । ननु निर्विकल्पकं
न व्यवहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति किन्त्व प्रमाणाभिति
चेत् सविकल्पकमेव, तच्च विशिष्टज्ञानम्, न च विशेषणज्ञानमन्तरेण
तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभ-
यासंसर्गाप्रकृत्य कारकत्वावधारणात् ॥ २ ॥

* ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥ *

यत्न यथा ज्ञानं यत्कारणकञ्च तद्विषयितमाह ।

ज्ञानान्तरासिद्धेऽप्यं यत्प्रकारकं यद्विषयकं यद्वर्त्मकं तत् ज्ञान-
निर्देशे कर्तव्यं ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुत्पत्तिप्रकार उक्तः उच्यते
इत्यर्थः आदिकर्मणि क्तविधानात् ॥ ३ ॥

* गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥ *

कीदृशो निष्पत्तिविधिस्तमाह ।

गुणेषु रूपादिषु कर्मसु चोत्क्षेपणादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तत्
द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं गृह्यत इति द्रव्ययोग्यतेव
तत् तन्त्रम्, सन्निकर्षश्च तेषां द्रव्यघटित एव, संयुक्तसमवायेन तेषां
ग्रहणात्, यद्यापि विभक्तचम्पकावयवकर्पूरभागानामयोग्यानां गन्धो
गृह्यते तथापि सन्निकर्षघटकं तत्तायोग्यमपि द्रव्यमेव, यद्यापि शब्दग्रहे
द्रव्ययोग्यता न तन्त्रं तत्तापि तत्त्वैव समवतः शब्दो गृह्यत इति तदेव
तन्त्रम्, नन्वदृष्टसन्निकर्षकल्पनां कुतः क्रियते इति चेन्न ज्ञाननिष्पत्तेः
कार्येण हि कारणमवश्यं कल्पनीयमिति भावः ॥ ४ ॥

* सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव
ज्ञानम् ॥ ५ ॥ *

अपरं ज्ञाननिष्पत्तिविधिमाह ।

सामान्यं सत्ता तस्य विशेषा द्रव्यत्वगुणत्वकर्तृत्वानि एवमेतेषामपि

सामान्यानां विशेषाः पृथिवीष्वादिरूपत्वाद्युत्पत्त्येवत्वादीनि, तत्र
द्रव्यमतानां सामान्यानां तत एव योग्यान्त्रयविशेषादेव तत्त्ववत्त्वनाञ्च
संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सावेन्द्रियं
ज्ञानं गुणत्वे च संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्दत्वकत्वादौ समवेतसम-
वायात् सत्तायाः संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् सम-
वेतसमवायाच्च सावेन्द्रियं ज्ञानम्, गुणत्वे च संयुक्तसमवायः
समवायस्य न प्रत्यासत्तिरिति, ननु तत एव स्वान्त्रयसन्निकर्षा-
देवेत्यवधारणानुपपत्तिः यतः सामान्ये विशेषेषु च पृथिवीत्वादिषु
सामान्यविशेषान्तरमस्येव तत्त्वन्निकर्षोऽपि कारणभेदात् व्याहृत्य सामान्य-
विशेषाभावादिति न हि सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा वर्तन्ते,
अनवस्थाप्रसङ्गात् तेषां परस्परं भेदप्रतीतिः स्वरूपत एव, गवेतरा-
पत्तित्वे सति सकलगोपत्तित्वलक्षणोपाधिसम्बेदाद्वा, एवं घटत्वादाव-
पीति ॥ ५ ॥

* सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥ *

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावादपि तद्विरपेक्षमेव
ज्ञानं तथा द्रव्यगुणकर्मसुपि किं तद्विरपेक्षमेव, नेत्याह ।

ज्ञानस्यत्यद्वये इति प्रकृतम्, द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्व-
विशिष्टबुद्धिस्तावदास्त विशिष्टज्ञानञ्च विशेष्यविशेषणान्द्रियसन्निकर्षा-
दुत्पद्यते इति सामान्यविशेषापेक्षा तत्रावश्यक, भवति हि द्रव्यमिदं
गुणोऽयं कर्मेदमिति विशिष्टज्ञानमिति भावः ॥ ६ ॥

* द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥ *

तत् किं द्रव्येऽपि सामान्यविशेषसात्तापेक्षमेव ज्ञानमत आह ।

ज्ञानस्यत्यद्वये इति प्रकृतं घट्टावान् शुक्लो गौर्गच्छतीति ज्ञानम्,
तत्र द्रव्यं घट्टा विशेषणम्, शुक्ल इति गुणः, गच्छतीति कर्म, तथाच
नाष्टहीतविशेषणा विशिष्टप्रतीतिर्न वा विशेषणसम्बन्धमन्तरेणेति
भवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मापेक्षेति भावः ॥ ७ ॥

* गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥ *

तत् किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मापेक्षा नेत्याह ।

ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मसु कर्मविशिष्टबुद्धे-
रभावात् गुणकर्मापेक्षा न तद्भावुद्धिः, न हि गुणे गुणो, न वा कर्मसु
कर्म, येन तत्र विशेषणत्वेन भासेतेति भावः ॥ ८ ॥

* समवायिनः श्वेत्याच्छैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते
कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥ *

ननु गुणकर्मणोः स्वरूपाद्गुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं न गुणकर्मा-
पेक्षेत्याशङ्क्य प्रकरणान्तरमारभते ।

समवायिन इत्यभिधानात् सम्बन्धस्य कारणतामाह तथाच गुणे
गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभावाच्च न तत्तज्ज्ञाने गुण-
कर्मापेक्षा विशेषणत्वेन, विशेष्यत्वेन त्वस्यैव, एवञ्च श्वेतः शङ्ख इत्या-
दिप्रतीतौ श्वेतसमवायस्य श्वेतगुणस्य श्वेतविशेषणज्ञानस्य च कारणत्व-
मित्युक्तं तथाच विशेषणसम्बन्धविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टप्रत्यक्षप्रमां
प्रति कारणत्वमिति तेन पूर्णोक्तं सर्वं सिध्यति ॥ ९ ॥

* द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥ *

ननु यथा घट्टावानित्यत्र द्रव्यापेक्षं द्रव्यज्ञानम्, तथाऽयं सन्धो,
अयं कुम्भ इत्यादावपि द्रव्याविशेषणकबुद्धौ द्रव्यबुद्धिः कारणं तथाच
कापि प्रथमतो द्रव्यबुद्धिर्न स्यादित्यत आह ।

अुद्धय इति शेषः । सन्धज्ञानानन्तरकालीनमपि कुम्भज्ञानं न
सन्धज्ञानकार्यं सन्धस्य कुम्भं प्रति विशेषणत्वायोगात् ॥ १० ॥

* कारणायोगपट्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां
क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥ *

ननु घटपटादिबुद्धीनां क्रमो दृश्यते क्रमश्च कार्यकारणभावघटित
एवेत्यत आह ।

कारणक्रमाधीनो घटपटादिवृद्धीनां क्रमो, न हेतुफलभावाधीनः,
कारणक्रम एव कथमत आह कारणयौगपद्यादिति बुद्धीनां यौग-
पद्यं प्रतिषिद्धमतो नानाबुद्धिकारणानामपि न यौगपद्यम्, यदि तु
कारणयौगपद्यं भवेत्तदा कार्ययौगपद्यरूप्यापद्येत, तद्यच्च युगपज-
ज्ञानानुत्पत्तिर्मेवमसौ लिङ्गमिति बल्लभज्येतेति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारेऽष्टमाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* अयमेष त्वया कृतं भोजयेनमिति बुद्धापेक्षम् ॥ १ ॥ *

मातृत्विकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य निष्पत्ति-
विधिमभिधायेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षमभिधातुमेकदेशमाह ।

सन्निकटे वस्तुनि तावदयमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकटे च वस्तु-
न्येष इति, क्रियायां स्वतन्त्रोऽयमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्वयेति कर्तृत्वोप-
रक्ता बुद्धिः, कारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतमिति कर्मबुद्धिः,
अथ भुजिक्रियायां कर्ता प्रयोजकस्यायमिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति,
नियोज्यनियोक्तृव्यापारस्य विषयोऽयमिति बुद्धापेक्षमेवमिति एवमन्यदपि
बुद्धापेक्षमूहनीयम् ॥ १ ॥

* दृष्टेषु भावादृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥ *

अन्वयव्यतिरेकपरिच्छेदमेवेतदित्याह ।

यदाऽयमितिबुद्धेः सन्निकटो विषयः, एष इति बुद्धेर्विप्रकटोऽपि
बुद्धारूपो विषयः, त्वयेतिबुद्धेः सन्निकटः कर्ता विषयः, कृतमितिबुद्धेः

कर्म विषयः, भोजयेतिबुद्धेर्नियोज्यनियोक्तारौ विषयौ, एनमितिबुद्धे-
स्तदुभयव्यापारौ विषयः, सन्निकटो भवति तदैतादृशी बुद्धिरुत्पद्यते,
अदृष्टेषु तु विषयेषु नेता बुद्धयः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयव्यतिरेकगम्यमेवैत-
दित्यर्थः ॥ २ ॥

* अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥ *

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थ्यमानत्वं तेन तेन विधिनोक्तं तेन तेषु
लिखु वैशेषिकाणामर्थ इति परिभाषा, अर्थपदेन त्वयाणास्तुपस्थितेः,
बहुक्तं प्रसक्तदेवाचार्यैः “त्वयाणामर्थशब्दाभिधेयत्वञ्च” इति ॥ ३ ॥

* द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥ *

प्रकरणान्तरमवतारयति ।

द्रव्येष्विति द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणस्तुपलञ्चयति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा-
णामित्यादिस्त्रत्वेण शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतात्मकत्वं प्रतिषिद्धं
निराकृतम् । यथा शरीरस्य न नानाप्रकृतिकत्वं तथा वक्ष्यमाणानां
प्राण्यादीनामिन्द्रियाणामपि, तेन तेषां प्रतिनियतगुणप्राप्तकत्वं
सिध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

* भूयस्त्वाद् गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥ *

वदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं प्राणं तत्र पृथिवी पृथिवीमात्रं
प्रकृतिः उपादानकारणम्, कुत एतदित्यत आह गन्धवत्त्वात् न हि
गन्धवत् निगन्धेनारभ्यते इत्युक्तम्, गन्धवत्त्वञ्च वह्निरिन्द्रियाणां
प्राज्ञजातीयगुणवत्त्वनियमात् सिद्धम्, तर्हि पार्थिवत्वाविशेषेऽपि
शरीरावयवान्तराणां न गन्धव्यञ्जकत्वं किन्तु प्राणस्यैवेति कृतो निवम
इत्यत आह भूयस्त्वादिति इतरद्रव्यानभिभूतैः पार्थिवायस्त्वैरारब्ध-
त्वमेव भूयस्त्वं पारिभाषिकस्यैतद्भूयस्त्वं सनातनत्वेऽपि ॥ ५ ॥

* तथापस्ते जीवायुश्च रसरूपस्यर्थाविशेषात् ॥ ६ ॥ *

इन्द्रियान्तरेऽप्येतदतिदिशति ।

रसनचक्षुर्दृग्निन्द्रियाणां प्रकृतिरिति शेषः, तेन यथासंख्यं रस-
नादीनामवादयः प्रकृतयः, तत्तत्प्रतिनियतार्थप्राप्तकत्वात्, अत्रापि
नियमे भूयस्त्वमेव तन्त्रम्, रसादिमत्त्वे च रसनादीनां प्राज्ञजातीय-
विशेषगुणवत्त्वनियम एव प्रमाणमित्युक्तम्, एवञ्च विशिष्टादृष्टोप-
गृहीतकर्णशक्त्यवच्छिन्नो नभोदेश एव श्रोत्रम् ॥ ६ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रभाष्यकारेऽष्टमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥ *

संयोगसमवायान्यतरसन्निकर्षजलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तदि-
तरप्रत्यासत्तिजन्यलौकिकालौकिकप्रत्यक्षव्युत्पादनफलकं नवमाध्याय-
माह ।

कार्यमिति शेषः, प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक्, कार्यं घटपटादि,
असत् तत्कालीनस्रजनकाभावप्रतियोगोत्तर्यः, अत्र हेतुः क्रियागुण-
व्यपदेशाभावात्, यदि तदानीमपि कार्यं घटादि सदेव स्यात् तदा
क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यपदिश्येत, यथोत्पत्ते घटे घटस्तिष्ठति
घटश्चलति रूपवानयं दृश्यते घट इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्यते
न तथोत्पत्तेः प्रागपि व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसन्निति,
च च व्यूहमानेषु वीर्येषु योज्यमानेषु बन्धेषु चक्रादृक्षायां यदि

कुशाद्यादिव्यापारेण कृतवर्त्तमानेषु भविष्यत्काल घटः घटी घटी वेति
 शर्वबोद्धिर्वा प्रत्यक्षप्रतीतिः, चक्षुर्विष्कारचानन्तरं जातमानत्वात्,
 न च संयोगसमवायान्तरघटिता प्रत्यावर्त्तिरत्नं प्रभवति, तस्यादि-
 न्द्रियसम्बन्धविशेषचता प्रत्यावर्त्तिरत्नं तन्मम्, ननु चाप्योन्मानवः सत्त्वां
 विशेषचतायां तत्प्रतीतिः प्रतीतौ च विशेषचतेति चेन्न विशेषचता हि
 तदुभयसङ्गप्रमेव उपलब्धप्रत्यक्षजननयोग्यं तच्च प्रतीतेः पूर्वमपि
 सदेव तदुक्तं न्यायवार्त्तिके “समवायेऽभावे च विशेषचविशेषभावः”
 इति, च चायं प्रागभावः प्रतियोगिजनकः, न हि घटे जाते स एव
 घटस्तदानीमेतत्पद्यते तत्र कारचान्तरसत्त्वेऽपि कारचवैकल्यमनुशि-
 वभाषं सप्रागभाववैकल्यमेवाहुवर्त्तुमर्हति, तदुक्तोत्पत्तौ स एव घटः
 प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्य कारचत्वमवर्जनीयम्,
 ननु यदि घट एव तस्याभावस्तदा घटे नष्टे तदुक्त्यज्जनापत्तिरिति चेन्न
 घटनायस्यापि तद्विरोधित्वात् न हि विरोधिसत्त्वकालेऽपि विरोध्य-
 न्तरप्रादुर्भावं इति, नञ्नयोर्द्वैक्यतो विरोधो येन गोत्याद्यत्ववत् समा-
 नकाचीनत्वं स्यात् किं तर्हि कालज्ञतस्तथापि कथमेककाचावस्यावि-
 त्वमभवेत् ॥ १ ॥

* सदसत् ॥ २ ॥ *

अभावान्तरं प्रतीतिरुक्तसिद्धमाह ।

यथा कारचव्यापारात् पूर्वं प्रत्यक्षाहुमानाभ्यां कार्यस्यावत्त्वं
 प्रतीयते, तथा विनायकस्य सुहृदादेव्यांपारानन्तरं सदेव कार्यं घटादि
 इदानीमसदिति प्रत्यक्षाहुमानाभ्यामेव प्रतीयते, स चावयभावो ध्वंस
 इति गीयते, भवति हि घटी नष्टी ध्वस्त इदानीं नुतपूर्वो गकारो
 नास्तीत्यादिधीरिति भावः ॥ २ ॥

* असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥ *

ननु घट एवावस्याविशेषे ध्वंसव्यवहारं करोति न तु घटादस्य-
 सत्त्वं ध्वंस इत्यत आह ।

सद्विति कालमेव, असतः सत् कर्मान्तरं, कुत इत्यत आह

क्रियासुखपदेषामावादिनि न हि प्रध्वंसकारेऽपि पक्षेते षट्ः,
असि षट्ः, इदानीं रूपवान् षट्ः, षटमानत्रेणादिव्यपदेशादितो
वैधर्मादसतः सदर्थान्तरमिति ॥ १ ॥

* सञ्ज्ञासत् ॥ ४ ॥ *

प्रागभावप्रध्वंसौ साधयित्वाऽन्योन्याभावं साधयितुमाह ।

यत्र सदेव षटादि असदिति व्यवहियते तत्र तादात्म्याभावः
प्रतीयते भवति हि असत्त्वो नवात्मना, असन् गौरवात्मना, असन्
पटो षटात्मना, असटः पटः, अनसो गौः, अनौरव इत्यादिप्रतीतिः,
तदस्यामन्वान्योन्याभाववान् गौः पटान्योन्याभाववान् षट इत्यन्यो-
न्याभाव एव तादात्म्याभावापरनामा भासते तदत्र तादात्म्यं प्रतियो-
गितावच्छेदकम्, प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वावभावात्, भवति हि
षटो न भूतत्वमिति प्रतीतिः, नित्यञ्च, कदाचिदपि षटपटयोस्तादा-
त्म्यासम्भवात् ॥ ४ ॥

* यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ *

इदानीं चतुर्थमभावमत्यन्ताभावाख्यमाह ।

अतः पूर्वोक्तादभावत्वयात्, यदन्यदसत् तदसत्, तदत्यन्तासत्त्वम्,
असदित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तत्रैकमसदुद्देश्यमपरमसद्विधेयम्,
तथाचोक्ताभावत्वयभिन्नो योऽभावः सोऽत्यन्ताभाव इति पर्यायसंज्ञो-
ऽर्थः, तत्र प्रागभावस्य उत्तरावधिकत्वम्, प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम्,
अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावस्य तु त्रितय-
वैधर्म्यमतश्चतुर्थोऽवभावात् ॥ ५ ॥

* असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतकृतेर्विरोधिप्रत्य-
क्षसत् ॥ ६ ॥ *

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते तत्र प्रध्वंसे तावत् प्रत्यक्षसाम्यो-
माह ।

असद्वितीतिकारेण प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमाह, तेनासन् घटः, नष्टो घटः, ध्वस्त इदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रतीतिरस्ति तत्र दृष्टान्तो विरोधिप्रत्यक्षवदिति विरोधिनो घटादेर्यथा स्पष्टं प्रत्यक्षं तथा तत्प्र-
ध्वंसस्यापि, तत्र कारणमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य उत्पद्य
विनष्टस्य घटादेः प्रत्यक्षाभावात् एतेन योग्यानुपलब्धिमाह, तत्र
चायं तर्कः सहकारी, यद्यत्र घटोऽभविष्यत् भूतलभिवाद्भूयत न च
दृश्यते तस्मादासौति, सहकार्यन्तरमाह भूतस्युत्तेरिति भूतस्य
प्रतियोगिनो घटादेः स्युतेरिति प्रतियोगिसरणमुक्तम् ॥ ६ ॥

* तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ *

प्रागभावे प्रध्वंसप्रत्यक्षताप्रकारमतिदिशद्वाह ।

सामान्यवाच्यव्ययमभावशब्दः प्रकरणात् प्रागभावपरः, यथा
प्रध्वंसे प्रत्यक्षज्ञानं तथा प्रागभावेऽपि, कुतः भावप्रत्यक्षत्वात् भावस्य
व्यूहमानवीरणादेः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाणत्वात्, यद्वा
भावस्याधिकरणस्य प्रतियोगिनश्च प्रत्यक्षत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः, संस-
र्गाभावपक्षेऽधिकरणयोग्यतायाः प्रतियोगियोग्यतायाश्च तन्त्रत्वात्,
चकारात् प्रतियोगिसरणमुक्तञ्च तर्कं सहस्रिनोति, अनादेरपि प्राग-
भावस्यानन्तस्यापि प्रध्वंसस्यावस्थाविशेषभावे प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

* एतन्नाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ *

अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह ।

एतेनेति प्रतियोगिसरणाधिकरणग्रहणप्रागुक्ततर्कानितिदिशति,
योग्यानुपलम्भः सर्वत्र समानः, चकार उक्तसहस्रयार्थः, अधर्म इत्य-
तीन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखज्ञानादायधिकरणेऽन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षत्वं
वदन् अन्योन्याभावपक्षे प्रतियोगियोग्यता न तन्त्रं किन्त्वधिकरण-
योग्यतामात्रं तन्त्रमित्युपदर्शयति, कथमन्वया स्तम्भः पिशाचो न
भवतीति पिशाचान्योन्याभावः स्तम्भे नृह्येति, स्तम्भात्कतया पिशाचा-
नुपलम्भस्य तदन्योन्याभावप्राहकत्वात्, तस्यानुपलम्भस्य प्रतियोगि-
सत्त्वविरोधित्वात् स्तम्भे पिशाचतादात्म्ये सत्यनुपलम्भानुपपत्तेः ।

ननु पिशाचवादात्म्यमिह न प्रतियोगि, किन्तुहि पिशाचः, स च
क्षेत्रे वर्तमानोऽपि गुरुत्वकोपलभ्यते इति तदनुपलब्धः प्रतियोगि-
वत्प्रतिरोधी न भवतीति चेन्न प्रतियोग्येणुपलब्धत्वं प्रतियोगिता-
वच्छेदकाद्युपलब्धस्याप्यभावसहकारणत्वात्, ननु प्रतियोगित्वमहाधी-
नोऽन्योन्याभावसहः प्रतियोगित्वस्यान्योन्याभावविरहात्मत्वं ततश्चान्यो-
न्याभावसह्याधीन एवान्योन्याभावसह इति चेन्नाधिकरणादृष्टित्वेन
ज्ञायमानो धर्म एव प्रतियोगितावच्छेदको न तु प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वेनापि तदुपलब्धस्तन्मिदं कृत्वा ॥ ८ ॥

* अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥ *

अधेदानीमत्यन्ताभावप्रत्यक्षतामाह ।

भूतमिदानीं नास्तीतिप्रतीतिश्चेत्समात्मन्वते भूतत्वं नोद्धिखति
किन्त्विदं नास्तीतिमात्रोद्धेखिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरत्यन्ताभावमात्मन्वते,
अभूतमित्युत्पादविनाशानात्मन्वत्वं द्योतयति, अनर्थान्तरत्वमपि
तदभिप्रायकमेव, यथा जले पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां न जलत्वमिति,
यदि हि जलावयवविनि पृथिवीत्वं स्यात् उपलब्ध्येत न चोपलब्ध्यते
तस्मात्तास्तीतिप्रतीतिरूपरूपारोऽपि द्रष्टव्यः । एवञ्च यदसु यत्न न
कदाऽपि भविष्यति न च कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनस्तत्वात्यन्ताभावो
मन्यः । भूतभविष्यतोश्च तत्तत् प्रध्वंसप्रागभावात्मन्वत्वं एव तत्ताधि-
करणे नास्तीतिप्रत्ययः । अतएवायमात्मन्तिकस्त्रैकालिक इत्यादि-
धीयते ॥ ९ ॥

* नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रति-

षेधः ॥ १० ॥ *

ननु गेहे घटाभावो नात्यन्ताभावः कदाचित्तत्तत् घटसत्त्वात्,
नापि प्रागभावप्रध्वंसौ, तयोः समवायिकारणमात्रदृष्टित्वात्, नाप्यु-
त्पादविनाशशीलोऽत्यन्ताभाव एव, आत्मन्तिकश्चात्पादविनाशशीलश्चेति
विरोधात्, नापि चतुर्थे एवायं संसर्गाभावः, तस्य त्वैविध्यविभाग-
व्याघातादित्यत आह ।

तद्वत्कल्पमित्युक्तमात्मनसोः सन्निकर्षविशेषादित् योगजधर्मातुषह
आत्मनसोः सन्निकर्षे विशेषस्तथादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥ *

तत् किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः सार्वज्ञमित्यत आह ।
ज्ञानमुत्पद्यत इति प्रकरणायातम्, तथेति योगजधर्मातुषहो-
तेनैव मनसा, द्रव्यान्तरेषु चतुर्ष्वणु मनसि वायुदिक्कावाकाशेषु,
द्रव्यपदेन तद्वत्तुष्यकर्मसामान्यानां विशेषपदार्थस्य समवायस्य प्रत्यक्ष-
गतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादेरात्मगतस्यापि जीवनयोनित्यन्निर्वि-
कल्पकभावनाधर्माधर्मादेः संप्रहः, सामग्र्या योगजधर्मातुषहस्य
तुल्यत्वात् अन्यथा सार्वज्ञसत्तां न भवेत् ॥ १२ ॥

* असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥ १३ ॥ *

युक्तानां प्रत्यक्षं ज्ञानमभिधायेदानीं विद्युक्तानामाह ।

असमाहितान्तःकरणा इत्यस्यैव व्याख्यानमुपसंहृतसमाधय इति,
यद्वा कथमसमाहितान्तःकरणा इत्यत आह उपसंहृतसमाधय इति
उपसंहृतो दूरीकृतः समाधिर्निदिध्यासनात्मको यैस्ते तथा, ते हि
समाधिप्रभावाद्द्विकरणधर्माः अस्मिमाद्याः शरीरसिद्धीर्दूरश्रवणाद्या-
न्वेन्द्रियसिद्धीरप्राप्तवन्तः समाधायकप्रत्ययमासादयन्तः “तावद्देवास्त
चिरं यावच्च विमोक्ष्ये अथ संसृत्ये” इत्यादिश्रुतिसमधिगततत्त्वान्तरा-
भावाः भोगमात्रस्य कर्तव्यतामाकलयन् तेषु तेषु प्रदेशेषु द्वीपोपद्वीपा-
दिषु तेन तेन सन्नामा तुरङ्गमातङ्गविहङ्गभुजङ्गादिना यावद्देव चिरं
यावद्देवर्षिमातुषभावेन च पूर्वोपात्तान् कर्माण्यथातुषभुज्ज्महे तावत्
प्राप्तैव निरपाया भूमिरित्याकलयन्तः सकलमर्थजातं योगजधर्मबलोप-
हङ्गितेन्द्रियशक्तयो व्यवहितं विप्रकटञ्च प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ १३ ॥

* तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥

ननु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसो वहिरस्मात्तन्त्यात्, नापि
वहिरिन्द्रियजन्यम्, तेषां सम्बन्धवर्धमानार्थमाहितत्वात् समाधयः

रूपोज्जवादिषामेष्टत्वात् आलोकादिसव्यमेष्टत्वाच्चेत्याशङ्क्य केचुचित्
पदार्थेषु प्रत्यासत्तिरुपपादयन्नाह ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति शेषः । भौतिकानौन्द्रियार्थि यदि
सच्चिकर्षमपेक्षन्ते तदा परमाण्वाकाशदिक्कालसमवेतेषु गुणसामान्येषु
स्वमनःसंयोगसमवायात् इतरद्रव्येषु च कायव्यूहोपभोगार्थोपगृहीत-
नानापण्डमनःसंयोगात् तत्संयुक्तसमवायात् तत्तद्द्रव्यगुणादिषु
ज्ञानसुलभ्यते, एतद्व्योपपत्तिसौकर्यमनुबध्योक्तम्, यस्तुतो वाह्येन्द्रियेषु
मनसि च योगज एव धर्मः प्रत्यासत्तिस्तत्र एव सर्वानुपपत्तिशान्तेः,
अगस्त्यसमुद्रपानं दण्डकारण्यनिर्माणञ्चात्र दृष्टान्तः ॥ १४ ॥

* आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥ *

तत् किं स्वकीयबुद्ध्यादिष्वपि मनसो द्रव्यान्तरसंयुक्तसमवाय एव
प्रत्यासत्तिः, नेत्याह ।

योगिनां प्रत्यक्षं ज्ञानसुलभ्यते इति प्रकृतम्, आत्मसमवेतानान्तु
बुद्ध्यादीनां संयुक्तसमवायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानसुलभ्यतेऽस्मादादीनामिवेति
न तत्र सच्चिकर्षान्तरापेक्षेत्यर्थः, तत्रेन्द्रियार्थसच्चिकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि-
ज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षम्, अर्थजं वा, साक्षात्त्वयोगिज्ञानं प्रत्यक्षमिति
लौकिकालौकिकसाधारणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थोरे नवमाध्यायस्या-

दमाङ्गिकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* प्रत्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि
चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ॥ *

तदेवं पूर्वोक्तके योगिप्रत्यक्षमयोगिप्रत्यक्षञ्च कारणतः स्वरूपतो
लक्ष्यतश्च निरूपितम्, प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं लैङ्गिकञ्चेति यद्विभक्तं
तत् लैङ्गिकमिदानीं निरूपयितुमुपक्रमते ।

ज्ञानमिति प्रकृतम्, लिङ्गाज्जातं लैङ्गिकं व्याप्तिविशिष्टः पक्ष-
धर्मी लिङ्गम्, तत् व्याप्तिरूपा, यात्सिधाधियषाविरोधिप्रमाणाभावो
यत् स तं प्रति पक्षः, तादृशं प्रमाणं साधकं बाधकञ्च, तदुभयाभाव-
वतः पक्षत्वात्, न हि साधके बाधके वा प्रमाणे सति कस्यचित्
संशयः सिधाधियषा वा, अतएव सान्दग्धनाध्यधर्मी धर्मी सिधाधिय-
षितसाध्यधर्मी धर्मी वा पक्ष इति प्राञ्चः, उत्पाद्यसाध्यवत्तानिर्णय-
निवर्त्यसंशयोत्पत्तिप्रतिबन्धकमानत्वावच्छिन्नाभावो यत् स पक्ष इति
जीवनायमिन्द्राः, सिधाधियषाविरहसहकृतसाधकमानाभावो यत् स
पक्ष इति केचित्, एतन्मते बाधस्थलेऽपि पक्षता, तदेतदनुमानमयूखे
दृष्टव्यम्, तदेतस्य पक्षस्य धर्मी लिङ्गमित्युक्तं भवति, लिङ्गञ्च दृष्टमनु-
मितं श्रुतं वा यदनुभवरूपं ज्ञानं जनयति तल्लैङ्गिकं तदुक्तम्,

“अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते ।

तदभावे तु नाख्येयं तल्लिङ्गमनुमापकम्” ॥ इति ॥

एतेन लिङ्गमेवानुमितिकरणं न तु बस्य परामर्शः तस्य निर्व्यापारत्वे-
नाकरणत्वात्, लिङ्गस्य तु स एव व्यापारः । यत् धूमादेरनीतत्व-
मनागतत्वं वा तत् कथमनुमितिरिति चेन्न साध्यस्याप्यतीतानागतत्व-
योक्तत्वात्मानात्, तत्रैव प्रतिबन्धात् अनीतत्वमनागतत्वं यत्मान-
तस्य धूमादेर्यत् न निश्चितं तत् कथमनुमितिरिति चेत्, न कश्चित्,

तत्र साध्यस्यापि सन्देहात्, पूर्वापरदिनयोः सत्त्वनिश्चये मध्यदिने तु
 सन्देहे कथमनुमितिरिति चेत् तद्दिनावच्छिन्नधूमादिना तद्दिनावच्छि-
 न्नवज्रादेरनुमानात् तत्रैव व्याप्तेः कारणत्वावधारणात्, धूमीपटलात्
 कथं धूमधमादनुमितिरिति चेत् व्याप्तत्वेन ज्ञातस्यैव विज्ञतात्
 ज्ञानस्य च वाच्यार्थावाच्यार्थाभ्यामनुमितेस्तादृश्यात्, अन्यथा तत्रापि
 कथं तत्र परामर्शः करणं स्यात्, अतीन्द्रियविज्ञस्त्वत्वे परामर्शस्य तद-
 ज्ञ्यतया कथं तद्व्यापारत्वमिति चेत् तत्त्वज्ञानिर्वाहकत्वरूपसैमिकसाध-
 नतायास्तत्र व्यापारत्वव्युत्पत्त्यात् अन्यथा समवायस्य अवस्थादेर्वापार-
 त्वानुपपत्तेरिति, काव्यांश्चिह्नात् धूमाद्योकादेरग्न्याद्यनुमानं, कारणा-
 दपि यथा बधिरस्य भेरीदण्डसंयोगविशेषात् शब्दादनुमानम्, यथा
 वा धार्मिकस्य यथाविधियामग्नानाद्यनुमानाद्धर्मस्वर्गाद्यनुमानम्,
 यथाविधिकारीणां द्यनुमानाद्वा वर्णानुमानम्, पयःपूर्णनद्यादौ सन्ध-
 मानप्रवाहाद्वा जलनिःसरणानुमानम्, उपरिष्ठदिर्दर्शनाद्वा नदीपृष्ठा-
 नुमानम्, स चायं कार्यकारणभावलक्षण एकसम्बन्धः प्रकारद्वयेनोक्तः,
 संयोगिनः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम्, विरोधिनो विष्कु-
 र्जतोऽहोर्दर्शनाज्झाटाद्यन्तरितनकुलानुमानम्, समवायिना जलो-
 थोत्रेण तत्त्वम्बुदतेजोऽनुमानम् ॥ १ ॥

* अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धसावयवाद्भवति ॥ २ ॥ *

नन्वव्यापकमिदं परिसङ्ख्यानम्, न हि चन्द्रोदयेन सप्तर्षिज-
 ष्टकेः जलप्रसादेनागच्छोदयस्य कुसुदप्रकाशेन चन्द्रोदयस्य चतुर्दश-
 नक्षत्रोदयेनापरचतुर्दशनक्षत्रास्तमयस्य रसेन रूपस्य रूपविशेषेण वा
 रसविशेषस्यानुमानमनेन संगृह्यते इत्यत आह ।

अस्येदमित्येतावदेव प्रयोजकं भवतीति, अस्य साधनस्य धूमा-
 देरिदं साध्यं वज्रादि ब्रह्माऽस्य व्यापकस्य वज्रादेरिदं व्याप्यं
 धूमादि, तथाच व्याप्यत्वपङ्कमात्रं तन्म न तु कार्यकारणभावाद-
 रपि, ननु पूर्वसूत्रे तर्हि परिसङ्ख्यानमतत्त्वमत आहं कार्यकारण-
 सम्बन्ध इति, अनेन चोक्तं सम्बन्धान्तरमप्युपलक्षयति सम्बन्धपदे च

विप्रविष्टत्वा तेन सम्बन्ध इति सम्बन्धोपन्यास इत्यर्थः । कुतस्तदु-
पन्यास इत्यत आह व्यववृत्तात् एकदेशात् उदाहरणमात्रात् स्ववृत्तो-
पे पञ्चमी, तेनोदाहरणमनुसृत्य कार्यकारणभावादेः सम्बन्धोप-
न्यास इह दर्शने साक्षाद्विदर्शने च भवतीत्यर्थः । एवञ्च स्वाभा-
विकसम्बन्धालितं व्याप्यत्वम्, स्वाभाविकत्वज्ञानोपाधिकत्वम्, तच्च
प्रत्यक्षाणां केषाञ्चित् साध्याव्यापकत्वनिश्चयात्, केषाञ्चित् साधन-
व्यापकत्वनिश्चयदेवानुपाधित्वं ज्ञेयम्, अतीन्द्रियाणाञ्च प्रमाण-
सिद्धानां केषाञ्चिदुभयव्यापकत्वम् उभयाव्यापकत्वं साधनमात्रव्याप-
कत्वं साध्यमात्राव्यापकत्वं वा, तत्राद्ये साधनव्यापकत्वात् द्वितीये
साध्याव्यापकत्वात्, चतुर्थेऽपि साधनव्यापकत्वादेवानुपाधित्वं निश्चे-
यम्, तृतीयेऽपि व्यापकस्य तन्मात्रव्यापकत्वानुपपत्तिरितरस्य तु कथं
तन्मात्रव्यापकत्वमित्यत्र तर्कोऽनुसन्धेय इति तस्ययोगक्षेमत्वादिना-
ऽनुपाधित्वमध्यवसेयम् । भविष्यति कश्चिदलोपाधिरितिशङ्कापिशाची
सकलविधनिषेधव्यवहारानास्फुन्दतीत्यनादेयेत्यनोपाधिकत्वनिश्चयसम्भ-
वात्, उपाधिसङ्ख्यं व्याप्तिरुच्यतेऽङ्गीकृतम् । तच्चातुमानं द्विविधं
स्वार्थं परार्थञ्च, तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुसन्धानात्,
परार्थञ्च परोदीरितन्यायजन्यव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानात्, न्यायश्च तृती-
यविकल्पपरामर्शप्रयोजकशब्दान्ज्ञानजनकवाक्यम्, तदवयवाश्च पञ्च, तत्रा-
वयवत्वं तृतीयविकल्पपरामर्शप्रयोजकशब्दान्ज्ञानजनकशब्दान्ज्ञानजनक-
वाक्यत्वम्, तानि च वाक्यानि प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनानि,
तत्र प्रतिज्ञा उद्देश्यानुमित्यन्तानतिरिक्तविषयकशब्दान्ज्ञानजनकं
न्यायावयववाक्यम्, हेतुश्च प्रकृतसाधनगतपञ्चम्यन्तो न्यायावयवः, उदा-
हरणमु प्रकृतसाध्यसाधनाविनाभावप्रतिपादको न्यायावयवः, उप-
नयनसाधनाभावविशिष्टस्य हेतोः पक्षवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः,
निगमनमु पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः । एवञ्च
प्रवर्त्तते न्यायः, शब्दोऽनित्यः, कृतकत्वात्, यद् यद् कृतम् तदभित्यक्तम्,
अनित्यत्वव्यापककृतकत्वणंशायम्, तस्मादनित्यः । एतेषामेव प्रतिज्ञा-
वैशिष्ट्यनिर्देशानुसन्धानप्रत्याग्राह्य इत्यन्वयां वैशिष्ट्यवत्तां विज्ञाः,

अत्र च वादजल्पवितण्डानां प्रवृत्तिप्रकारश्चलजातिनिग्रहस्थानजल्प-
चानि च बाहिविनोदेऽन्वेषव्यानि ॥ २ ॥

* एतेन शब्दं व्याख्यातम् ॥ २ ॥ *

प्रमाणान्तराणि लैङ्गिकेऽन्तर्भावयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

शब्दं शब्दकरणकं ज्ञानमिदमिति यच्चैयायिकादीन्मनभिमतं
तदप्येतेन लैङ्गिकत्वेन लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातं यथा व्याप्तिप्रच-
र्भमताप्रतिसन्धानापेक्षं लैङ्गिकं तथा शब्दमपि, तथाहि एते पदार्थाः
मिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिर्माङ्गः आरितत्वात् गान्ध्याजोत
पदार्थसार्धवत्, तत्र हि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बसारितत्वं पदार्थानां
मिथः संसर्गवत्त्वव्याप्यं गृहीत्वैव संसर्गवत्त्वमनुमिनोति किं कल्प-
नीयप्रमाणभावेन शब्देन, ननु नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यनाप्त-
वाक्ये व्यभिचारोद्देशमनुमानमिति चेन्न आप्तोक्तत्वेनापि विशेषणत्वात्,
आप्तत्वं हि प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थवाक्यार्थज्ञानवत्त्वं नत्वप्रतारक-
त्वमात्रं तत्र याव्यार्थप्रतीतेः पूर्वं दुष्पहंमिति चेन्न शब्दप्रामाण्यवादि-
भिरपि व्यभिचारिशब्दव्यावर्तकस्याप्तोक्तत्वस्य पाद्यत्वेनाभिमतत्वात्,
तेषां प्रामाण्यग्रहणार्थं तदपेक्षा शब्दस्तु ज्ञानं तदुपहृतनरेणाप्यु-
पपद्यते तत्र तु यादृशं लिङ्गं तादृशग्रहणमावश्यकं व्याप्यत्वाप्तोक्तत्वं
विशिष्टमिति चेन्न अवसत्ताभावात् इति सामान्यतोऽग्रहणसम्भवात्,
नन्वेति प्रकृतसंसर्गे इत्येव प्रव्यवस्यति तथाच पूर्वमशक्यमेव तदु-
पग्रहणमिति चेन्न प्रकरणसमभिव्याहारादिमाहात्म्यात् सामान्यतः
आप्तत्वनिश्चयसम्भवेन लिङ्गनिश्चयसम्भवात्, कदाचित्तत्र विसंवादेऽपि
वाच्यादौ भूमधर्मेणैवानुमानप्रवृत्तेः । नन्वेते पदार्थाः संख्येष्टा एवेति
वा साध्यत्वं, सम्भावितसंसर्गा इति वा, नाद्यः अनाप्तोक्ते व्यभिचा-
रात्, न द्वितीयः योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गनिश्चयादिशङ्कामप्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः, योग्यतायाश्च पूर्वमेव हेतुविशेषणत्वेन ज्ञातत्वात् किमनु-
मानेनेति चेन्न निवमस्यैव साध्यत्वात् आप्तोक्तत्वेन विशेषणत्वाच्च न
व्यभिचार इत्युक्तत्वात्, नन्वाकाङ्क्षा श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगम-

प्रागभावः स च स्वरूपसत्त्वे हेतुसज्ज्ञाने च संसर्गज्ञानस्य पूर्वमेव
भावादनुमानवैयर्थ्यमिति चेन्न न हि संसर्गादनुमानप्रागभावमात्रमा-
काङ्क्षां ब्रूमः, किं तर्हि आरिततदाक्षिप्राविनाभावविशिष्टम्, तथाच
विशेषणांशज्ञानादेवाकाङ्क्षाया ज्ञानात्, तर्हि तावदेवाकाङ्क्षाऽस्त्विति
चेन्न विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषसरतीत्यत्रापि नदीकच्छयोरवि-
नाभावसत्त्वेनान्वयबोधापत्तेः नीलसुतसमित्यत्र नीलोत्पलयोरविनाभावे-
ऽपि तदाक्षिप्रयोर्द्व्यगुणयोरविनाभावसम्भवात्, यद्वा पदकारि-
तगोचरा जिज्ञासैवाकाङ्क्षा अभिधानापत्यवसानं वा तथापि तज्-
ज्ञानमावश्यकं ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयुक्तव्यभिचारिवैलक्षण्यात्
व्याप्तिवत्, अत एवानन्वयनिश्चयविरहो वा, बाधकप्रमाणाभावो वा,
सजातीये दर्शनं वा, इतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्वन्ताभावाप्रति-
योमित्वप्रमाविशेष्यत्वं वा योग्यताऽस्तु, तज्ज्ञानमावश्यकम्, आस-
त्तेरप्यव्यवधानेन कारणरूपाया ज्ञानं तन्मसु, संसर्गे च संसृज्यमान-
विशेषादेव विशेष इति नानभिमतविशेषसिद्धिः । यद्वा एतानि पदानि
आरितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदकदम्बत्वात्
गामभ्याजेतिपदकदम्बवदित्यनुमानात् ज्ञानावच्छेदकतयाऽभिमतविशेष-
सिद्धिः । यत्तु एतानि पदानि आरितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यम्, तत्
पदानां पदार्थसंसर्गवत्त्वं बाधितमित्युपेक्षणीयम्, न च विज्ञतया
संसर्गज्ञापकत्वमेव पदानां संसर्गवत्त्वम्, तस्यानुमानात् पूर्वमसिद्धत्वेन
व्याप्तेरप्यहत् । केचिन्नेष्टाप्रमाणात्तरमिति वदन्ति, ततोच्यते चेष्टा
द्विविधा कृतसमयाऽकृतसमया च, तत्र कृतसमया अभिप्रायस्थं शब्दं
आरयति न तु संसर्गप्रमामपि जनयति विपिवत्, सूत्रारूढः शब्द
एव तत्र प्रमाणं शब्दस्य च विज्ञत्वसुक्तं न च शब्दकारणं चेष्टाया
अवान्तरव्यापारः, चेष्टामन्तरेणापि शब्दार्थप्रत्ययात् व्यापारत्वे तु
चेष्टानैयत्यापत्तेः । नन्वेवं कथमेकमस्य चेष्टाधीनो व्यवहारस्तस्य
तत्र समयस्यहाभावादिति चेन्न तस्य चेष्टातः कथमर्थेऽपि संप्रत्यय
इति चिन्तनीयत्वात् तस्यार्थेऽपि सङ्कतिपदाभावात्, व्यवहारस्तु
तस्याविनाभावस्यहात् करित्वरगयोरिव कथाकुशाभिधावास्तत्तद्व्यव-

कारपाटवोपपत्तेः । अतस्तसमया तु या ह्यन्यविनी, सा प्रयो-
जकाभिप्रायं कारयन्ती प्रयोज्यं प्रवर्त्तयति, न तु कुतचित्प्रमां जन-
यति, यथा शङ्खध्वनौ त्वयागन्तव्यमिति श्रुतशङ्खध्वनिः प्रतिष्ठते,
तथा यदा मया तर्जन्यूर्ध्वीक्रियते तदा त्वयाऽसौ ताडनीय इति तदा
ताडयति, न तु किञ्चित् प्रमिष्यति । इत्यन्यविनी त्वक्तसमया यथा
दशानामङ्गुलीनामूर्ध्वकरणेन दश सङ्ख्या सुद्राणां पुराणानां वा त्वया
ज्ञातव्ये तिकारकप्रधाना, हस्ताङ्गुलनदर्शनात्त्वया समागन्तव्यमिति
क्रियाप्रधाना, तथाचानया चेष्टया पदार्था एव स्वतन्त्राः परं आ-
र्यन्ते न तु तेषां परस्परमन्वयोऽपि बोध्यते, तद्वोधककर्तृकर्मादिवि-
भक्तिवत् प्रकृते चेष्टैकदेशानां नियतानामभावात्, तर्हि संसर्गबोध-
यन्तरेण चेष्टातः कथं प्रवृत्तिमिच्छते इति चेत् संशयप्रतिभयोरन्यतर-
आदिति गृह्याण, तस्माच्च चेष्टाऽपि प्रमाणमिति ॥ ३ ॥

* हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥*

ननु शब्दः कथं लिङ्गं शब्दस्यापदेशसमावृत्तेन लिङ्गभिन्नत्वादि-
त्वाशङ्काः ।

अपदिश्यते कथ्यतेऽनेनार्थ इत्यपदेशः शब्दः, स च हेतुलिङ्ग-
पर्याय एव, प्रमाणमिति लिङ्गविधया प्रमाकरणमित्यर्थः, एवं करण-
शब्दोऽपि कैङ्करितज्ञानकरणे लिङ्ग एव वर्त्तते, द्वयो हि करणमतिः,
किञ्चित् सन्निकर्षाधीनप्रवृत्ति, किञ्चित्ज्ञाविनाभावबलप्रवृत्ति, शब्दस्य तु
अर्थेन सन्निकर्षो नाप्यविनाभाव इति कथमर्थं गमयेत्, सङ्केताद्वस्य-
तीति चेत् सङ्केतो हि पदार्थे न तु तत्संसर्गे, तत्रापि सङ्केत इति
चेन्न तस्यानेकविधत्वेन सङ्केतविषयभावानुपपत्तेः, पदार्थसङ्केतबलादेव
वाक्यार्थोऽपि भासते इति चेन्न अन्यसङ्केतेनान्योपस्थितावतिप्रसङ्गात्,
शब्दकारितसंसर्गत्वेन नियम इति चेत् तथाचेतश्चिद्वस्यत्वेनानुमान-
स्यैव ब्रह्मावसरत्वात्, सङ्केतस्यापि इच्छामात्रत्वेनातिप्रसङ्गत्वात्,
देवदेव्या नातिप्रसङ्गेति चेन्न तद्विच्छातान्तरेणापि गङ्गादिपदात्तीरा-
द्युपस्थितेरित्यत्र नैयायिकेषु पृष्टतवेति ॥ ४ ॥

* अख्येदमिति-बुद्धापेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥ *

उपमानादीनामपि पराभिमतानाम् अविनाभावबलप्रवृत्तिकानां
लैङ्गिक एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयितुमाह ।

उपमानार्थापत्तिसम्भवाभावानामिति शेषः । अस्य व्यापकस्य
इदं व्याप्यमित्याकारा या बुद्धिः सा जनकत्वेनापेक्षिता येषां ते तद-
पेक्षितास्तस्य भावस्तदपेक्षितत्वं तस्मादित्यर्थः आहिताग्निपाठात्
ज्ञानेन बह्विधोऽहिः, तारकादिपाठादितो वा, तत्रोपमानं तावदनु-
मानमेव शब्दद्वारा, तथाहि गोसदृशो गवय इति वाक्यन्तावत् आर-
ण्यकेन कीदृक् गवय इति नागरिकजिज्ञासायामभिधीयते तत्र यो
गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यवशात् अतिदेश-
वाक्यश्रवणानन्तरमेव परिच्छिनत्ति, वनं गतस्तु तादृशं पिण्डमुपलभ्या-
यमसौ गवयशब्दवाच्य इति प्रतिसन्वत्ते, अतिदेशवाक्यश्रवणसमये
गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञातमतः कथं संज्ञापरिच्छेद इति चेत्
लक्षणाया तत्प्रतीतिसम्भवात्, गोसदृशो गवय इति वाक्येऽन्वयानुप-
पत्तिविरहात् कथं लक्षणेति चेत् तात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वात्, न हि
व्युत्पितृत्वं प्रति गोसादृश्यस्य सख्यण्डस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपदर्शनमुचितं
तस्मादखण्डजातिविशेषे तात्पर्यमस्येति लक्षणासम्भवात्, यदा
गवयशब्दो गवयवाचकः असति दृष्ट्यन्तरे शिष्टेऽस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्
असति दृष्ट्यन्तरे यः शब्दो यत्र शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको
यथा गोशब्दो गोरित्यनुमानादेव गवयसंज्ञां परिच्छिनत्ति, तर्कश्च
यस्त्वयोपमानसहकारी वाच्यः स वरमनुमाने कृत्रिमप्रमाणभावेऽस्तु किं
कल्पनीयप्रमाणभावनोपमानेनेति, अनुमानमयूखे विस्तरोऽज्ञानेऽव्ययः ।
अर्थापत्तिरप्यनुमानमेव तथाहि दृष्टार्थापत्तिस्त्वावज्जीयतस्यैतस्य
गृहासत्त्वेन दृढतरप्रमाणावष्टेन वह्निः सत्त्वं कल्पयति, तत्रोपपा-
द्योपपादकयोर्व्याप्यव्यापकभाववधारणाधीनैव वह्निःसत्त्वप्रतीतिः,
भवति हि जीवतो गृहासत्त्वं वह्निःसत्त्वेन सहचरितं, वह्निःसत्त्वं
विना जीवतो गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति वा ज्ञानम्, तत्राद्येऽन्वय-

व्याप्तिरेवान्वे तं व्यतिरेकव्याप्तेरेव पक्ष इति, व्याप्तिरिति न तस्य पक्षश्चमिहोपयुज्यत इति चेत् व्याप्तिपक्षमन्तरेणार्थापत्त्याभासान-
वकाशात्, स्वरूपसत्या व्याप्या वस्तुतो यदुपपादकं तस्यैव कल्पना
स्यादिति टिक् । संशयकरश्चिदाया विरोधकरश्चिदायाश्चातुमाना-
न्तर्भाव जहनीयः । विरोधस्यापि सङ्गानवस्थाननियमलक्षणस्य
व्याप्तिघटितत्वात् । श्रुतार्थापत्तिरप्यतुमितातुमानं पीनो देवदत्तो
दिवा न भुङ्क्ते इत्यनेन वाक्येन पीनत्वमनुमितं तेन च पीनत्वेन रात्रि-
भोजनातुमानम्, देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वा-
सम्भवादिति । सम्भवोऽप्यतुमानमेव, तदुदाहरणं हि सम्भवति
स्त्रियां द्रोणः सम्भवति द्रोणे आटकम् सम्भवति सहस्रे शतमित्यादि,
तत्रेयं खारी द्रोणवती तद्वटितत्वात् यद्येन घटितं तत्तेन तद्वत्
यथाऽवयववान् घटः, एयमन्यदप्युद्धम् । यत्तु सम्भवति ब्राह्मणे
विद्या, सम्भवति क्षत्रिये शौर्यं मित्यादि, तत्प्रमाणमेव न भवति अग्नि-
श्चायकत्वात् । अभाधोऽपि न मानान्तरं कार्येषु कारणातुमानवत्
कार्याभावेन कारणाभावातुमानस्य व्याप्तिमूलकत्वेनातुमान एयान्त-
र्भावात् । भट्टमतन्तु भूतलादावभावप्राप्तकं प्रमाणमनुपलब्ध्वाख्यं,
तत् कश्चित् प्रत्यक्षे कश्चित्ज्ञातुमानेऽन्तर्भूतं चक्षुरादिनैवाभावप्राप्तात्,
न चेन्द्रियमधिकरणपक्ष एवोपलब्धम्, अभावपक्षपर्यन्तं तद्व्यापार-
सत्त्वात् । ऐतिह्यमविज्ञातप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यम्, इति हेतिनिपा-
तसमुदायः पुराष्टत्ते वर्त्तते, तस्य भाव ऐतिह्यं, तद् यदि बाधितार्थं
न भवति तदा शब्दान्तर्निवेशादतुमानम्, यदिह वटे यत्तोमधूकतरौ
गौरीत्यादि तद् यद्याप्रोक्तं तदा पूर्ववत्, नाप्रोक्तञ्चेत्तदा न प्रमाणम्,
तदेवं प्रत्यक्षमतुमानञ्चेति सिद्धं द्वयमेव प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

* आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥ *

लैङ्गिकं व्याख्याय इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

उत्पद्यत इति शेषः, संयोगविशेषः प्राणिधानादिसन्निधानम्,
एतन्नादससदाविकारादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्याविशेष

उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण व्यापारी पूर्वाह-
भवः सञ्ज्ञीयते, अतुभववाचायां वाचार्थमिव सञ्ज्ञीयते, रज्जुं
भुजङ्गतवोपबन्धं प्रकाशितस्तु तथैव सृतेः, न च सततं सृतिप्रसङ्गः,
संस्कारोद्बोधाधीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः “सिद्धदर्शनेच्छातु-
त्कारणाद्यपेक्षादात्मनसोः संयोगविशेषात् पदुभ्यासादरप्रत्ययजनिताश्च
संस्कारादृष्टतनुतातुभूतेषु शेषातुव्यवसायस्वरूपेच्छाद्वेषहेतुरतीतविष-
या सृतिः” इति । आर्षं ज्ञानं सूत्रकृता पृथक् सञ्चितं, योनिप्रत्य-
यान्तर्भावितं, पदार्थप्रदेशास्त्रे तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “आन्नाद्य-
विधानां श्रान्तप्रोक्षामतीतानागतवर्त्तमानेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु
अन्योपनिबद्धेषु सिद्धाद्यनपेक्षादात्मनसोः संयोगाद्वर्त्तविशेषाच्च
प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्” इति तच्च कदाचिद्वैकिकाना-
मपि भवति यथा कन्यका वदति शो भे भ्राता गन्तेति हृदयं
मे कथयतीति ॥ ६ ॥

* तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥ *

तदेवं चतुर्विधां विद्यां व्युत्पाद्य इदानीमविद्यां व्युत्पादयितु-
मर्हेति, तत्र संशयविपर्ययो प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितौ, स्वप्नं
निरूपयितुमाह ।

यथात्मनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च सृतिस्तथा स्वप्नज्ञान-
मपीत्यर्थः । उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रक्षीनमनस्कस्य इन्द्रियद्वारेण यद-
तुभवन्नं मानसम्, तत् स्वप्नज्ञानम्, तच्च त्रिविधं किञ्चित् संस्कारपाट-
वात् कामी क्रुद्धो वा यमर्थमादृत्यन्तयन् स्मरति तस्य तस्यामव-
स्थायां प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं पुराणादिप्रवणजनितसंस्कारवशाज्जायते
कर्णार्जुनीयं युद्धमिदमित्याकारम्, किञ्चिद्वातनां वातपित्तश्लेष्मणां
दोषात्, तत्र वातदोषादाकाशमन-वसुन्मरारपर्यटन-व्याघ्रादिभय-
प्रकायनादीनि पश्यति, पित्तोपचयदोषमहिम्ना वज्रिप्रवेश-वज्रिष्वा-
लाबिक्कन-कनकपर्वत-विद्युल्लताविस्फुरच्छदिदाहादिकं पश्यति, श्लेष्म-
दोषप्रावल्याक्तु सञ्ज्ञसन्नरथनदीमज्जन-धारासारवर्षण-रजतपर्वतादि

पश्यति, अदृष्टवशादपि तज्जन्मातृभूतेषु जन्मान्तरातृभूते वा विद्योपप्लुता-
न्तःकरणस्य यज्ज्ञानस्यत्यदते तत्र शुभावेदकं धर्मात् गजारोहण-पर्व-
तारोहण-लज्जाम-पायसमक्षय-राजसन्दर्शनादिविषयकम्, अथर्मात्
तेलाभ्यञ्जनान्मकूपपतनोद्धारोहण-पङ्कमज्जन-स्वदिवाहृदयनादिविषयकं
स्वप्नज्ञानस्यत्यदते तत्रायां मिथितानामेवात्र कारणत्वं गुणप्रधान-
भावमाश्रित्यायं विभागो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

* स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥ *

ननु यज्ज्ञानं स्वप्नमध्ये स्वप्नज्ञानातृभूतस्यैवायं सृष्टिरूपं
जायते तत्र स्वप्नत्वं न वर्तते स्वप्नस्यातृभवरूपत्वात् तथाच कस्मात्
कारणात्तदुत्पत्तिरित्यत आह ।

तथेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते तेनात्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्का-
राच्च यथा स्वप्नस्तथा स्वप्नान्तिकमपीत्यर्थः । एतावानेव विशेषो यत्
स्वप्नज्ञानं पूर्वातृभवजनितात् संस्कारात्, स्वप्नान्तिकानु तत्काशोत्प-
न्नातृभवजनितसंस्कारादेव, तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “अतीतज्ञान-
प्रत्यवेक्षणात् सृष्टिरेव” इति । उक्तञ्च वृत्तिकारैः “अतृभूतवस्तु-
स्फुरणार्थतया न स्मरणादर्थान्तरं स्वप्नज्ञानम्” इति । स्वप्नमध्ये
प्रमाभूतं यज्ज्ञानं तत् स्वप्नान्तिकमिति केचित् यथा शय्यायां शया-
नोऽस्तीत्यादि ॥ ८ ॥

* धर्माच्च ॥ ९ ॥ *

स्वप्नस्वप्नान्तिकयोः कारणं ससृष्टिनोति ।

अधर्मससृष्ट्यर्थश्चकारः, कतव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

* इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥ *

इदानीं पर्यायमधिकृत्याह ।

अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्यये वर्तते प्रकरणात्
संशदस्वप्नान्धवसायानासक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषो वातपित्ताद्यभिभव-

कृतमपाटवम्, संस्कारदोषो विशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मित्वा-
ज्ञानं जायते ॥ १० ॥

* तदुदुष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥ *

अविद्यासामान्यलक्षणमाह ।

तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परामृशति, साऽविद्या,
दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं
विशेष्यावृत्तिप्रकारकमिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्थानिश्चयरूपत्वमपि,
तेनैककोटिसत्त्वेऽपि संशयो दुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्, तदनेन
संशयविषयं यत्प्रानध्यवसायानाञ्चतुर्णामप्युपग्रहः ॥ ११ ॥

* अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥ *

ज्ञानमित्यनुवर्तते अदुष्टमदुष्टेन्द्रियजन्यं यत् यदस्ति तत् तद-
नुभवो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विशेष्यावृत्त्यप्रकारकानु-
भवो वा विद्येत्यर्थः, तच्चाध्यक्षं लैङ्गिकञ्च द्वयमेव ॥ १२ ॥

* आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥ *

नन्वाषमपि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव तच्च नेन्द्रियजन्य-
मसच्चिदुपार्थगोचरत्वात्, न लैङ्गिकं चिक्कातुसम्बन्धानमन्तरेण जाय-
मानत्वात्, तथा चैतत्करणं तृतीयं प्रमाणमायातमत आह ।

ऋषीणां गालवप्रभृतीनां यदतीतानागतविषयकं ज्ञानं तदार्षम्,
यच्च सिद्धानां मन्त्रौषधिगुटिकाञ्जनादिना व्यवहितविप्रकटार्थगोचर-
ज्ञानं प्रतिसिद्धिगतानां यद्दर्शनं तदुभयं धर्मेभ्यो यथार्थसाक्षात्कार-
ज्ञानं जायते, तद्योगिप्रत्यक्षेऽन्तर्भावाच्च विद्यान्तरमिति वृत्तिकृतः,
आर्षं ज्ञानं चतुर्थीं विद्येव सा च ऋषीणां लौकिकानाञ्च भवति,
तच्च मानसं प्रत्यक्षमेव उल्लेखासङ्गततेन मनसा जनितं नियम-
सन्दर्शनादि-चिक्कजनितं वा, प्राग्भवोयसंस्काराधीनैवात् व्याप्तिधीः,
स्तनपानेष्टसाधनताव्याप्तिग्रहवत् । प्रशस्ताचार्यास्तु सिद्धदर्शनं न
ज्ञानान्तरमित्याहुः तथाहि यदि सिद्धानां गुटिकाञ्जनादिसिद्धनिमि-

सप्रभवं व्यवहितविप्रकटविषयं तदुच्यते तदा प्रत्यक्षमेव, यदि तु दिव्यान्तरीक्षभोमानां पञ्चनक्षत्रसञ्चारादिनिमित्ताधीनं तदा तत्त्वैकिकमेव तथा सङ्गचारदर्शनेन व्याप्तिपरिच्छेदादिति ॥ ११ ॥

इति श्रीशङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारे नवमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं नवमोऽध्यायः ।

दशमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःख-
योरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥ *

आत्मगुणानां कारणतो भेदव्युत्पादनं दशमाध्यायार्थः, तत्र “आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिभनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्” इति गौतमीये प्रमेयविभागे सूत्रे सुखस्थानभिधानात् दुःखाभिज्ञमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह ।

सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमिति बावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्टमात्रं सुखचन्दन-
वनितादि, अनिष्टमनिष्टमात्रमहिक्कण्डकादि, तद्रूपं यत् कारणं तस्य विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यमावश्यकं यतः, भेदकान्तरमाह विरोधात् सङ्गानस्थानलक्षणात् न ह्येकस्मिन्नात्म-
न्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । यकारादनयोः कार्यभेदं भेदकं ससृज्जिनोति, तथाहि अनुग्रहमिच्छकनवनप्रसादादि सुखस्य, दैन्य-
सुखसालित्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः । तदुक्तं प्रशस्ताचार्यैः “अनुग्रहलक्ष्यं सुखं समाद्यभिप्रेतमिच्छसाक्षिभ्ये
यति इत्येतत्तन्मीन्द्रियार्थसङ्गिकसङ्गर्भाद्यभेदादात्मजनयोः संबोधाद्

यदनुसङ्गाभिष्वङ्गनयनादिप्रमादजनकसुत्पद्यते तत् सुखम्" इति,
नदिदमतीतेषु सुखचन्दनादिषु ह्यतिजसनागतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये
ह्यत्र सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भाष्यतो वैराग्यं
स्यादेतदर्थमिति ॥ १ ॥

* संशयनिर्णयान्तराभावस्य ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥ *

नत्वास्तां सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्यातां सत्यनु-
भववदित्यत आह ।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिन्नत्वे संशयनिर्णयान्तरत्वाभा-
वो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः, तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं
वा स्यात् निर्णयरूपं वा, नाद्यः कोटिद्वयातुल्लोखित्वात्, न द्वितीयः
एककोट्यतुल्लोखित्वात्, तथाच यावद्विशेषबाधात् सामान्यबाधः,
द्वावेव हि ज्ञानस्य विशेषो संशयत्वं निर्णयत्वञ्च, तदुभयञ्च सुखे
दुःखे च बाधितमिति ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम्, चकारादनुभवबाधं
समुच्चिनोति सुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीति मानसोऽनुभवो न त्वहं
ज्ञाने सन्देहि निश्चिनोमीत्याकारोऽनुभव इति ॥ २ ॥

* तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलौकिकाभ्याम् ॥ ३ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षाज्ञिज्ञाञ्च सुखं दुःखं
वा न प्रत्यक्षसामयोजन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, षट्त्रिंशं हि सुखं
वैषयिकं मानोरथिकम् आभिमानिकमाभ्यासिकञ्च, तत्र त्रयाणा-
मिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं नास्त्येव प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् ज्ञानं
स्यादिति चेन्न सामय्येकदेशस्य कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात्
अन्यथा दिक्कालसाधारण्येन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षानुत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं वा,
बाध्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यविशेषणभावेन द्वयो-
रनाकलनरूपत्वात्, किञ्च सुखदुःखयोरवश्यसंवेद्यत्वात् ज्ञानसावश्य-
संवेद्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, लौकिकमिति लिङ्गमेव वैषयिकवत् । वृत्ति-

इतस्तु तयोर्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञान-
व्याख्यानभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रियजन्यं, लैङ्गिकस्तु विक्र-
मम्, सुखादिकस्तु नेतादृश्यमिति व्याचक्षुः ॥ १ ॥

* अभूदित्यपि ॥ ४ ॥ *

लैङ्गिकज्ञानात् सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह ।

इतिशब्दः प्रकारे, अपिपश्यद्वो भविष्यतीत्याकारान्तरसमुच्चये,
तथाच पर्वते वज्रिभूङ्गविष्यति वेति लैङ्गिके ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारो
दृश्यते न चैवंप्रकारं सुखं दुःखं वा उत्पद्यमानमुपपद्यमानम् ॥ ४ ॥

* सति च कार्यादर्शनात् ॥ ५ ॥ *

भेदकान्तरं ससुम्निति ।

सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति च व्याप्तिपक्षधर्मतादिप्रतिसम्बन्धे
कार्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं वा न
लैङ्गिकमात्रं वा, तदयमर्थः ज्ञानसामान्यं तावत् सुखदुःखे न भवत्
इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुमितिरूपं वा इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षे सन्निकर्षे चान्दनादिप्रत्यक्षे सुखत्वाद्यनुभवाभावात्, न द्वितीयः चन्द-
नाद्यनुमितौ वज्रनाद्यनुमितौ वा सुखदुःखत्वादन्यतरानुभवात् एवं
प्रत्यक्षविशेषेऽनुमितिविशेषे वा सुखदुःखयोरनुभवाच्च तद्विशेषो-
ऽपीति ॥ ५ ॥

* एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं प्रति एकार्थसमवेतानि असाधारण-
कारणानि, धर्मः, सुखे रागः, सुखकारणेच्छा, तदुपादानवत्तः, सन्न-
िकर्षे चान्दनादिज्ञानम्, दुःखं प्रति तु अधर्मः, अनिष्टकण्टकादिज्ञानम्, एषु
एकार्थसमवायिषु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः, ज्ञानस्तु निर्विकल्पकमेकार्थ-
समवेतसमाधारणकारणं नापेक्षत एव, सविकल्पकत्वमेव ते विशेषण-
ज्ञानं तच्च कारणान्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति, मनःसंयोगस्तु

साधारणत्वाद्विवक्षितः । यद्यपि स्रुतिः संस्कारमसाधारणमपेक्षते
तथापि तद्भेदः स्फुटसिद्ध एवेत्यनुभवमादाय भेदचिन्तनात् । जैह्निके
यद्यपि व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मतादिज्ञानापेक्षा तथाप्यनरथभेदेनैव तद्व्यु-
दासः । तदयं प्रमाणार्थः सुखदुःखे व्यनुभवभिन्ने स्वसमानाधिकरण-
स्वजातीयासाधारणकारणजन्यत्वात् स्रुतिवदाद्यथन्दवच्च ॥ ६ ॥

* एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्वि-
शेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥ *

ननु यदि कारणभेदाधीनो ज्ञानात् सुखदुःखयोः सुखाच्च दुःखस्य
स्तम्भकुम्भादिवदेव परस्परं भेदः तदा शरीरस्य तदवयवानाञ्च शिरः-
पादपृष्ठोदरादीनां न परस्परं भेदः स्यात् तत्र हि परमाणुद्वयका-
दीनां लोहितरेतसोर्वा कारणानामविशेषादित्यत आह ।

एकदेश इति अवयवे इत्यर्थः, एकस्मिन्निति शरीरे इत्यर्थः, शिर
इत्येकदेशः उदरं पृष्ठं मर्माणि च स्नायुप्रभृतीनि, तेषां विशेषो वै-
जात्यम्, तद्विशेषेभ्यस्तत्कारणविशेषेभ्यः, तत्रापि कारणवैजात्यादेव
वैजात्यं न हि यज्जातीयं शिरःसमवायिकारणं तज्जातीयमेवोदरपृष्ठा-
देरपि, तन्तुकपालाद्युपादानवैजात्यात्, पटपटादौ वैजात्यवत्, तत्रापि
वैजात्यसम्भवात् तन्तुकपालादेरपि अंशुशर्करादिवैजात्यात् एवं तत्र
तत्राप्यन्वेष्टव्यं परमाणूनां साधारण्येऽपि स्वस्वोपादानवैजात्यस्य
सर्वत्र वैजात्यप्रयोजकत्वात् ब्रह्मत्वेन तूपादानसाजात्यं न वैजात्यप्रयो-
जकमिति दिक् ॥ ७ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे दशमाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

—००—

* कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥ *

इदानीं प्रसङ्गतस्त्रयाणां कारणानां विशेषविवेचनमारभते ।

कारणं समवायिकारणमिदमिति प्रतीतिप्रयोगौ द्रव्ये द्रव्यौ,
कुत एवमत आह कार्यसमवायात् कार्याणि द्रव्यगुणकर्माणि तत्रैव
समवयन्ति यतः ॥ १ ॥

* संयोगाद्वा ॥ २ ॥ *

तत् किं समवायिकारणत्वमात्रं द्रव्याणामत आह ।

पटोत्पत्तौ तन्तूनां समवायिकारणत्ववत् निमित्तकारणत्वमपि,
तुरीतन्तुसंयोगस्यापि पटकारणत्वात् तत्संयोगद्वारा द्रव्यास्तन्तोश्च
पटनिमित्तकारणत्वमपि, वाकारः ससृज्ये तुरीतन्तुसंयोगं प्रति तन्तोः
समवायिकारणत्वेऽपि पटं प्रति तद्वद्वारा निमित्तकारणत्वात् ॥ २ ॥

* कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥ *

कर्माणि यादृशकारणत्वं तदाह ।

असमवायिकारणानीति शेषः असमवायिकारणत्वञ्च कार्यका-
रणभावसम्बन्धे कार्यसमवेतकारणत्वं तच्च कार्यैर्कार्यसमवायात् कारणे-
कार्यसमवायाद्वा तत्राद्या लक्ष्मी द्वितीया भङ्गतीति वैशेषिकपरिभाषा,
तत्र कथा प्रत्यासत्त्या संयोगविभागसंस्कारान् प्रति कर्मणामसमवायि-
कारणत्वमित्यत आह कारणे समवायात् कारणे संयोगादिसमवायि-
कारणे समवायात् तथाच कार्यैर्कार्यसमवायलक्षणया लक्ष्म्या प्रत्या-
सत्त्या संयोगादौ कर्मणोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

* तथा रूपे कारणैर्कार्यसमवायाच्च ॥ ४ ॥ *

रूपादीनां शुचानामवयववर्तिनामवयवविशुच्यादिषु कीदृशी कारण-
तेत्यमेवायमाह ।

रूप इति रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्व-
स्नेहाद्युपलक्षयति, तथेत्यसमवायिकारणत्वमतिदिशति, कारणैकार्य-
समवायादिति अवयविरूपादीनां समवायिकारणं यदवयववि तेन सहै-
कार्यसमवायेन सहत्या प्रत्यासत्त्याऽवयविरूपादिकमारभते, तद् यथा
कपालरूपादि षटे रूपादिकमारभते इति सर्वत्र द्रष्टव्यम्, चकाराद-
मीषां क्वचिन्नमित्तत्वमपि सहाञ्जिनोति ॥ ४ ॥

* कारणसमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥ *

द्रव्यारम्भे संयोगस्यासमवायिकारणस्य लब्धीं प्रत्यासत्तिमाह ।

कारणे समवायिकारणे समवायात् संयोगोऽपि पटादौ कार्ये
कार्यैकार्यसमवायलक्षण्या प्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणमित्यर्थः, पट-
पदेन कार्यद्रव्यमात्रमुपलक्षयति यदि त्ववयवावयवसंयोगोऽपि पटादे-
रसमवायिकारणं तदा कारणैकार्यसमवायोऽपीति कश्चित् ॥ ५ ॥

* कारणकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥ *

संयोगस्य कश्चित् सहत्या प्रत्यासत्त्या कारणत्वमित्याह ।

तूलपिण्डावयवे वर्त्तमानः प्रचयाख्यः संयोगस्तूलादिषु सह-
त्वमारभते तत्र कारणैकार्यसमवायः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* संयुक्तसमवायादग्ने वैशेषिकम् ॥ ७ ॥ *

एवं समवायिनिरूपितां कारणतां निरूप्य निमित्तकारणतां
निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

अग्ने वैशेषिकं विशेषगुणमौष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजेषु
निमित्तकारणम् । उपलक्ष्यञ्चैतत् ज्ञानं प्रति सर्वेषां निमित्तकार-
णत्वं बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानां निमित्तकारणत्वमेव
सुखादीनां भेदप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

* दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युद-
याय ॥ ८ ॥ *

इदानीमाह्वावप्रामाण्यं इदयितुमुक्तमेवार्थमाह ।

दृष्टानां प्रमाणात् उपलब्धानां कर्मणां यागदानस्नानादीनां
दृष्टप्रयोजनानां दृष्टमुपदिष्टं प्रयोजनं येषां तथाहि “स्वर्गकामो यजेत”
“अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव
फलम्, कश्चिदर्थवादिकं यथा “य एता. रात्रीरधीवीत तस्य पितर,
हतकुल्या मधुकुल्याः चरन्ति” इत्यादौ, कश्चिन्नोपादानिकम्, यथा
“विश्वजिता यजेत” इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं नार्थ-
वादोपस्थितमित्योपादानिकं काल्पनिकं स्वर्गस्यैव स्वतः सुन्दरस्य
फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचागुतरविनाशिनान्तेषां कर्मणां चिर-
भाविने फलाय कारणत्वमनुपपद्यमानमत एतेषां प्रयोगोऽनुष्ठान-
मभ्युदयायापुर्वावेत्यर्थः । ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु
दुर्लभं न हि सीमांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं त्ववे-
क्ष्यते पौरुषेयत्वेनाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च अमप्रमादविप्रलिप्त्यादिसम्भ-
वादत आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरेऽस्यदादौ अमप्रमाद-
लिप्त्यादिकं पुरुषदूषणं तदभावे सतीत्यर्थः । क्षितिकर्तृत्वेन वेदवक्तृ-
त्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथाच
तद्वचसां न निरभिधेयता न विप्ररोताभिधेयता न निष्प्रयोजना-
भिधेयता, भूतेन्द्रियमनसां दोषात् अमप्रमादकरणापाटवादिप्रयुक्ता
एव वचसामविशुद्धयः सम्भाव्यन्ते, न चेन्नरवचसि तासां सम्भवः,
तदुक्तम् “रागाज्ञानादिभिर्वक्ता यस्तत्वादव्यतं वदेत् । ते चेन्नरे न
विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति ॥ ८ ॥

* तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यमिति ॥ ९ ॥ *

ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत आह ।

इति शास्त्रपरिसमाप्तौ तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयनादा-

स्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् पौरुषेया वाक्यत्वादिति
साधितं न चास्मादादयस्तेषां सहस्रयास्त्रावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते
अतीन्द्रियार्थत्वात्, न चातीन्द्रियार्थदर्थिनोऽस्मादादयः, किञ्चाप्नोक्ता
वेदा महाजनपरिगृहीतत्वात्, यच्चाप्नोक्तं न तन्महाजनपरिगृहीतं
महाजनपरिगृहीतञ्चेदं तस्मादाप्नोक्तम्, स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वच्चाप्नोक्त-
त्वम्, महाजनपरिगृहीतत्वञ्च सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषानुष्ठेयमानार्थ-
त्वम्, कश्चित् फलाभावः कर्मकर्मसाधनवैशुल्यादित्युक्तम्, कर्मकारणा-
भावाच्चैवमिति चेन्न कर्मकारणस्य पूर्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वञ्च
स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मादादीनां सहस्रयास्त्रवेदप्रणयने
स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिक-
प्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकं नत च गुणो वक्तृयथार्थवाक्यार्थ
ज्ञानमेव वाच्यस्तथाच तादृश एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गापूर्वादिविषयक-
साक्षात्कारवान्, तादृशश्च नेत्ररादन्य इति सुष्ठु ॥ ८ ॥

अकृत भवानीतनयो भवनायसुतो भवार्चने निरतः ।

एतं कथादस्त्रलोपस्कारं शङ्करः श्रोमान् ॥

स्नावास्त्रदं यद्यपि नेतरेषामियं कृतिः स्नादुपज्ञासयोग्या ।

तथापि शिष्यैर्गुरुगौरवेण परः सहस्रैः सप्तपासनीया ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकस्त्रलोपस्कारे दशमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं दशमाध्यायः ।

समाप्तञ्चेदं शास्त्रम् ।

५६ छद्मदारण्यक सटीक सभाष्य १०

६० सुश्रुत (वैद्यक) ४

६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १

६२ वेतालपञ्चविंशतिः ॥

६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) २

६४ आत्मवत्त्वविवेक (गौडभाषिकार) १

६५ सुक्तिकोपनिषत् ॥

६६ उपमाचिन्तामणि ॥

६७ नागानन्द नाटक १०

६८ पूर्णप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य ॥

६९ चन्द्रशेखरचम्पूकाव्य ३

७० साहित्यदर्पणम् (मूलभाष्य) ॥

७१ सासवेदस्य आरण्यसंहिता

सायणाचार्यकृत भाष्यसंहिता १

७२ विद्वज्जालभञ्जिकानाटिका सटीकः १

७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २

७४ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक २

७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥

७६ सारस्वत व्याकरण सटीक

पूर्वार्द्धम् १

७७ वासयदत्ता सटीक १

७८ (कालिदासकृत) पुष्पवाण-

विलास काव्य सटीक ॥

७९ महिप्रशतकम्, पदारविन्द-

शतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दवित-

शतकम्, कटान्निगतकम् १

८० मनुसंहिता टीका संहिता ३

८१ नैषधचरितम् टीका संहिता ५

८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार १

८३ वीरभित्तोदय (सूतिशास्त्र) ५

८४ भावप्रकाश (वैद्यक) ५

८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक १

८६ अर्धराघवनाटक (सुरारिकृत) २

८७ दैवतब्राह्मण सभाष्य १

८८ पञ्चविंशब्राह्मणम् सभाष्य ५

८९ मीमांसापरिभाषा १०

९० अर्थसंग्रह (लौगाक्षिमीमांसा) १०

९१ रघुवंश सटीक १

९२ मेघदूत सटीक १०

९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ६

९४ ईश्वरानुभावाचिन्तामणि

(गङ्गेगोपाध्यायकृत) ॥

९५ न्यायदर्शन सभाष्य सृष्टि २॥०

९६ सटीक वाल्मीकिरामायण

बालकाण्डम् १

९७ साहित्यदर्पण टीकासंहिता

अलङ्कारशास्त्र १॥

९८ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक) ॥०

९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरी प्रथमभागः १

१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरी द्वितीयभागः १०

१०१ संस्कृतशिक्षामञ्जरी तृतीयभागः १०

१०२ श्रीहर्षचरित याणभट्टकृत १

१०३ अमरकोष ॥

१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्यकृत

शारोरीकभाष्य तथा गोविन्दानन्द-

कृत टीका संहिता १०

१०५ वेदान्तपरिभाषा ॥

१०६ वेदान्तनारसटीक ॥

१०७ सटीक निदान (वैद्यक) १॥

१०८ कामन्दकी नीतिसार ॥

१०९ मल्लिकामारुतप्रकरणसटीक २

११० अति, विष्णु, हारोत, याज्ञ-

६६३. उग्रना, अङ्गिरा, दम, व्याप-	१२३ तर्कान्वित (जगदीशकृत)	१०
सूत्र, संवत्, कात्यायन, दृष्टसति,	१२४ हाति शतपुत्तलिका	१
पराशर, व्यास, षड्, लिखित, दल	१२५ उत्तररामचरित सटीक	१
गीतम, भानानप, वशिष्ठ प्रणीत	१२६ शङ्करविजय	१॥०
संहिता (धर्मशास्त्र)	१२७ सृष्ट्यकटिकप्रकरण सटीक	१
१११ मत्स्यपुराण	१२८ काव्यादर्शसटीक (अलङ्कार)	१
११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण	१२९ अष्टाङ्गहृदय संहिता	२
११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस-	१३० मुक्तनीति सटीक	२
रत्नाकर (वैद्यक)	१३१ गीतगीविन्द सटीक	॥०
११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द	१३२ अग्निपुराणम्	५
गिरिकृतटीका तथा सुबोधनीसमेत	१३३ विष्णुपुराणम् सटीक	५
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका	१३४ सीमांसादर्शन सभाष्य	१२
११६ सालतीमाधव सटीक	१३५ अध्यात्मरामायणम् सटीक	२
११७ सटीक भट्टिकाव्य	१३६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक	४
११८ सटीक काव्यप्रकाश	१३७ सीमांसादर्शनस्य	
११९ सभाष्य शाण्डिल्यसूत्र	अधिकरणमाला	६
१२० लघुकौसदीव्याकरणम्	१३८ श्रुतबोधः (कन्दोपन्य)	
१२१ महानाटकम् (हनुमन्नाटकम्)	१३९ बालरामायणनाटक सटीक	२
१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार)	१४० लिङ्गपुराणम्	५
१२३ (चम्पूरामायणम्) भोजचम्पू	१४१ चण्डकौशिकनाटक सटीक	॥०
१२४ पञ्चतन्त्रम् सटीक	१४२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक	२
१२५ मार्कण्डेयपुराणम्	१४३ कलापव्याकरणम्	२
१२६ गोलाध्यायः	१४४ कुसुमाञ्जलि सटीक	१०
१२७ गणिताध्यायः	१४५ संगीतपारिजात	१॥०
१२८ पञ्चदशी (सटीक)	१४६ साङ्ख्यसार	१०
१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः	१४७ नागानन्द नाटक सटीक	॥०
१३० शकुन्तलानाटक सटीक	१४८ नटोक्तकाव्यदीपिका अलङ्कार	॥
१३१ शब्दरूपादर्शः	१४९ सटीक चम्पूरामायणम्	१
१३२ दृष्टसंहिता	१५० ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण	५
वा बाराही संहिता	१५१ वैशेषिकदर्शनम् सभाष्य	२

कालिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, रपाधिधारिणः

श्रीजीवानन्दविद्यासागर-भट्टाचार्य, जगन्नाथ, लखनौ ।

This book should be returned
the Library on or before the last
stamped below.

A fine of five cents a day is incurred
by retaining it beyond the specified
time.

Please return promptly.

FEB 26 1976
5145198

IndL 3232.3

Widener Library

003382951

3 2044 092 186 105